

John Dunn

ΤΖΩΝ ΛΟΚ

Εισαγωγή, μετάφραση & σχόλια
Ι. Δελλής – Β. Δελλή

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΑΤΡΩΝ
ΠΑΤΡΑ 2000

*Η μετάφραση αφιερώνεται στη μνήμη του Θανάση,
αγαπημένου αδελφού και θείου.*

Περιεχόμενα

Μεταφραστικό σημείωμα.....	11
Σημειώσεις.....	16
Ευχαριστίες.....	19
Συνομογραφίες.....	20
Πρόλογος	22
1. Η ζωή του Λοκ	27
2. Το πολιτικό καταπίστευμα	61
3. Γνώση, πεποίθηση, πίστη	115
Συμπέρασμα.....	154
Σημείωση για τις πηγές	158
Βιβλιογραφία	159
Πίνακας κύριων ονομάτων & όρων	165

Μεταφραστικό Σημείωμα

Ο Ν. Ρ. Wolterstorff συντάκτης του λήμματος John Locke στο πρόσφατο «Λεξικό της Φιλοσοφίας» (1995) που εκδόθηκε από τις πανεπιστημιακές εκδόσεις του Cambridge χαρακτηρίζει τον Λοκ ως τον θεμελιωτή του εμπειρισμού και πρόδρομο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Ο Wolterstorff που είναι ένας ειδικός κι επίμονος ερευνητής του λοκιανού έργου εντοπίζει την προσφορά του άγγλου φιλοσόφου στην εξέλιξη των φιλοσοφικών ιδεών σε δύο κυρίως έργα του τα οποία και θεωρεί ως «τα πλέον σημαντικά». Πρώτον στο «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση» και δεύτερον τη «Δεύτερη πραγματεία για την Κυβέρνηση».

Ωστόσο το τεράστιο συγγραφικό έργο του Λοκ δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μονοσήμαντο εξαιτίας της πολυμορφίας των θεμάτων στα οποία αναφέρεται και ειδικότερα εξαιτίας της βαθύτητας των αναλύσεων του, των δυναμικών επιδράσεων^[1] που άσκησε στη σκέψη μεταγενέστερων στοχαστών και κυρίως εξαιτίας των ιδεών που γονιμοποίησε η φιλοσοφία του, οι οποίες βρήκαν πρακτική εφαρμογή από τη μια μεριά στην πολιτική και θρησκευτική ζωή, από την άλλη στη Γνωσιολογία και την Μεθοδολογία της επιστημονικής έρευνας.

Ο Λοκ υπήρξε μια πολυσύνθετη προσωπικότητα που διαμορφώθηκε κάτω από την επίδραση των γεγονότων μιας πολυτάραχης εποχής από πολιτική και θρησκευτική άποψη. Δύσκολες και επικίνδυνες πολιτικές και θρησκευτικές καταστάσεις δεν τον εμπόδισαν να εγκαταλείψει πολύ ενωρίς μια μεσοαστική νοοτροπία που οφειλόταν στην καταγωγή

του και να έλθει πολλές φορές σε φανερή ή λανθάνουσα σύγκρουση με την καθιερωμένη τάξη πραγμάτων τόσο θρησκευτικο-πολιτικών όσο και επιστημονικών. Ο R. Popkin^[2], ο γνωστός ιστορικός του Σκεπτικισμού αναγνωρίζει πως ο Λοκ είναι επίσημα αυτός που θεμελίωσε τη θεωρία της Γνώσης στα πρώτα χρόνια της μετα-Αναγεννησιακής περιόδου. Η Γνωσιολογία του Λοκ αποτέλεσε τη βασική προϋπόθεση για την πρόοδο της επιστήμης, που ήταν το βασικό αίτημα στις απόψεις του Διαφωτισμού.

Άλλοι, όχι αδικαιολόγητα, θεωρούν το Λοκ για τα έργα και τη δράση του ως έναν από τους επιφανείς θεωρητικούς των ανθρωπίνων διακιωμάτων. Η αλήθεια είναι ότι ο Λοκ ισομοίρασε το ενδιαφέρον, τη δράση, τη συγγραφική του προσπάθεια και στα δύο μεγάλα αυτά θέματα μακριά από αποκρυφισμούς και προκαταλήψεις.

Εκείνο που ενδιαφέρει ίσως πιο πολύ τον αναγνώστη είναι η σχέση της λοκιανής φιλοσοφίας με τη νεοελληνική πνευματική ζωή. Οι φιλοσοφικές θεωρίες του Λοκ δεν έμειναν άγνωστες στην ελληνική φιλοσοφική σκέψη. Αντίθετα ήταν οικείες στους βασικούς εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ήδη πολύ ενωρίς ο Ε. Βούλγαρης στη «Λογική» του επαινεί το πόνημα του άγγλου Λοκίου «Περί τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ»^[3] και μας πληροφορεί για τη διάδοση των γνωσιολογικών αντιλήψεων του Λοκ, αφού αυτό το πόνημα, όπως αναφέρει, «ταῖς ἀπάντων τριβεται χερσίν», διαβάζεται δηλαδή σε μεγάλη έκταση, ενώ ο ίδιος πιστεύει πως η ευρεία κυκλοφορία αυτού του έργου οφειλόταν στο γεγονός ότι το ίδιο βοηθάει σε μεγάλο βαθμό «πρός διανοίας εὐθύτητα». Απόδειξη της εκτίμησης που είχε ο Βούλγαρης για το «Δοκίμιο» του Λοκ είναι το γεγονός ότι επιχείρησε και μετέφρασε μεγάλο μέρος του. Η μετάφραση αυτή παρέμεινε αδημοσίευτη^[4]. Πέρα απ' αυτό πιστεύουμε ότι ο Βούλγαρης γνώριζε πολύ καλά και την

«Epistola de Tolerantia» του Λοκ που γράφθηκε αρχικά στη λατινική. Ίσως το έργο αυτό του Λοκ να στάθηκε η αφορμή για να γράψει ο μεγάλος εθνοδιδάσκαλος το «Σχεδιάσμα περί τῆς Ἄνεξιθρησκείας»^[5] (1768). Σ' αυτό το κείμενό του ο Βούλγαρης αναφέρει τον όρο «Tolerantia», που παραπέμπει άμεσα στο έργο του Λοκ, και σωστά ισχυρίζεται ότι πρέπει να τον αποδώσουμε με τον ελληνικό όρο «άνεξιθρησκεία». Μερικοί από τους λόγους που ενισχύουν την άποψή μας ότι ο Βούλγαρης στο «Σχεδιάσμα» του ακολουθεί τον Λοκ είναι πρώτον ότι ακόμη και μια πρόχειρη αντιπαραβολή των δύο κειμένων επιβεβαιώνει τη σκέψη μας, δεύτερον ο Βούλγαρης γνώριζε πολύ καλά την λατινική και γι' αυτό δεν είχε καμιά δυσκολία να μελετήσει την «Epistolam» του Λοκ από την πρώτη λατινική έκδοση. Τρίτο και ασφαλές επιχείρημα που επιβεβαιώνει πιο πειστικά την παραπάνω άποψή μας είναι η αναφορά του J. Dunn, του συγγραφέα του παρόντος βιβλίου που μεταφράσαμε, ότι οι απόψεις του Λοκ κυρίως «Περί άνοχῆς» επέδρασαν στο Βολταίρο. Τις ιδέες του Βολταίρου γνωρίζει ο Βούλγαρης, αφού μετέφρασε από τη γαλλική γλώσσα με πολλά σχόλια το δοκίμιό του «Περί τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας»^[6].

Επί πλέον γνωστό έγινε πολύ νωρίς στους κύκλους του νεοελληνικού Διαφωτισμού και το παιδαγωγικό συγγραφικό έργο του Λοκ «Μερικές σκέψεις για τὴν ἐκπαίδευση». Τούτο άσκησε άμεση ή έμμεση επίδραση τόσο στην «Παιδαγωγία»^[7] του Ι. Μοισιόδακος όσο και στο ομώνυμο έργο του Γ. Καλλονά^[8] όπως και στις δύο περιπτώσεις είχε αποδείξει παλαιότερα ο Ε. Κριαράς^[9].

Τον περασμένο αιώνα το έργο του Λοκ για την ελληνική βιβλιογραφία παραμένει σχεδόν άγνωστο. Μετά τον πόλεμο ο Κ. Λογοθέτης^[10] αναφέρει και παρουσιάζει τη φιλοσοφία του Λοκ χωρίς κριτικές παρεμβάσεις με βάση τα

κείμενα. Ασχολείται εκτενέστερα με τη Γνωσιολογία του και με πολύ συντομία με την πολιτική και ηθική του θεωρία. Ο Θ. Βορέας ελάχιστα αναφέρει τον Λοκ στην «Εισαγωγή εις τήν φιλοσοφίαν». Το ίδιο και ο Ε. Παπανούτσος στη «Γνωσιολογία» του. Την τελευταία δεκαετία η φιλοσοφία του Λοκ ευτύχησε αρκετά στη νεοελληνική βιβλιογραφία. Την ανέδειξαν δύο σπουδαίες προσπάθειες. Πρώτον η κομψή και πιστή μετάφραση της «Δεύτερης Πραγματείας για τήν Κυβέρνηση» («Γνώση», Αθήνα 1990) από τον καθηγητή Π. Κιτρομηλίδη. Ο μεταφραστής έχει προτάξει μια εκτενή και περισπούδαστη «Εισαγωγή» καταγράφοντας τις ποικίλες συνθήκες που διαμόρφωσαν την πολιτική σκέψη του Λοκ. Η μετάφραση μας ωφελήθηκε πολύ από την μετάφραση αυτή, επειδή το βιβλίο αυτό του J. Dunn αναφέρεται, όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, στο μεγαλύτερο μέρος του στις πολιτικές θεωρίες του Λοκ.

Δεύτερον αξιοσημείωτη είναι η συμβολή του Γιάννη Πλάγγεση στον εμπλουτισμό της ελληνικής βιβλιογραφίας για τον Λοκ μ' ένα πρωτότυπο έργο του και μια μετάφραση. Το βιβλίο του «Πολιτική και θρησκεία στη φιλοσοφία του John Locke» (Θεσ/νίκη 1986· & 2η έκδοση επανυξημένη) είναι πολύ περιεκτικό και κατατοπίζει τον αναγνώστη του σε πολλά θέματα της λοκιανής φιλοσοφίας, ενώ του παρέχει μια πλούσια βιβλιογραφία. Ο Γ. Πλάγγεσης φιλοτέχνησε ακόμη και εξέδωσε τη μετάφραση της «Epistola de Tolerantia» (Θεσ/νίκη, Ζήτρος, 1998) με μια εκτενή εισαγωγή (σσ. 9–116) και εμπεριστατωμένα σχόλια.

Αυτό ωστόσο που παραμένει ανεξέταστο και χρειάζεται να εξετασθεί είναι η αρχαιογνωσία του Λοκ. Είναι χρήσιμο για την ιστορία του ελληνικού πνεύματος να γνωρίσουμε τις επιδράσεις που έχει δεχθεί ο Λοκ από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, γιατί οπωσδήποτε οι προσλήψεις του είναι πολλές και φανερές. Ένα τέτοιο ζητούμενο νομιμοποιείται από

δύο λόγους. Πρώτον ακόμη και μια αβασάνιστη ιχνηλάτηση των βασιικών του έργων: «Δοκίμιο», «Δύο πραγματείες» και «Σκέψεις για την Εκπαίδευση» μας πείθει προκαταβολικά ότι ο άγγλος φιλόσοφος οφείλει πολλά στον αρχαιοελληνικό στοχασμό. Δεύτερον που παραδίδεται από πολλές πηγές^[11] είναι ότι ο Λοκ δίδαξε, ως λέκτωρ για πολύ χρόνο, την αρχαία ελληνική γλώσσα^[12].

Ο John Dunn συγγραφέας του βιβλίου, που μεταφράζουμε εδώ, είναι ένας πολύ εξοικειωμένος με το λοκιανό έργο ερευνητής και αυτό του επέτρεψε να παρουσιάσει ένα πολύ περιεκτικό και νοηματικά συμπυκνωμένο βιβλίο.

Σε κάθε περίπτωση προσπαθήσαμε από τη μια μεριά η μετάφραση μας ν' ακολουθήσει πιστά το κείμενο, από την άλλη ο μεταφραστικός μας λόγος να είναι εύληπτος σαφής και κατανοητός, χωρίς το δεύτερο ν' ακυρώνει το πρώτο.

Τα ποικίλα σχόλια μας ως προς το περιεχόμενο είναι περιορισμένα παρά την πρόθεση και την επιθυμία μας να είναι πιο πολλά και λεπτομερή. Υπάρχουν ενδιαφέροντα σημεία που προσφέρονται για σχολιασμό όπως λ.χ. η θεωρία του Λοκ για τις «πρωτεύουσες και δευτερεύουσες ιδιότητες». Ο λόγος ήταν ο φόβος της ασύμμετρης προς το πρωτότυπο έκτασης που θα έπαιρνε το κείμενο.

Είχαμε επιφυλάξεις και γι' αυτό δεν μεταγράψαμε στην ελληνική τα κύρια ονόματα που υπάρχουν στο κείμενο πιστεύοντας ότι αυτό δε θα δυσκολέψει την κατανόησή του. Δοκιμάζοντας διαπιστώσαμε ότι η μεταγραφή των κυρίων ονομάτων με ελληνικούς χαρακτήρες ήταν πολύ άκομψη. Ωστόσο μεταφέραμε σε μετάφραση καθιερωμένα και γνωστά στην ελληνική ονόματα, όπως William (Γουλιέλμος), Charles (Κάρολος), Kant (Καντ) κ.ά.

Τέλος ευχαριστούμε το Γιώργο γιατί με προθυμία δέχθηκε να συζητήσει μαζί μας αρκετά σημεία του πρωτότυπου κειμένου.

Σημειώσεις

- [1] Για τις επιδράσεις του στοχασμού του Λοκ στους μεταγενέστερους βλ. ενδεικτικά, *The Cambridge Companion to Locke* (ed. Vere Chappell), CUP (1994, αν. 1997), σσ. 252–289 όπου και ειδική βιβλιογραφία.
- [2] Βλ. σχετικά, *The Cambridge History at Renaissance Philosophy*, (ed. Ch. Schmitt – Q. Skinner), 1988 (αν. 1992), σσ. 668–69.
- [3] Λογική, σ. 139, σημ. 2.
- [4] Την ιστορία της μετάφρασης του «Δοκίμιου» του Λοκ από τον Ε. Βούλγαρη αναφέρει εκτενώς ο Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996, σ. 529, σημ. 101, όπου συμπληρώνει την παλαιότερη μελέτη του Άλκη Αγγέλου, που πρώτος ασχολήθηκε με το θέμα βλ. Πως η νεοελληνική σκέψη γνώρισε το «Δοκίμιο» του John Locke, *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 7 (1954), σσ. 128–149. Η μετάφραση του Βούλγαρη τελειώνει στο κεφ. 9 του III βιβλίου. Έχουμε ακόμη την πληροφορία ότι ο Ζακύνθιος Λίτινος (1750–1805) (Δ. Ν. Κατραμή, *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, Έν Ζακύνθω 1880, αν. 1997, σσ. 379–380), συμμαθητής του Βούλγαρη κοντά στον Α. Κατήφορο «ειδήμων τῆς Ἀγγλικῆς» μετέφρασε το «Ἐγχειρίδιον Μταφυσικο–Διαλεκτικόν, ἢ Ἐπιτομή Ἀκριβεστάτη τοῦ Δόγματος τοῦ κυρίου Λωκκίου, περιβοήτου φιλοσόφου, περί τῆς Ἀνθρωπίνης Διανοίας». Ἐνετίησι 1796 παρά Νικολάω Γκυκεῖ». Έχουμε ακόμη μια αφρόντιστη μετάφραση του: «Δοκίμιου γιά τήν ἀνθρώπινη Νόηση», μτφ. Γρ. Λιονῆς, επιμ. Κ. Μετρινός, εκδ. Αναγνωστίδα, Αθήνα XX.

- [5] Ολόκληρο το κείμενο εξέδωσε ο Γ. Αινιάν τον περασμένο αιώνα, βλ. Έκ τῶν Συγγραμμάτων Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρου. Τόμος Β' περιέχων 1. Τό περί τῶν Διχονοιῶν ἐν τοῖς Ἐκκλησιαῖς τῆς Πολωνίας. Ἱστορικόν Δοκίμιον Γαλλιστί μετά τῆς μεταφράσεως αὐτοῦ καί τῶν σημειώσεων. 2. Σχεδιάσμα περί τῆς Ἀνεξιθρησκείας, ἦτοι περί τῆς ἀνοχῆς τῶν ἑτεροθρήσκων. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ράλλη 1838, σσ. 151—223. Ὁ Ε. Παπανοῦτσος, Νεοελληνική Φιλοσοφία, Αθήνα 1959², τομ. Β' (Βασική Βιβλιοθήκη), σσ. 120—128. επανατύπωσε επιλεκτικά μερικά κεφάλαια του «Σχεδιάσματος».
- [6] Βλ. λεπτομέρειες στην υπό δημοσίευση μελέτη μας «Οι επιδράσεις των ιδεῶν του Voltaire και του John Locke στο Σχεδιάσμα περί Ανεξιθρησκείας του Ε. Βούλγαρη».
- [7] «Πραγματεία περί Παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία»: Συντεθεισα παρά Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Ενετήσι 1779.
- [8] «Παιδαγωγία: περιέχουσα πάνυ ὠφελίμους νοθεσίας τε καί οἶον δὴ κανόνας περί τοῦ πῶς δεῖ ἀνατρέφεσθαι τά παιδιά, συντεθεισα παρά Γαβριήλ Καλλονᾶ τοῦ ἐξ Ἄνδρου, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας», 1800. Βλ. καί Ε. Κριαρᾶς, «Γαβριήλ Καλλονᾶς, μεταφραστής ἔργων τοῦ Locke καί τοῦ Gracian», Ἑλληνικά, 13 (1954), σσ. 294—313.
- [9] Ε. Κριαρᾶς, Ἡ παιδαγωγία τοῦ Μοισιόδακος καί ἡ σχέση της μέ τό παιδαγωγικό σύγγραμμα τοῦ Locke, Byzantinisch-Neugrichische Jahrbücher, +17(1939-43), σσ. 135-153. Βλ. καί Ι. Δελλῆς, «Σκοπός της Παιδείας στο Προοίμιον του Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Πραγματεία περί παίδων ἀγωγῆς, ἢ παιδαγωγεία», Παρνασσός, Μ (1998), σσ. 144-162.
- [10] Κ. Λογοθέτης, Νεώτερη Φιλοσοφία, Ὁ Αγγλικός και ὁ Γαλλικός Διαφωτισμός, ΟΕΔΒ, Ἐν Ἀθήναις 1964, σσ. 435-496.
- [11] Βλ. ενδεικτικά, The Cambridge Companion to Locke, ο.π., σ. 7.

[12] Παραθέτουμε εδώ ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα επίδρασης αρχαίων αντιλήψεων που έχουν άμεση σχέση με τη βασική θέση του εμπειρισμού του Λοκ ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι «White paper» (: Δοκίμιο, Βιβλ. II, κεφ. 1, § 2). Την ιδέα αυτή εντοπίζουμε σε πολλά κείμενα της αρχαίας γραμματείας (βλ. Ψευδ. Πλούταρχου, περί τῶν ἀρεσκόντων τοῖς φιλοσόφοις, Dox. Gr., 41965, σ. 400). Ας σημειωθεί ότι ο Πλάτων (Θεαίτ. 191c) παρομοίασε την ψυχή με «κῆρινο ἔκμαγεῖο», ενώ πρώτος ο Αριστοτέλης παρέστησε τον νουν ως «γραμματεῖον, ὃ μὴ ἐν ὑπάρχει ἐντελεχεῖα γεγραμένον» (Περὶ ψυχ. Γ4. 429b30 κ.ε.). Στη συνέχεια ο Αλέξανδρος Αφροδισιεύς διδάξε ότι ο νους είναι «πινακίς ἄγραφος» (Περὶ ψυχ. 84, 21).

*I. Δελλῆς – Β. Δελλῆ
Πάτρα, Μάης 2000*

Ευχαριστίες

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Michael Ayres για την γενναιοδωρία του να θέσει στη διάθεσή μου σε χειρόγραφο μορφή ένα μεγάλο μέρος της αξιόλογης μελέτης του που πρόκειται να εκδοθεί σχετικά με την φιλοσοφία του Λοκ καθώς επίσης και για τον ενθουσιασμό και την ευχαρίστηση που άντλησα τα τελευταία χρόνια από την αξιοσημείωτη γνώση και κατανόηση που διαθέτει ο ίδιος πάνω στο έργο του Λοκ.

Από τις εκδόσεις του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης τους Henry Hardy, Keith Thomas και Alan Ryan που με βοήθησαν και με συμβούλευσαν κατά την προετοιμασία του κειμένου και έδειξαν απέναντι μου μεγαλύτερη υπομονή από όσο άξιζα. Στο ίδιο βαθμό, όπως στους παραπάνω, είμαι υποχρεωμένος σε πολλούς φίλους οι οποίοι σε διαφορετικά στάδια και για διάφορους λόγους διάβασαν τα σχέδια μέρους ή ολόκληρου του βιβλίου. Οφείλω εξαιρετικές ευχαριστίες για την ενθάρρυνση τη βοήθεια και την κριτική τους, στην Cynthia Ferrar, τον Michael Ignatieff, τον Takasha Kato, τον Jonathan Lear και τον Quentin Skinner.

Συνομογραφίες

Στις αναφορές των έργων του Λοκ χρησιμοποιήθηκαν οι παρακάτω συνομογραφίες:

- E. An essay concerning Human Understanding, ed. Peter H. Nidditch (Clarendon Press, Oxford, 1975) «Ένα δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση», έκδ. Peter H. Nidditch. (Δοκίμιο).
- EA. Draft A of Locke's Essay concerning Human Understandings, ed. Peter H. Nidditch (Department of Philosophy, University of Sheffield, 1980) «Το πρώτο σχέδιο του Λοκ για το Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση» (Α' σχέδιο).
- G. Two Tracts on Government, ed. Philip Abrams (Cambridge University Press, 1967), «Δύο φυλλάδια (άρθρα) για την κυβέρνηση».
- LC. The Correspondence of John Locke, ed. E. S. de Beer, 8 vols (Clarendon Press, Oxford, 1976–), «Η Αλληλογραφία του Λοκ», έκδ. του E. S. de Beer, οκτώ τόμοι· η έκδοση συνεχίζεται.
- LT. Epistola de Tolerantia and A Letter on Toleration, ed. R. Klibansky and J. W. Gough (Clarendon Press, Oxford, 1968), «Επιστολή περί Ανοχής και ένα γράμμα για την ανοχή» εκδ. των R. Klibansky and J. W. Gough.
- M. An examination of P. Malebranche's Opinion of Seeing All Things in God, Works, 7th ed., vol. IV, «Μια εξέταση της γνώμης του P. Malebranche για τη θέα όλων των πραγμάτων από το Θεό», Άπαντα, 7η έκδ., τομ. IV.
- R. The Reasonableness of Christianity as delivered in the

- Scriptures, works, 7th ed., vol. III, «Η Λογικότητα του Χριστιανισμού κατά την παράδοση των Γραφών», Άπαντα, 7η έκδ., τομ. 3ος.
- T. Two Treatises of Government, ed. Peter Laslett, 2nd ed. (Cambridge University Press, 1967), «Δύο Πραγματείες για την κυβέρνηση», έκδ. Peter Laslett, 2η έκδ.
- V. Venditio, printed in J. Dunn, «Justice and the Interpretation of Locke's Political Theory», Political Studies, XVI, 1 (February 1968), 84–87. Τυπώθηκε από τον J. Dunn, στο «Δικαιοσύνη και η κατανόηση της πολιτικής θεωρίας του Λοκ», Πολιτικές Σπουδές, 16, 1 (Φλεβάρης 1968), 84–87.
- W. The Works of John Locke, 7th ed., 4 vols. (London, 1768), «Τα Έργα του Τζων Λοκ», 7η έκδ., τομ. 4 (Λονδίνο, 1768).

Πρόλογος

Ο Λοκ αφιέρωσε ολόκληρη την πνευματική του δραστηριότητα σε δύο βασανιστικά ερωτήματα. Πρώτον πως οι άνθρωποι μπορούν ν' αποκτήσουν γνώση και δεύτερον με ποιο τρόπο οφείλουν να ζουν. Ο Λοκ άρχισε την σταδιοδρομία του ως πανεπιστημιακός δάσκαλος και την τελείωσε ως ένας σημαντικός στοχαστής της ανθρωπότητας. Στην πορεία της ζωής του στοχάστηκε, και μάλιστα, πολύ βαθιά γύρω από μια πολύ μεγάλη ποικιλία θεμάτων, που άρχιζαν από τις προοπτικές του Αγγλικού Εισαγωγικού Εμπορίου και τις οικονομικές συνέπειες της κατάστασης της Αγγλικής Νομισματοκοπίας κι έφθαναν μέχρι την πολιτική της επανάστασης του 1680, από την ερμηνεία των «Επιστολών» του Αποστόλου Παύλου μέχρι την καλλιέργεια των οπωροφόρων δέντρων.

Επειδή τα ενδιαφέροντά του ήταν τόσο πλατιά κι επειδή τα καλλιέργησε με πολλή οξυδέρκεια και ενεργητικότητα, άφησε πίσω του μια ποικίλη σε περιεχόμενο και εντυπωσιακή σε όγκο συλλογή κειμένων. Γι' αυτό σ' ένα σύντομο βιβλίο θα ήταν αδύνατο να ταξινομήσει κανείς το εύρος των ιδεών του και πολύ περισσότερο να εξετάσει την πρωτοτυπία τους και να αναλύσει την πολύπλοκη συμβολή τους στην πνευματική ιστορία των δύο επόμενων αιώνων.

Κατά συνέπεια δεν θα προσπαθήσω στο βιβλίο αυτό να προσδιορίσω με λεπτομέρειες τη συμβολή του Λοκ στους διάφορους κλάδους του νεότερου στοχασμού, όπως στην Οικονομία, τη Θεολογία, την Πολιτική θεωρία, τη Βιβλική Ερμηνευτική, την Ηθική, την Ανθρωπολογία, τη θεωρία της

Γνώσης, την Παιδεία και πολλούς άλλους. Ειδικότερα δεν θ' ασχοληθώ με μια συστηματική έκθεση και κριτική της θεωρίας του για τη γνώση, που είναι μια κλασική πηγή στην ιστορία του Βρεταννικού εμπειρισμού. Αν επιχειρούσα κάτι τέτοιο, θα παραμόρφωνα την προσέγγιση του ίδιου και επιπλέον, όπως εκτιμώ, θα φώτιζα λίγο θέματα που κινούν συνεχώς το ενδιαφέρον. Αντί γι' αυτό λοιπόν θα εξετάσω συνολικά την πορεία της πνευματικής ζωής του Λοκ και θα προσπαθήσω να εξηγήσω πως είδε ο ίδιος τη σχέση ανάμεσα στα δύο πελώρια και δύσκολα στην προσέγγιση τους ερωτήματα στα οποία αφοσιώθηκε με τόση τόλμη και αντοχή για πολλά χρόνια.

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του, από το 1683 μέχρι το θάνατό του το 1704, το ερώτημα στο οποίο αφιέρωσε την έντονη πνευματική του δραστηριότητα ήταν το πρόβλημα της δυνατότητας και του τρόπου με τον οποίον γνωρίζουν οι άνθρωποι. Η απάντηση του σ' αυτό το ερώτημα, που οπωσδήποτε ελάχιστα έγινε κατανοητή, διαμόρφωσε τη σκέψη της Ευρώπης για πολλές γενιές. Οι φιλόσοφοι σήμερα διαφωνούν έντονα πάνω στην εγκυρότητα της απάντησης του Λοκ. Μερικοί τη βλέπουν σαν μια λανθασμένη απάντηση σ' ένα νόμιμο και σημαντικό ερώτημα. Άλλοι θεωρούν το ίδιο το ερώτημα ως συγκεχυμένο και την απάντηση για κατανοητή εξήγηση της έκτασης και των ορίων των γνωστικών δυνάμεων του ανθρώπου ως παράλογη και αδύνατη. Ωστόσο άλλοι θεωρούν την προσέγγιση του Λοκ ως θεμελιακά σωστή, παρά τα οποιαδήποτε λάθη στα οποία, ίσως, ο ίδιος έχει περιπέσει κατά την επεξεργασία του προβλήματος. Θα ήταν αλαζονικό να υποστηρίξουμε ότι διευθετήσαμε κριτικά αυτή τη διαφωνία. Είναι όμως σημαντικό να προσπαθήσουμε να δείξουμε, τι οδήγησε το Λοκ να επιθυμεί τόσο πολύ να συνθέσει μια θεωρία της γνώσης.

Η σκέψη του Λοκ άρχισε από το δεύτερο ερώτημα, το ερώτημα του τρόπου με τον οποίον οι άνθρωποι θα έπρεπε να προσπαθούν να ζήσουν. Κατά το τέλος της ζωής του ήταν σίγουρος ότι είχε σε μεγάλο βαθμό απαντήσει στο ερώτημα, τουλάχιστον στο βαθμό που φθάνουν οι ανθρώπινες δυνάμεις. Αλλά ήταν πολύ λιγότερο σίγουρος για την ικανότητά του, με βάση τις ανθρώπινες δυνάμεις μόνο, να δείξει στους ανθρώπους πώς θα πρέπει να προσπαθούν να ζήσουν. Αρχικά ήλπισε ότι μια ερμηνεία της ανθρώπινης δύναμης για γνώση θα έδειχνε στους ανθρώπους, γιατί θα πρέπει να προσπαθούν να ζήσουν, όπως αυτός θεωρούσε ότι θα έπρεπε να προσπαθούν. Ωστόσο η θεωρία της γνώσης, που συνέθεσε, αποδείχθηκε ότι δεν έδειχνε τίποτα τέτοιο. Κατά συνέπεια η θεωρία του για τον πρακτικό λόγο (ποιο πράγμα οι άνθρωποι είναι εύλογο να πράττουν) ήταν από την πλευρά της δικής του θεώρησης μια καταστροφική αποτυχία. Σε αντίθεση προς τη θεωρία του για τη γνώση η θεωρία του για τον πρακτικό λόγο δύσκολα προσφέρει ακόμη και την βάση μιας άποψης την οποία θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε.

Μερικοί φιλόσοφοι σήμερα δε θεωρούν το ερώτημα, πώς πρέπει οι άνθρωποι να προσπαθούν να ζουν, ως φιλοσοφικό πρόβλημα και πολύ περισσότερο δε θα το θεωρούσαν ως εξολοκλήρου καθαρά διατυπωμένο. Γι' αυτούς ή για άλλους λόγους το εγχείρημα του Λοκ θα μπορούσε κάλλιστα να έχει καταδικασθεί από την αρχή. Ωστόσο αυτό το εγχείρημα παραμένει βαθιά διδακτικό. Το μεγαλείο ενός στοχαστή δε μετριέται πάντοτε καλά από τη βεβαιότητα και τη διαύγεια των πνευματικών του λύσεων, το μεγαλείο αυτό μπορεί κάποιες φορές να γίνει φανερό, έστω δραματικά, από την απήχηση των αποτυχιών του.

Αυτό που ο Λοκ ήλπιζε να δείξει στους ανθρώπους ήταν ότι μια ορθολογιστική κατανόηση της θέσης του ανθρώπου

στη φύση απαιτούσε από αυτούς να ζουν ως Χριστιανοί. Αλλ' αυτό που στην πραγματικότητα έδειξε ήταν ότι μια ορθολογιστική κατανόηση της θέσης των ανθρώπων στη φύση δεν απαιτούσε και δεν απαιτεί από τους ανθρώπους να ζουν με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο. Ακόμα χειρότερα, η στενή σχέση ανάμεσα στις αντιλήψεις τού πώς να ζει κανείς και στην ιστορία των συγκεκριμένων γλωσσών και πολιτισμών θέτει τη ζωή όλων των ανθρώπων στο έλεος της ιστορίας. Ακόμη κι αν υπήρχε κάποιος ο οποίος είχε σχεδιάσει την τάξη σ' ολόκληρη τη φύση για να ζήσουν οι άνθρωποι σ' αυτή καλά, οι ίδιοι δε θα μπορούσαν να σχηματίσουν αντιλήψεις για το πώς να ζουν, μόνο απευθείας από την τάξη αυτή μέσω της άσκησης του λογικού τους. Αντίθετα οι άνθρωποι θα πρέπει να δημιουργήσουν αξίες οι ίδιοι όσο καλύτερα μπορούν μέσα από τις περισσότερες ή λιγότερες δελεαστικές ή απειλητικές προτάσεις των άλλων, αλλά και με τις δικές τους ικανότητες σκέψης.

Οι απόψεις μας σήμερα για τη δυνατότητα της ανθρώπινης γνώσης εξακολουθούν να οφείλουν αρκετά στο Λοκ. Αυτό που παραμένει ανοιχτό ερώτημα είναι αν θα ωφελούνταν αυτές οι απόψεις μας, για παράδειγμα, αν στηρίζονταν ακόμα περισσότερο σε μια καλύτερη κατανόηση του ή αν βελτιώναμε αυτά που οφείλουμε στο Λοκ τα οποία δεν έχουμε αρκετά κατανοήσει. Οι θεωρήσεις μας σήμερα γύρω από τον τρόπο που πρέπει να προσπαθούμε να ζήσουμε οφείλουν ελάχιστα απευθείας στις ίδιες τις πεποιθήσεις του Λοκ, αλλ' αυτό μπορεί, πιθανόν, να οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχουμε ακόμη αντιληφθεί ποιος είναι ο βαθμός της αποτυχίας του. Συνολικά ο Λοκ συζητιέται σήμερα από ιστορικούς και φιλοσόφους ως ένας αισιόδοξος στοχαστής, του οποίου η αισιοδοξία δεν βασίστηκε στην κατανόηση τόσο καλά αυτού που οι ίδιοι κατανοούμε μαζί καλύτερα.

Η υπόθεση που επιθυμώ να εισηγηθώ σ' αυτό το βιβλίο

είναι πολύ διαφορετική. Έχει να κάνει με το γεγονός ότι πρέπει αντίθετα να δούμε τον Λοκ ως τραγικό στοχαστή, ο οποίος αντιλήφθηκε από την αρχή μερικές από τις βαθιές αντιφάσεις στη νεότερη αντίληψη για το ανθρώπινο λογικό και έτσι είδε πολύ καθαρά κάτι από την τραγωδία της ίδιας της ζωής μας, το οποίο οι ίδιοι βλέπουμε ακόμη στην πραγματικότητα πολύ θολά.

1. Η ζωή του

Ο Τζων Λοκ γεννήθηκε σ' ένα χωριό του Somerset το καλοκαίρι του 1632. Πέθανε στο εξοχικό σπίτι των φίλων του Mashams στο Oates του Essex στα τέλη Οκτωβρίου του 1704. Μέχρι τα τριάντα πέντε του χρόνια ζούσε μάλλον, όπως τουλάχιστον φαινόταν από τα εξωτερικά στοιχεία, μια όχι και τόσο συναρπαστική ζωή. Αλλά για περισσότερες από τρεις δεκαετίες από το έτος 1667, ήταν έντονα αναμειγμένος στις φαντασιοπληξίες της εθνικής πολιτικής της Αγγλίας. Κοντά στα εξήντα του χρόνια για πρώτη φορά και αρκετά ξαφνικά έγινε ένας πολύ διάσημος άνθρωπος. Από τότε και ύστερα όλοι όσοι είχαν αλληλογραφία μαζί του τον περιέγραφαν χωρίς ειρωνεία, σύμφωνα με τη λαϊδή Mary Calverley, απλά «ως το σπουδαιότερο άνθρωπο στον κόσμο» (Αλληλογραφία, τομ. IV, 105). Τελικά η φήμη του ως φιλοσόφου διαδόθηκε, όταν εξέδωσε τα συγγράματά του και ειδικά το 1689 με την έκδοση του σπουδαίου έργου του «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση». Από αυτά τα έργα η φήμη του διατηρήθηκε αδιάκοπα μέχρι σήμερα.

Όταν ο Λοκ έγινε σαράντα ετών, από πολλές απόψεις είχε γαλουχηθεί αρκετά μακριά σε σχέση με τις ρίζες του από το Somerset και η πραγματική κοινωνική απόσταση ανάμεσα σ' αυτόν και την υπόλοιπη οικογένειά του πρέπει να μεγάλωνε συνεχώς στη διάρκεια της υπόλοιπης ζωής του. Μερικά όμως βασικά σημεία, που όφειλε (για το καλύτερο ή χειρότερο) στην ανατροφή, που είχε λάβει από τους γονείς του, παρέμειναν ο πυρήνας των αισθημάτων του και των στάσεων ζωής μέχρι την τελευταία ημέρα του θανάτου

του. Είναι ασυνήθιστο στην περίπτωση ενός άνδρα ή μιας γυναίκας του 17ου αιώνα να είναι ικανός να διατηρήσει την παραπάνω στάση μέσα στο χρόνο με κάθε βεβαιότητα και σιγουριά.

Αλλά μια από τις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα του Λοκ ήταν σε μεγάλο βαθμό η απροθυμία του να πετάξει οποιοδήποτε χαρτί είχε γραμμένο. Εφόσον, από πολύ καλή τύχη, τα περισσότερα σώθηκαν μετά το θάνατό του κι έχουν φτάσει στα χέρια μας, είναι βέβαιο ότι γνωρίζουμε περισσότερα γι' αυτόν από όσο γνωρίζουμε για όλους τους άλλους, εκτός ελαχίστων, από τους συγχρόνους ή προγενέστερους του. Αυτό που αποκαλύπτει ο μεγάλος αυτός αριθμός των χειρογράφων του είναι ότι ο Λοκ ακολούθησε με συνέπεια ένα πουριτανικό πρότυπο συναισθήματος, ένα πρότυπο που θέτει στο κέντρο της προσωπικής ζωής μια αίσθηση καθήκοντος. Ο Λοκ σε καμία περίπτωση δεν ήταν δύστροπος και σκυθρωπός άνθρωπος. Είχε όμως υπερβολικές απαιτήσεις τόσο από τον εαυτό του όσο και από τους άλλους. Ήταν πολύ ηθικολόγος στις αντιδράσεις του, όταν αυτές οι απαιτήσεις δεν εύρισκαν ανταπόκριση. Δεν υπήρχε τίποτα πουριτανικό στις περισσότερες από τις φιλοσοφικές του απόψεις με τις οποίες κέρδισε την αθανασία, ενώ πολλές από αυτές θα σόκαραν οποιοδήποτε πουριτανό που ζούσε το 1632. Αλλά η προσωπική σφραγίδα που έδωσε στο σύνολο της σκέψης του, δηλαδή η ακεραιότητα και το ανθρωπινό βάθος, ήταν εκείνη ενός βαθιά πουριτανού ανθρώπου.

Οι γονείς του κατάγονταν από παραδοσιακές πουριτανικές οικογένειες που ασχολούνταν με το εμπόριο, υφαντουργοί από την πλευρά του πατέρα του και βυρσοδέφες από την πλευρά της μητέρας του. Ο πατέρας του δεν κέρδιζε πολλά χρήματα ως δικηγόρος και υπάλληλος στη δικαστική υπηρεσία του Ειρηνοδικείου στο Somerset. Κατείχε ακόμη λίγη γη, που δεν ήταν από μόνη της αρκετή να δίνει είτε

στον ίδιο είτε στο γιο του τη δυνατότητα να ζει τη ζωή ενός τζέντλεμαν, ωστόσο ήταν αρκετή ώστε να οδηγήσει το γιό του αργότερα ν' αποκτήσει εκείνο το ύφος που διακρίνουμε στην αρχική σελίδα του πιο μεγάλου έργου του. Από μόνο του αυτό το περιβάλλον δεν προδιέγραφε για το Λοκ σπουδαίο μέλλον. Αλλά, αν το άμεσο οικογενειακό του περιβάλλον είχε περιορισμένα ενδιαφέροντα και ήταν κάπως άπρακτο στις επιδιώξεις του στο γύρω κόσμο, είχε ωστόσο πολύ ισχυρές και επιτυχείς γνωριμίες. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν εκείνη με τον Αλέξανδρο Popham.

Αυτός, όπως και ο πατέρας του Λοκ, είχε πολεμήσει ως αξιωματικός στο ιππικό του κοινοβουλίου στο Somerset στις πρώτες φάσεις του Εμφυλίου πολέμου^[1]. Στη συνέχεια έγινε εκπρόσωπος της δυτικής περιοχής στο κοινοβούλιο και αναδείχτηκε σε μια πολύ σπουδαία μορφή της εθνικής πολιτικής. Το 1647, σαν μέλος του κοινοβουλίου του Bath ^[2], ήταν σε θέση να προσφέρει στο δικηγόρο και συνάδελφό του αξιωματικό την ευκαιρία να στείλει το μεγαλύτερο γιο του, στο σχολείο του Westminster. Στα μεταγενέ-

[1] [Σ.τ.Μ.] Ο εμφύλιος πόλεμος (1642–1648) στην Αγγλία είχε ως αιτία την απολυταρχική διακυβέρνηση της χώρας από το βασιλιά Κάρολο Α' (1625–1649), ο οποίος διέλυσε το Κοινοβούλιο, γιατί διαφωνούσε με τις αποφάσεις του. Η Αγγλία χωρίστηκε τότε σε δύο στρατόπεδα, στους υποστηρικτές του κοινοβουλίου και στους οπαδούς του βασιλιά. Ο Όλιβερ Κρόμβελ ανέλαβε αρχηγός των κοινοβουλευτικών και νίκησε τα στρατεύματα του Καρόλου, ο οποίος καταδικάστηκε και εκτελέστηκε. Μετά το θάνατο του Κρόμβελ ο στρατός οργάνωσε την παλινόρθωση της βασιλείας και στο θρόνο ήρθε ο Κάρολος Β'.

[2] [Σ.τ.Μ.] Πόλη της Αγγλίας, κέντρο πολιτισμού και γραμμάτων, που άκμασε στη διάρκεια του Διαφωτισμού.

στερα χρόνια ο πατέρας του Λοκ συνέχισε να ελπίζει στην προστασία των πολιτικών συμμάχων του που μπορούσαν να έχουν επιρροή. Αλλ' εκτός, ίσως, από το σημαντικό γεγονός της μετάβασης του γιού του από το σχολείο του Westminster στο κολέγιο της Christi Church στην Οξφόρδη, όπου ένας δυνατός προστάτης εμφανίζεται για μια ακόμη φορά να είναι αναγκαίος, οι προσδοκίες του έμειναν ανεκπλήρωτες. Αλλά, αν είχε μικρή επίδραση στον ευρύτερο χώρο, είναι φανερό ότι αυτός ο υπερβολικά αυστηρός και στην μεταγενέστερη ζωή του κάπως πικρόχολος άνδρας άφησε μια βαθιά παρακαταθήκη στο σπουδαίο γιο του, δηλαδή την ανεξαρτησία του πνεύματος και τη δύναμη της αυτοπειθαρχίας, στοιχεία που επρόκειτο να διαμορφώσουν ολόκληρη τη ζωή του Λοκ.

Είναι πιο εύκολο να δει κανείς την πορεία της ζωής του Λοκ στο πλαίσιο τριών μεγάλων μετακινήσεων, καθεμιά από τις οποίες τον οδηγούσε όλο και πιο μακριά από τις ρίζες του στο Somerset. Η πρώτη μετακίνηση στο Westminster και από εκεί στο Christi Church οδήγησε σε οριακή κατάσταση τα οικονομικά της ίδιας του της οικογένειας, σημάδεψε τις λογικές προσδοκίες του. Αυτή η μετακίνηση τον έφερε πιο εύκολα σ' επαφή με μια καριέρα κληρικού, είτε μέσα είτε έξω από το Πανεπιστήμιο, μια καριέρα η οποία μόνο με μέτρια περιουσία και φρόνηση ίσως να ταίριαζε πλήρως στις πνευματικές του ικανότητες. «Ένα πολύπλευρο άνθρωπο», έγραψε γι' αυτόν ο ανειψίος του John Stranchery, «αφήστε τον να μελετήσει ελεύθερα χωρίς τυποποίηση, γιατί αυτός δεν έχει ανάγκη καμιάς προαγωγής». Αλλά ακόμη ως νέος ο Λοκ με λίγες προοπτικές ολοκάθαρα δεν συμφωνούσε με την «υποταγή» και δεν του φαινόταν καθόλου ελκυστική η ιδέα της καριέρας του κληρικού. Μια δεύτερη περίπτωση λιγότερο παραδοσιακή και περιορισμένη, αλλά πολύ ευχάριστη ήταν να γίνει γιατρός.

Αυτός ήταν ένας στόχος, που πραγματικά ο Λοκ επιδίωξε με πείσμα μελετώντας συστηματικά ιατρική για αρκετές δεκαετίες και παρέχοντας ποικίλες ιατρικές συμβουλές σε φίλους και γνωστούς. Συνεργάστηκε στενά μ' έναν από τους πλέον διάσημους γιατρούς του 17ου αιώνα, τον Thomas Sydenham, που υπήρξε πρωτοπόρος στη θεραπεία των μεταδοτικών ασθενειών. Η προσέγγιση του Sydenham στη μελέτη των ασθενειών ήταν ασυνήθιστα ευσυνείδητη και συστηματική και η προσωπική αντίληψη του Λοκ για το πώς οι άνθρωποι γνωρίζουν το φυσικό κόσμο μπορεί κάλλιστα να έχει επηρεαστεί από αυτή τη συνεργασία. Σύμφωνα με τα παραπάνω τα ιατρικά του ενδιαφέροντα ήταν εκείνα και όχι ειδικότητα του ως φιλοσόφου ή θεολόγου που του έδωσαν την πιο μεγάλη ευκαιρία στη ζωή του.

Η δεύτερη μετακίνηση έγινε το 1666. Τη χρονιά αυτή, μέσω ενός άλλου φίλου, που ασχολούνταν κι αυτός με την ιατρική του David Thomas, ο Λοκ συνάντησε για πρώτη φορά το λόρδο Ashley, που έγινε αργότερα ο πρώτος κόμης του Shaftesbury, και ο οποίος αναδείχθηκε σε μια κυρίαρχη πολιτική φυσιογνωμία στην αυλή του Καρόλου Β'. Η ευκαιρία για τη συνάντηση αυτή ήταν αρκετά τυχαία. Ήταν μια επίσκεψη του Ashley στην Οξφόρδη για να κάνει θεραπεία με τα νερά του Astrop. Οι συνέπειες όμως αυτής της συνάντησης για το Λοκ ήταν πολύ καθοριστικές. Μέσα σ' ένα χρόνο από την πρώτη συνάντηση είχε συνδεθεί με τον οικο του Ashley στο Λονδίνο. Ένα χρόνο αργότερα το 1668, ο προστάτης του υποβάλλεται υπό την επίβλεψη του Λοκ σε μια σοβαρή εγχείρηση για πυώδη κύστη στο συκώτι και παρ' όλες τις δυσκολίες η εγχείρηση αποδείχθηκε επιτυχής. Για τα επόμενα δεκατέσσερα χρόνια «επιδίωξε συμβιβασμό» με τις ιδιοτροπίες του Shaftesbury και μοιράστηκε την ταραχώδη τύχη του αφεντικού του. Η μετακίνηση του Λοκ από το ήρεμο, μερικές φορές νοσογόνο, απομονωμένο και

λησμονημένο από τις εξελίξεις περιβάλλον της Οξφόρδης την εποχή της παλινόρθωσης στην έντονη ζωή του σπιτιού του Shaftesbury ήταν καταλυτική. Ο Λοκ βέβαια δεν εγκατέλειψε ποτέ τη θέση του στην Οξφόρδη με τη θέλησή του (στην πραγματικότητα εκδιώχθηκε από εδώ με κυβερνητική διαταγή, όταν εξορίστηκε το 1683), αλλά το κύριο βάρος των ενεργειών, των ελπίδων και των φόβων του για την υπόλοιπη ζωή του βρισκόταν κάπου αλλού. Από αυτή τη στιγμή και ύστερα οι προσωπικές του τύχες συνδέθηκαν μ' εκείνες του κυρίου του και μετά το θάνατο του Shaftesbury το 1683 μ' εκείνες της πλατειάς φιλελεύθερης ομάδας της οποίας εκείνος ηγείτο.

Στα χρόνια ανάμεσα στο 1667 και 1683 ο Shaftesbury ήταν σε διαφορετικό βαθμό η πιο ισχυρή πολιτική φυσιογνωμία στην κυβέρνηση του Καρόλου Β' και ο εμπνευστής μιας εθνικής πολιτικής αντίστασης σ' εκείνη την κυβέρνηση που στο τέλος απείλησε και, ίσως, σχεδίασε για να τον ανατρέψει. Και τα δυο και οι θρίαμβοι και οι αποτυχίες του Shaftesbury σημάδεψαν βαθιά τη φαντασία του Λοκ. Ο Shaftesbury δίδαξε το Λοκ να κατανοεί τις οικονομικές ευθύνες του Αγγλικού Κράτους στην εγχώρια αγορά και το εισαγωγικό εμπόριο. Αυτός τον δίδαξε να βλέπει τις συνθήκες και τις πιθανότητες για οικονομική ευημερία σαν μια βασική προϋπόθεση της διαχείρισης των πολιτικών πραγμάτων και σαν μια θεμελιώδη θεώρηση για κατανομή οποιωνδήποτε κοινωνικών αξιών. Αν οι πνευματικές δραστηριότητες του Λοκ ήταν τελικά περιορισμένες σ' ένα μεγάλο βαθμό από το σκληρό, αλλά σθεναρό δυναμισμό της αγγλικής οικονομίας, ήταν ο Shaftesbury που διαμόρφωσε έτσι τα πράγματα.

Υπάρχει μια ευθεία γραμμή συνέχειας ανάμεσα στην υπηρεσία του Λοκ στο Εμπορικό Συμβούλιο στη διάρκεια της διοίκησης του Shaftesbury το 1672 και την υπηρεσία του Λοκ στο Εμπορικό Επιμελητήριο τη δεκαετία του 1690 και

μια εξίσου ευθεία σχέση ανάμεσα στην οικονομική αντίληψη, που εμφανίζεται στο πρώτο του οικονομικό κείμενο το 1668, και τα μεγάλα έργα στα οποία ασχολείται με τη ρύθμιση του ποσοστού επιτοκίου και την αποκατάσταση του εθνικού νομίσματος, τα οποία έγραψε για να συμβουλεύσει την κυβέρνηση του Γουλιέλμου^[3]. Εξίσου ευθύς σ' ό,τι αφορά στο περιεχόμενο, ίσως όμως όχι σχετικά με τα κίνητρα, υπήρξε ο σύνδεσμος ανάμεσα στη σταθερή επιμονή του Shaftesbury στην «ανεκτικότητα» για τους «σχισματικούς»^[4], ενόψει της παλινόρθωσης του Αγγλικανισμού και η εμπνευσμένη δημόσια και ιδιωτική εκστρατεία του Λοκ για την ανοχή και την ελευθερία του τύπου στις δύο τελευταίες δεκαετίες της ζωής του. Εξίσου φανερός είναι ο στενός δεσμός ανάμεσα στην όψιμη επιμονή του Shaftesbury στο γεγονός που καλείται «Κρίση του Αποκλεισμού»^[5] (η διαμάχη του αποκλεισμού του καθολικού αδελφού του Καρόλου Β', Ιακώβου, δούκα της Υόρκης από τη διαδοχή στο θρόνο) για την αντιπροσωπευτική βάση της πολιτικής νομιμότητας και την μεγάλη υποστήριξη από πλευράς του Λοκ των δικαιωμάτων, να κυβερνώνται

[3] [Σ.τ.Μ.] Πρόκειται για το βασιλιά Γουλιέλμο της Οράγγης που διαδέχτηκε τον Ιάκωβο Β'.

[4] [Σ.τ.Μ.] (Dissenters, λατ. Dissidentes) είναι οι «διστάμενοι», οι διαφωνούντες προς την επίσημη θρησκεία, ετερόδοξοι, αιρετικοί.

[5] [Σ.τ.Μ.] Η λεγόμενη «Κρίση του Αποκλεισμού» (1678–1681) προκλήθηκε από την επιδίωξη του Shaftesbury και του κόμματος των Ουίξ ν' αποκλείσουν από τη διαδοχή του θρόνου τον Δούκα της Υόρκης Ιάκωβο, αδελφό του βασιλιά Ιακώβου Β', λόγω της συμπάθειας του προς τον καθολικισμό. Η κρίση στο βάθος ήταν μια αντιδικία γύρω από τους περιορισμούς της μοναρχίας και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων των πολιτικών του αιρετού Κοινοβουλίου.

δηλαδή οι άνθρωποι μόνο με ομοφωνία και να αντιστέκονται στην άδικη εξουσία, όπως γράφει στις «Δύο πραγματείες για την κυβέρνηση».

Η έκταση αυτής της σύγκρουσης ήταν, χωρίς αμφιβολία, σε μεγάλο βαθμό απλά η συνέπεια της εμπειρίας, που είχε αποκτήσει ο Λοκ στη διάρκεια της υπηρεσίας του στον Shaftesbury. Ήταν σχεδόν νέα πρακτική θεώρησης του πολιτικού και κοινωνικού κόσμου, που αυτός του παρουσίασε. Αλλ' είναι επίσης φανερό ότι ήταν μια βαθιά προσωπική σύγκρουση.

Στη διάρκεια της ζωής του ο Λοκ είχε πολλούς στενούς φίλους και οι περισσότεροι απ' αυτούς, αν και λιγότερο στενοί, ήταν επίσης άνδρες και γυναίκες με μεγάλη δύναμη ή με πλούτο ή με μεγάλη ευφυΐα. Συνδεόταν με πολιτικές προσωπικότητες όπως ο Rembroke και ο Somers, επιστήμονες όπως ο R. Boyle, ο I. Newton, και θεολόγους όπως ο Limborch.

Ωστόσο παρόλο που ο Shaftesbury σεβόταν και συμπάθουσε τον Λοκ σαν άνθρωπο, ο ίδιος στάθηκε ο μεγάλος δάσκαλος και ο πιο στενός του φίλος. Αλλά μολονότι η φιλία τους έγερνε προς τη μια πλευρά, δεν της έλειπε η συναισθηματική επικοινωνία και είναι φανερό ότι για περισσότερα από δεκαέξι χρόνια ο μεγάλος προστάτης διαμόρφωσε το Λοκ σ' έναν πολύ διαφορετικό άνθρωπο.

Αυτές οι δύο φιγούρες συνθέτουν ένα περίεργο ζευγάρι στο πλαίσιο του οποίου διαμορφώθηκε η ενήλικη ζωή του Λοκ. Από τη μια μεριά η παράξενη καταπιεστική αποτυχία ενός πατέρα και από την άλλη ο λαμπρός, αναξιόπιστος, ατελείωτα συναρπαστικός αυλικός που στο τέλος της ζωής του απέτυχε περισσότερο θεαματικά. Παράξενο, αλλά από κάποιες απόψεις ευνοϊκό. Καθένας είχε θαυμάσια εφόδια για να αντισταθμίσει τις ελλείψεις της εικόνας του άλλου, από την μια μεριά ο ανήσυχος και συνεχής φόβος του πρώ-

του και από την άλλη η δύναμη, η απροσεξία και η ανευθυνότητα του δεύτερου. Από την ένταση ανάμεσα στους δύο και μετά το θανάτο τους, του πατέρα του και του Shaftesbury, προήλθε το αξιοσημείωτο πνευματικό σχέδιο της φιλοσοφίας του Λοκ.

Η τρίτη κίνηση, προϋπόθεση για τη φιλοσοφική κατανόηση, ήταν, βέβαια, λιγότερο φανερό προς τα έξω και ανώτερη τόσο από την μετακίνησή του στο Westminster και την Οξφόρδη όσο η είσοδός του στην υπηρεσία του Shaftesbury. Το ενδιαφέρον του Λοκ για φιλοσοφικά θέματα πολιτικής εξουσίας και θρησκευτικής ανεκτικότητας, για την ηθική και τη θεωρία της γνώσης ανάγονται τουλάχιστον στο τέλος της δεκαετίας του 1650. Ωστόσο δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι δεν θα είχε στοχαστεί και γράψει εκτενώς σχετικά με τη φιλοσοφία, αν είχε εισέλθει στην τάξη των ιερωμένων κι αν δεν είχε συναντήσει τον Shaftesbury και είχε παραμείνει καθηγητής στην Οξφόρδη για το υπόλοιπο μέρος της ζωής του. Ποτέ ο Λοκ μέχρι που εγήρασε και αρρώστησε δεν απαλλάχτηκε από πολιτικές και δημόσιες ευθύνες στις οποίες τον είχε αρχικά αναμείξει η υπηρεσία του στον Shaftesbury. Αλλά αν η φιλοσοφία και η πολιτική συνέχιζαν να συναγωνίζονται η μια την άλλη στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων και της προσοχής του από το 1617 μέχρι σχεδόν πριν το θάνατο του, η ισορροπία ανάμεσα σ' αυτές τις δύο δραστηριότητες διαταράχτηκε με διάφορους τρόπους στα διαφορετικά στάδια της ζωής του.

Ως το 1667, τα δεκαπέντε χρόνια που παρέμεινε στην Οξφόρδη ως μαθητής στο κολέγιο Christ Church, η φιλοσοφική συγγραφή του Λοκ περιορίστηκε βασικά σε δύο μεγάλα έργα. Το πρώτο από αυτά ήταν δύο «Δοκίμια» σχετικά με τις προϋποθέσεις για θρησκευτική ανεκτικότητα, το ένα στα αγγλικά και το άλλο στα λατινικά, γραμμένα το

1660 και 1661 και ανέκδοτα μέχρι τον αιώνα μας με τίτλο «Δύο φυλλάδια για την κυβέρνηση». Το δεύτερο έργο ήταν μια συλλογή διαλέξεων στη λατινική σχετικά με το «νόμο της φύσης» γραμμένα από τον ίδιο το 1664 ως κήνσορα της Ηθικής Φιλοσοφίας στο Christi Church και επίσης αδημοσίευτες μέχρι τον αιώνα με τίτλο «Δοκίμια για το νόμο της φύσης». Τα ερωτήματα σχετικά με το σκοπό και τα όρια της θρησκευτικής ελευθερίας και του τρόπου με τον οποίον οι άνθρωποι οφείλουν να ζουν, παραμένουν σταθερά στη σκέψη του Λοκ στις επόμενες δεκαετίες. Αλλά από αυτά τα δυο πρώτα έργα έλειπε η έμπνευση και η πηγαία ανάγκη έκφρασης, που παρατηρούνται στα ώριμα έργα του τα οποία απεκάλυψαν μια πολύ διαφορετική πολιτική στάση. Η πιο σημαντική πνευματική ευκαιρία που του πρόσφερε η Οξφόρδη αυτά τα χρόνια δεν ήταν η ευκαιρία ν' αρχίσει να εργάζεται και να εκφράζει αυτό που θεωρούμε ως φιλοσοφικές απόψεις, αλλά η ευκαιρία να συμμετάσχει στις χημικές και ιατρικές έρευνες του Boyle^[6], του Hooke^[7], του Lower^[8] και Sydenham. Από τους ανθρώπους αυτούς ο Λοκ έμαθε την αξία της σταθερής και πειθαρχημένης παρατήρησης, της ταπεινοφροσύνης, της υπομονής και την επιμέλεια στην προσπάθεια του ανθρώπου ν' αποσπάσει τα μυστικά της φύσης.

[6] [Σ.τ.Μ.] R. Boyle (1627–1691) Άγγλος φυσικός. Έπαιξε ενεργό ρόλο στην ίδρυση της «Βασιλικής Εταιρείας». Ανακάλυψε και επιβεβαίωσε πειραματικά το νόμο που φέρει το ονομά του.

[7] [Σ.τ.Μ.] R. Hooke (1635–1703) φυσικός που ασχολήθηκε με την Οπτική και τη χρήση του μικροσκοπίου στην έρευνα.

[8] [Σ.τ.Μ.] Richard Lower (1631–1691) συνεργάστηκε με τον Hooke σε παρατηρήσεις πάνω σε βιολογικά φαινόμενα και έγραψε «Πραγματεία για την καρδιά» (1669).

Αυτό επισημαίνει ο Sydenham το 1669 και υπάρχει σ' ένα χειρόγραφο του ίδιου του Λοκ:

Η αληθής γνώση γεννήθηκε αρχικά με την εμπειρία και την ορθολογική παρατήρηση, αλλά ο υπερήφανος άνθρωπος που δεν ήταν ευχαριστημένος με τη γνώση για την οποία ήταν ικανός και η οποία του ήταν χρήσιμη, θα χρειαζόταν να εισχωρήσει στις κρυμμένες αιτίες των πραγμάτων, να θέσει αρχές και να καθιερώσει αξιώματα για τον εαυτό του σχετικά με τις λειτουργίες στη φύση, και έτσι μάταια περιμένει ότι η φύση, ή αλήθεια ο Θεός θα προχωρούσαν σύμφωνα μ' εκείνους τους νόμους τους οποίους τα αξιώματα του είχαν προδιαγράψει.

Το περιβάλλον της πρακτικής επιστημονικής έρευνας ήταν που οδήγησε το Λοκ να συσχετίσει τη μελέτη του με τους δύο μεγάλους ευρωπαίους φιλοσόφους της πρώιμης φάσης της επιστημονικής Επανάστασης, τον R. Descartes και τον Pierre Gassendi, των οποίων οι απόψεις τον επηρέασαν βαθιά στα τέλη της δεκαετίας του 1660. Από τους δυο οι ώριμες απόψεις του Λοκ ήταν με πολλούς τρόπους σε μεγάλο βαθμό πιο κοντά με εκείνες του Gassendi^[9].

Αλλά, όπως είχε πει ο ίδιος στη λαίδη Masham, οι απόψεις του Descartes ήταν εκείνες που τον οδήγησαν αποφασιστικά στη φιλοσοφία, στην προσπάθεια να κατανοεί με πολλή ακρίβεια και συστηματικά για ποιας μορφής γνώση «ήταν ικανός ο άνθρωπος». Το «Δοκίμιο για την ανθρώπινη

[9] [Σ.τ.Μ.] P. Gassendi (1592–1655) Γνωστός Γάλλος φιλόσοφος που με εκλεκτικό τρόπο έφθασε στη σύνθεση του Επικουρισμού και του Στωϊκισμού. Πιστεύει σ' έναν θείστικό ατομισμό και στα κείμενά του διαπιστώνουμε και σκεπτικιστικές αντιλήψεις. Το πιο σημαντικό έργο του που άσκησε δυναμική επίδραση είναι το « Syntagma Philosophicum » (1658)».

γνώση» ήταν, όπως σημειώνει ο ίδιος στην «Επιστολή προς τον αναγνώστη», μια προσπάθεια «να εξετάσει τις ικανότητές μας και να διαπιστώσει με ποια αντικείμενα ήταν ή δεν ήταν προσαρμοσμένες ν' ασχολούνται». Το μεγαλύτερο μέρος του «Δοκιμίου» δεν ήταν στην πραγματικότητα γραμμένο μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1680. Αλλά υπήρχαν εκτεταμένα προσχέδια σημείων από τις βασικές θεωρίες τα οποία είχαν γραφθεί στις αρχές του 1671. Εκτός από αυτά τα πρώτα σχέδια του «Δοκιμίου», την ίδια περίοδο ο Λοκ έγραψε επίσης κι άλλα σημαντικά έργα. Από το 1668 έχουμε ένα μακροσκελές χειρόγραφο για την αναποτελεσματικότητα των κυβερνητικών προσπαθειών να ρυθμίσουν το ύψος του επιτοκίου και το 1667 ένα δοκίμιο για την ανεκτικότητα, επηρεασμένο βαθύτατα από τις πολιτικές απόψεις του Shaftesbury πάνω στο πρόβλημα, στο οποίο αναθεωρεί αποφασιστικά τις δικές του πιο απολυταρχικές απόψεις την αρχή της δεκαετίας του 1660. Ωστόσο γενικά αυτή την εποχή διέθετε σε μεγάλο βαθμό το χρόνο του σε εργασίες διαχείρισης των δημόσιων ή ιδιωτικών επιχειρήσεων του Shaftesbury, ο οποίος ήταν αποικιακός ιδιοκτήτης, μεγάλος γαιοκτήμονας και υπουργός του στέμματος, γεγονός που δεν του άφηνε ελεύθερο χρόνο για συστηματική φιλοσοφική εργασία. Το 1675 ο Shaftesbury ήταν σε ολοφάνερη αντίθεση με την κυβέρνηση του βασιλιά υπό τον Danby, ενώ την ίδια εποχή η υγεία του Λοκ ήταν άσχημη. Για τα υπόλοιπα τριάμισυ χρόνια, πολύ επικίνδυνη περίοδος για τον Shaftesbury, ο Λοκ ταξίδεψε στη Γαλλία έχοντας για παρέα στο πιο μεγάλο μέρος του ταξιδιού του τον όχι και τόσο συμπαθή Cabel Banks, τον γιο ενός από τους πιο πλούσιους συνεργάτες του Shaftesbury. Κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του συνάντησε πολλούς Γάλλους γιατρούς, επιστήμονες και θεολόγους και συνδέθηκε με αρκετούς από αυτούς με στενή φιλία. Επίσης μετέφρασε μερικά

από τα δοκίμια ηθικού περιεχομένου του Ιανσενιστή^[10] Pierre Nicole. Αλλά την περίοδο αυτή δε φαίνεται να έχει εργαστεί πάνω στα δικά του πρωτότυπα κείμενα.

Περί το τέλος Απριλίου του 1679 επέστρεψε στο Λονδίνο. Τα επόμενα τέσσερα χρόνια μέχρι το τέλος του θέρους του 1683, οπότε έφυγε κρυφά στο Ρόττερνταμ, όπου η παραμονή του είναι μια αρκετά σκοτεινή περίοδος της ζωής του. Ο προστάτης του Shaftesbury είχε ήδη χάσει την πολιτική του επιρροή στην κυβέρνηση από την εποχή της αναχώρησης του Λοκ για τη Γαλλία. Ακόμη σ' αυτή τη χρονική περίοδο οι υπηρεσίες του Λοκ στον Shaftesbury «στη βιβλιοθήκη του και το σπίτι» δεν εξαντλούνταν «στις εργασίες ενός υπουργού του κράτους». Την εποχή αυτή για παράδειγμα, συνέθεσε και προσχέδιο του φυλλαδίου: «Μια επιστολή από ένα πρόσωπο υψηλής κοινωνικής θέσης στο φίλο του στην εξοχή» στο οποίο καταγραφόταν το πρόγραμμα αντίθεσης του Shaftesbury. Το φυλλάδιο αυτό δέχθηκε επιθέσεις σε τέτοιο βαθμό με αποτέλεσμα να καεί από τον κρατικό δήμιο. Το 1679 η αντίθεση του Shaftesbury στις επιλογές της κυβέρνησης του Καρόλου Β' είχε οξυνθεί. Σ' όλο το διάστημα των επόμενων τεσσάρων ετών, κατά τη διάρκεια της «Κρίσης του Αποκλεισμού», ο Λοκ οργάνωσε και ηγήθηκε μιας εθνικής πολιτικής κίνησης εναντίον του βασιλικού στέμματος, που στόχευε στο να δυναμώσει τους συνταγματικούς περιορισμούς της βασιλικής εξουσίας, προστατεύοντας έτσι τις αρμοδιότητες της εκλεγμένης Βουλής των κοινοτήτων και αποκλείοντας τον Ιάκωβο, αδελφό του

[10] [Σ.τ.Μ.] Ιανσενιστές: μοναχοί της μονής Rort-Royal που υιοθετούσαν τη διδασκαλία του Αυγουστίνου και στη φιλοσοφία αποδέχονταν τις θεωρίες του Descartes. Επιδίωκαν ν' αναζωογονήσουν από θρησκευτική και ηθική άποψη την εκκλησία της Γαλλίας.

βασιλιά Καρόλου Β', από τη διαδοχή του θρόνου. Ήταν ένας σκληρός και επικίνδυνος αγώνας του οποίου το όριο ανάμεσα στην άσκηση νόμιμα αναγνωρισμένων δικαιωμάτων και την διάπραξη έσχατης προδοσίας ήταν πάντοτε δύσκολο να προσδιοριστεί.

Αλλά δεν υπήρχε καμία αμφιβολία για τον ένθερμο ζήλο του Καρόλου Β' να το σχεδιάσει στην αρχική του βάση. Το 1682, αν όχι νωρίτερα, ο ίδιος ο Shaftesbury και ο Λοκ, ο Algernon Sidney, ο λόρδος William Russell και ο κόμης του Essex έπαιξαν με τη ζωή τους. Σ' αυτό το γεγονός ο Shaftesbury τελικά κατάφερε να δραπετεύσει στις Κάτω χώρες όπου πέθανε μόλις έφθασε. Αλλά τον Ιούνιο του 1683 μετά την αποτυχία της συνωμοσίας του Rye House^[11] ν' απαγάγει τον βασιλιά Κάρολο και τον Ιάκωβο κατά την επιστροφή τους από τους αγώνες του Newmarket, οι Sidney, Russell και ο κόμης του Essex συνελήφθησαν. Ακολούθως ο κόμης του Essex αυτοκτόνησε στον πύργο του Λονδίνου, ενώ οι Russell και Sidney απαγχονίσθηκαν. Στη δίκη του Sidney ανάμεσα στις κατηγορίες που του αποδό-

[11] [Σ.τ.Μ.] Ονομάστηκε έτσι μια ομάδα που είχε συγκροτηθεί από τα πιο δυναμικά στελέχη του κόμματος του Ουίξ (Whigs) (1682-83) με σκοπό να εξειγείρει το έθνος εναντίον του βασιλιά Καρόλου Β' Μια μικρότερη ομάδα είχε οργανωθεί από λίγους πιο σκληρούς του κόμματος και περιλάμβανε τους τυχοδιώκτες στρατιωτικούς Rumsey και Walcot. Επίσης στην ομάδα ανήκαν ο Goodenough και ο Ferguson, που ονομάστηκε «συνωμότης». Αυτοί είχαν σχεδιάσει να δολοφονήσουν το βασιλιά σε ενέδρα κατά την επιστροφή του από τους αγώνες στο Newmarket. Το σχέδιο που ονομάστηκε έτσι, επειδή καταστρώθηκε σε μια φάρμα, που ανήκε σ' έναν από τους συνωμότες και είχε αυτό το όνομα, απέτυχε, γιατί ο βασιλιάς επέστρεψε νωρίτερα από την ώρα που τον ανέμεναν. Οι συνωμότες με διάφορους τρόπους καταδικάστηκαν.

θηκαν ήταν και η κατηγορία των επαναστατικών κειμένων. Το τελευταίο του κείμενο περιλάμβανε μια μακροσκελή επίθεση εναντίον ακραίου φιλοβασιλικού φυλλάδιου του σερ Robert Filmer με τίτλο «Πατριάρχης». Το φυλλάδιο του Sidney δημοσιεύθηκε μετά το θάνατό του με τίτλο «Λόγοι για την κυβέρνηση». Ο Λοκ βρέθηκε κάτω από στενή κυβερνητική παρακολούθηση στο τέλος του θέρους του 1683 αν και μετά βίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πολιτική προσωπικότητα ίσης επιρροής προς τον κόμη του Essex, τον Russell ή ακόμη και τον Sidney. Αλλά και ο Λοκ, αυτό αποδεικνύεται καθαρά, πρέπει να είχε στα χέρια του εκείνη την εποχή ένα άκρως επαναστατικό χειρόγραφο τις «Δύο πραγματείες για την κυβέρνηση» με το οποίο εξαπέλυε επίθεση εναντίον των πολιτικών θεωριών του Filmer και στο οποίο ξεκάθαρα υποστήριζε με πάθος το δικαίωμα του λαού για επανάσταση εναντίον ακόμη και μιας νόμιμης μοναρχίας στην περίπτωση που αυτή είχε κατάφωρα καταχραστεί τις εξουσίες της. Συνέπεια αυτής της θέσης ήταν ο Λοκ με κίνδυνο να φύγει μακριά εξόριστος στην Ολλανδία το Σεπτέμβρη του 1683.

Με βασιλική διαταγή τού αφαιρέθηκε το δικαίωμα των σπουδών στο Christ Church και τον επόμενο χρόνο η βρετανική κυβέρνηση κατέβαλε αποτυχημένες προσπάθειες για την έκδοσή του με άλλους εξόριστους Ουίγγους. Ωστόσο ο Λοκ παρέμεινε στην Ολλανδία χωρίς να κινδυνεύει.

Πότε ακριβώς και γιατί αποφάσισε ο Λοκ να γράψει τις «Δύο πραγματείες» δεν είναι ακόμη εξακριβωμένο και θα συνεχίσει να πιθανολογείται. Η ανταρσία ήταν μια επικίνδυνη υπόθεση στην Αγγλία του 17ου αιώνα και οι «Δύο πραγματείες για την κυβέρνηση» γραμμένες κάτω από τις συνθήκες «της κρίσης του Αποκλεισμού» ήταν πολύ έντονα στασιαστικά κείμενα. Από το 1683 τουλάχιστον και ύστερα ο Λοκ φαινόταν ότι είναι ένα ιδιαίτερα προσεκτικό και εχέ-

μυθο πρόσωπο. Ωστόσο γνωρίζουμε καλά μια ή δυο λεπτομέρειες σχετικά με αυτά που έκανε αυτά τα χρόνια. Για παράδειγμα ένα μεγάλο μέρος του έτους 1680 πέρασε στο Oakley στο εξοχικό σπίτι του φίλου του James Tyrrell, ο οποίος είχε δημοσιεύσει το 1681 μια επίθεση εναντίον της πολιτικής θεωρίας του Filmer, «Πατριάρχης όχι Μονάρχης». Μεταξύ του 1680 και ίσως του 1682 ο Tyrrell και ο Λοκ συνεργάστηκαν πάνω σ' ένα εκτενές (και ακόμα αδημοσίευτο) χειρόγραφο έργο με το οποίο υπεράσπιζαν τις αρχές της ανεκτικότητας ενάντια σ' ένα σπουδαίο Αγγλικανό απολογητή τον Edward Stillingfleet^[12]. Στον Tyrrell, όπως ανέφερε μεταξύ των άλλων ένας κυβερνητικός κατάσκοπος, εμπιστεύτηκε ο Λοκ «αρκετούς φακέλους με χειρόγραφα», ενώ ετοιμαζόταν ν' αναχωρήσει από την Οξφόρδη τον Ιούλιο του 1683. Εκείνα τα χρόνια για τους πολιτικούς οπαδούς του Shaftesbury η υπεράσπιση των πολιτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων των «Σχισματικών» και η κριτική των απόψεων του πιο βίαιου θεωρητικού της βασιλικής απολυταρχίας, δηλαδή του Filmer, ήταν καθήκοντα πρώτης προτεραιότητας.

Το θέρος του 1683 ο Λοκ ήταν στην εξορία και ενώ ήταν ήδη πάνω από πενήντα χρονών δεν είχε δημοσιεύσει κανένα δικό του έργο. Για το μόνο σημαντικό έργο του για το οποίο μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι είχε γράψει για δημοσίευση είναι οι «Δύο πραγματείες για την κυβέρ-

[12] [Σ.τ.Μ.] Edward Stillingfleet (1635–99) ανήκει στο κύκλο των πλατωνιστών του Cambridge φίλος του H. Moore. Το 1662 δημοσίευσε το βασικό του έργο «Ιερές πηγές». Σ' αυτό υπερασπίζεται με πάθος και φανατισμό τον αγγλικανισμό, ενώ στη σκέψη του διαπιστώνουμε μια έντονη επίδραση από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία. Πολέμησε με κάθε τρόπο το Ρωμαιοκαθολικισμό.

νηση», που ήταν προς το παρόν πιο πολύ μια πηγή κινδύνου παρά λόγος για προσωπική ικανοποίηση. Η εξορία ωστόσο αν και δυσάρεστη και επιπλέον επικίνδυνη κατάσταση του έδωσε κατά κάποιο τρόπο ορισμένες ευκαιρίες. Αν μη τι άλλο ο Λοκ απέκτησε πολλούς φίλους, κάποιους από αυτούς πολύ στενούς, ανάμεσα στην αγγλική εμπορική κοινότητα και τους Ολλανδούς θεολόγους, και μετά την ανάκληση του διατάγματος της Νάντης το 1685^[13], και ανάμεσα στους προτεστάντες Γάλλους πρόσφυγες. Ένα άλλο είναι ότι στην εξορία ο Λοκ είχε το χρόνο να σκεφτεί και να γράψει συστηματικά και σε έκταση χωρίς τους άμεσους περισπασμούς της πολιτικής. Ίσως ο ίδιος να μην ήταν τότε πολύ υγιής, και ίσως οι οικονομικές συνθήκες να μην ήταν ευνοϊκές για τον ίδιο. Είχε όμως την ευκαιρία να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του και ν' αφήσει κάτι ουσιαστικό για το μέλλον. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες αυτά τα χρόνια της εξορίας έγραψε δύο έργα του: το «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση» και την «Επιστολή περί ανοχής».

Το 1688 οι προοπτικές για το Λοκ βελτιώθηκαν με την αποβίβαση στην Αγγλία του προτεστάντη Γουλιέλμου της

[13] [Σ.τ.Μ.] Το Διάταγμα της Νάντης εκδόθηκε από τον Ερρίκο των Βουρβώνων το 1598, ύστερα από την προσχώρησή του στον καθολικισμό και την άνοδο του στο θρόνο της Γαλλίας, για να θέσει τέλος στους θρησκευτικούς πολέμους του βασιλείου και να ρυθμίσει τη θέση των καλβινιστών στο ειρηνευμένο κράτος. Ο Ερρίκος παραχωρούσε στους καλβινιστές ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και λατρείας, δικαίωμα ιδιοκτησίας και πρόσληψης στις κρατικές υπηρεσίες. Το Διάταγμα, εξαιτίας των πιέσεων των καθολικών ανακλήθηκε από το Λουδοβίκο ΙΔ' το 1685, οπότε και άρχισε μια νέα περίοδος διώξεων για τους καλβινιστές.

Οράγγης και την εκδίωξη του Ρωμαιοκαθολικού βασιλιά Ιακώβου Β'. Στις αρχές του επομένου χρόνου ο Λοκ επέστρεψε στην Αγγλία όπου και τυπώθηκαν τα τρία μεγάλα έργα του. Δύο παρουσιάστηκαν ανώνυμα, η «Επιστολή περί ανοχής» πρώτα στη λατινική στην Ολλανδία τον Απρίλιο και στη συνέχεια τον Οκτώβριο στην αγγλική στο Λονδίνο, οι «Δύο Πραγματείες για την κυβέρνηση» στο Λονδίνο στο τέλος του επομένου έτους. Αλλά το τρίτο έργο το «Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση» εκδόθηκε στα μέσα Δεκεμβρίου σ' έναν έξοχο τόμο με το όνομά του ολοκλήθαρα στο εξώφυλλο. Αυτή ήταν αξιοσημείωτη εκδοτική εμφάνιση.

Στα δεκαπέντε χρόνια μέχρι το θάνατό του το 1704 οι δεσμεύσεις του Λοκ υπήρξαν τόσο πολύ διαφορετικές όσο ποτέ άλλοτε. Μερικές ήταν πολιτικού χαρακτήρα με στενή σημασία η σταθεροποίηση της θεσμικής και πολιτικής θέσης του Γουλιέλμου, η αναδιοργάνωση της αγγλικής νομισματοκοπίας, η ίδρυση ενός αποτελεσματικού τραπεζικού συστήματος για το αγγλικό κράτος μέσω της νέας τράπεζας της Αγγλίας και η ανάπτυξη ιδρυμάτων μέσω των οποίων η κυβέρνηση θα μπορούσε να εκπληρώσει πιο αποτελεσματικά τις υποχρεώσεις της για την ανάπτυξη του αγγλικού εισαγωγικού εμπορίου. Σε καθεμιά από τις παραπάνω δραστηριότητες ο Λοκ ασχολούνταν ενεργά. Στις τρεις τελευταίες ως ένας έμπιστος διανοούμενος σύμβουλος των πολιτικών αρχόντων της χώρας και στο εισαγωγικό εμπόριο ως ένας πλουσιοπάροχα αμειβόμενος δημόσιος υπάλληλος στη νέα Επιτροπή Εμπορίου. Καθεμιά από τις απασχολήσεις του αντιπροσώπευε σε κάποιο βαθμό, μια εκπλήρωση του προγράμματος του Shaftesbury στα τέλη της δεκαετίας του 1660 και τις αρχές του 1670, ένα πρόγραμμα υψηλού αυτοδύναμου εμπορικού επεκτατισμού στο πλαίσιο ενός στενού αγγλικού ενδιαφέροντος.

Στις νομικές και πολιτικές διευθετήσεις της αποκατάστασης της Επανάστασης^[14] φαίνεται ότι ο Λοκ έπαιξε ένα διακριτικό και λιγότερο πρωταγωνιστικό ρόλο. Φαίνεται επίσης πιθανόν ότι στο κεντρικό θέμα της συνταγματικής μεταρρύθμισης και της ενίσχυσης της πολιτικής εξουσίας ενός εκλεγμένου νομοθετικού σώματος το αποτέλεσμα ήταν πολύ πιο βαθύ από τις επιθυμίες του από όσο ήταν στην περίπτωση της χρηματοοικονομικής πολιτικής. Αυτό είναι επίσης φανερό ότι πιο μεγάλης σημασίας ήταν η αποκατάσταση του πολιτικού χαρακτήρα της Επανάστασης που ευαισθητοποίησε πολύ πιο βαθιά τα συναισθήματα και τις πεποιθήσεις του από τις τεχνικές λεπτομέρειες της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης, ενώ είδε την αποστολή της τελευταίας σ' ένα πολύ πιο ευρύ και λιγότερο σωβινιστικό πλαίσιο.

Στη διάρκεια της «Κρίσης του Αποκλεισμού» και αργότερα κατά την εξορία του στην Ολλανδία με την ανεξίτηρη και έμπειρη συντροφιά Γερμανών και Αρμενίων θεολόγων, εμπόρων και μερικών νεοτέρων προσφύγων Ουγενότων κατέληξε να δει τα ενδιαφέροντα του ευρωπαϊκού προτεσταντισμού και εκείνα της πολιτικής ελευθερίας ως άρρηκτα δεμένα μεταξύ τους. Η απολυταρχία του καθολικού Λουδοβίκου ΙΔ' σε συνδυασμό με την άμεση από πλευράς του στρατιωτική

[14] [Σ.τ.Μ.] Ο Ιάκωβος Β' παρά την απόπειρα αποκλεισμού του από το θρόνο διαδέχθηκε τον αδελφό του Καρόλου Β'. Το Νοέμβριο του 1688 όμως ανατράπηκε με αναίμακτη εξέγερση που έμεινε στην ιστορία με το όνομα «Ενδοξη Επανάσταση». Το στέμμα προσφέρθηκε στον Γουλιέλμο της Οράγγης που ήταν γιος της αδελφής του Ιακώβου Β' και τη σύζυγό του Μαρία κόρη του Ιακώβου. Αυτοί δήλωσαν πίστη στη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων» (Bill of rights) η οποία περιόριζε τις βασιλικές εξουσίες και ενίσχυε το ρόλο του κοινοβουλίου.

απειλή για διατηρηθέντα προτεσταντικά κράτη και την ανοικονόμητη δέσμευση του στη θρησκευτική ομοιομορφία κατέληξαν να συμβολίζουν πολιτικά όλα εκείνα που μισούσε ο Λοκ, δηλαδή τη βαθιά σύγχυση μεταξύ αλαζονείας, φιλοδοξίας και διαφθοράς των ανθρώπων και των σκοπών του Θεού. Όταν ο Λοκ είχε εισέλθει στην υπηρεσία του Shaftesbury οι απόψεις του για την θρησκευτική ανοχή των «Σχισματικών» από την πλευρά της «Καθεστηκυίας Εκκλησίας» είχαν πάρει μια πολύ πιο χαλαρή και πρακτική στάση.

Στα επόμενα χρόνια αναθεώρησε αυτή τη στάση του και κατέληξε να βλέπει (και περισσότερο να αισθάνεται) το θέμα της θρησκευτικής ανοχής όλο και πιο λίγο σαν θέμα κυβερνητικής πολιτικής και όλο και πιο πολύ σαν θέμα ανθρώπινου προσωπικού δικαϊώματος. Στη διάρκεια της εξορίας του για έξι περίπου χρόνια είχε παρακολουθήσει μ' ένα συνεχώς αυξανόμενο φόβο ότι το πολιτικό και πολιτιστικό ίσως ακόμα και το θρησκευτικό μέλλον της Ευρώπης θα ήταν αβέβαιο, αφού από τη μια μεριά το αγγλικό στέμμα πέρασε σε μια καθολική μοναρχία και από την άλλη ο Λουδοβίκος ΙΔ' απείλησε να λεηλατήσει τον στρατηγικής σημασίας προμαχώνα του ευρωπαϊκού προτεσταντισμού την Ολλανδία, ανακάλεσε το διάταγμα της Νάντης και εξόντωσε την εκκλησία των Ουγενότων και κυριολεκτικά μύησε τους ατυχείς οπαδούς της στο Καθολικό δόγμα. Σε απάντηση σ' αυτά τα γεγονότα προκειμένου ν' αντικρούσει έναν κίνδυνο που δεν ήταν απλά αγγλικός, αλλά ευρωπαϊκός, έγραψε την «Επιστολή για την ανοχή», που αντίθετα με όλα τα άλλα βιβλία, που έγραψε στη διάρκεια της ζωής του, πρωτοτυπώθηκε στη λατινική γλώσσα, που ήταν ακόμη η διεθνής γλώσσα των ευρωπαίων διανοούμενων. Γύρω στο 1689 ο «προτεσταντικός άνεμος» μετέφερε με ασφάλεια τον Γουλιέλμο της Οράγγης στην απέναντι όχθη του καναλιού (θάλασσα Μάγχης) και η ισορροπία τελικά άρχισε να κλίνει προς την κατεύθυνση που οραματιζόταν ο Λοκ. Η

«Επιστολή» μεταφράστηκε στην αγγλική γλώσσα από έναν ουνιταριανό^[15] έμπορο τον William Popple και, όπως έχουμε αναφέρει, δημοσιεύθηκε στην Αγγλία λίγο αργότερα την ίδια χρονιά μετά την πρώτη έκδοση της στην Ολλανδία. Η επιμονή του Λοκ να συνδεθεί κάθε ανθρώπινη προσπάθεια με τη θρησκευτική πίστη ή τη λατρεία ήταν υπερβολικά παράτολμη και πολύ πιο ακραία από τις μετριοπαθείς παραχωρήσεις στους «Σχισματικούς» τις οποίες ο Γουλιέλμος και η κυβέρνησή του θεώρησαν φρόνιμο να κάνουν. Τον Απρίλιο του επόμενου έτους η «Επιστολή» δέχθηκε εκτενή γραπτή επίθεση από έναν κληρικό της Οξφόρδης τον Jonas Proast. Ήταν το πρώτο από τα έργα του Λοκ που είχε τη τιμή της κριτικής. Μετά από λίγα χρόνια ο Λοκ δημοσίευσε δυο μακροσκελείς απαντήσεις και σε κάθε περίπτωση ο Proast ανταπάντησε.

Ωστόσο ο Λοκ όχι μόνο απλά δε θέλησε ν' αποκαλύψει ότι αυτός έγραψε την «Επιστολή» και τις «Δύο πραγματείες», αλλά εξοργίστηκε σε μεγάλο βαθμό, όταν φίλοι του απροφύλακτα ή απρόσεκτα απείλησαν να αποκαλύψουν ότι αυτός ήταν ο συγγραφέας τους. Ακόμη και τον Limborch κατηγορήσε ο Λοκ, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν σ' αυτόν αφοσιωμένος ειλικρινής φίλος, επειδή αποκάλυψε σε κοινούς φίλους στην Ολλανδία, ότι ο Λοκ συνέγραψε την «Επιστολή», ενώ τον ατυχή Tyrrell, με τον οποίον η σχέση

[15] [Σ.τ.Μ.] Unitarianism (ουνιταριανισμός) ήταν μια αίρεση που εμφανίσθηκε τον 17ο αιώνα. Ο όρος προέρχεται από τη λατινική λέξη unitarius=ενωτικός, ταυτιστικός. Ο ουνιταριανισμός αρνείται ότι ο θεός αποτελείται από τρία πρόσωπα κι έτσι απέρριπτε τη θειότητα του Ιησού. Οι «unitarians» έδειξαν μεγαλύτερη πίστη στην Γραφή από όσο οι άλλοι μεταρρυθμιστές. Αναιρούσαν την Ορθόδοξη Τριαδική μορφή. Η αιρετική αυτή διδασκαλία είχε διαδοθεί σε μεγάλη έκταση στην Αγγλία με αποτέλεσμα το κοινοβούλιο να πάρει μέτρα εναντίον της (1648).

του Λοκ γινόταν συνεχώς και πιο δύστροπη, επέπληξε πάρα πολύ, επειδή απέδωσε τις «Δύο πραγματείες» σ' αυτόν. Αργότερα, το 1698 (αν και, ομολογουμένως, κάτω από δυσάρεστες συνθήκες), ο Λοκ αρνήθηκε επίμονα να παραδεχθεί γραπτά ακόμη και σ' έναν από τους πιο στενούς και έμπιστους φίλους του τον William Molyneux, ότι πράγματι ο ίδιος ήταν συγγραφέας των «Δύο πραγματειών». Δεν υπάρχει καμιά απολύτως αμφιβολία ότι μέχρι εκείνη την εποχή ήταν γνωστό σε όλους πως αυτός είχε συγγράψει αυτά τα έργα κι αυτό γίνεται ξεκάθαρο όχι με τη θελησή του, αλλά από μερικά αξιοσημείωτα παραδείγματα (Έργα, ομ. IV, 602, 640), επειδή συνέχισε μέχρι το θάνατό του να υποστηρίζει τουλάχιστον τα βασικά από τα επιχειρήματα που εκθέτει σ' αυτά τα έργα. Στην περίπτωση των «Δύο πραγματειών» είχε επιπλέον προσεκτικά επιβλέψει την εκτύπωση μιας δεύτερης έκδοσης τους το 1694 και εργάστηκε με επιμέλεια για μια ακόμη έκδοσή τους, ενσωματώνοντας μερικές σημαντικές προσθήκες, οι οποίες δεν εμφανίστηκαν παρά μόνο μετά το θάνατό του.

Την ίδια εποχή δημοσίευσε επίσης μερικά άλλα έργα που δεν ήταν ευκαταφρόνητα από πλευράς περιεχομένου. Δυό από αυτά το ένα το 1691 και το άλλο το 1695 αναφέρονταν στην νομισματοκοπία. Ένα τρίτο με τίτλο «Μερικές σκέψεις για την Εκπαίδευση» δημοσιεύθηκε το 1693 και εκδόθηκε τρεις φορές. Το έργο αυτό προέκυψε από μια μεγάλη σειρά επιστολών σ' έναν φίλο του στο Somerset, τον Edward Charke και τη γυναίκα του Mary, με τις οποίες τους συμβούλευε για την υγεία και την ανατροφή των παιδιών τους. Είναι ένα από τα πιο κατανοητά έργα του Λοκ. Αυτό δείχνει μια σημαντικά μη αισθηματική αντίληψη της ψυχολογικής ανάπτυξης του παιδιού από διανοητική και ηθική άποψη. Το έργο αυτό δεν φανερώνει μόνο την άποψη του Λοκ πώς ένα ανθρώπινο ον γίνεται ολοκληρωμένος άνθρωπος (μαθαίνοντας να ελέγχει τις λιγότερο

αποδεκτές επιθυμίες), αλλά φαίνεται επίσης να έχει κάποια ιστορική σημασία για την διαμόρφωση των αγγλικών εκπαιδευτικών πρακτικών, τουλάχιστον ανάμεσα στις μορφωμένες τάξεις. Στην περίπτωση αυτών των έργων ο Λοκ έδειξε μεγαλύτερη διάθεση ν' αναγνωρίσει τη συγγραφή τους, παρά το γεγονός ότι δεν είχε αρχικά εκδόσει κανένα με το όνομά του.

Ωστόσο στην περίπτωση του τελευταίου, αναμφισβήτητα μεγάλου έργου του, «Η Λογικότητα του Χριστιανισμού», που δημοσιεύθηκε το 1695, ήταν για μια ακόμα φορά αποφασισμένος να μη βάλει όνομα. Όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια είχε μια εύλογη δικαιολογία γι' αυτό, αφού το έργο αυτό μέσα σε δύο χρόνια δέχθηκε δύο επιθέσεις από τον John Edwards για «Σοσιανισμό»^[16], που ήταν μια δυσνόητη ευρωπαϊκή αίρεση, που τόνιζε το κύρος του Λογικού και της Γραφής και που απέρριπτε το δόγμα της Αγίας Τριάδος, άποψη την οποίαν ο ίδιος ο Edwards εξίσωνε με την αθεΐα. Ο Λοκ απάντησε σ' αυτές τις κατηγορίες με δύο ανώνυμες και κάπως ανειλικρινείς «υπερασπίσεις» του έργου του. Η κατάσταση χειροτέρεψε, όταν το 1696 δέχθηκε και πάλι επίθεση για το ίδιο θέμα από έναν πολύ δεινό ανταγωνιστή του, που δεν ήταν άλλος από τον Edward Stillingfleet, τον αγγλικανό απολογητή της θρησκευτικής μισαλλοδοξίας, για τις απόψεις του οποίου ο Λοκ είχε συνεργασθεί με τον Tytrel προκειμένου να τις διαφύσουν κατά τη διάρκεια της «Κρίσης του Αποκλεισμού». Ο Stillingfleet εν τω μεταξύ είχε γίνει επίσκοπος του Worcester.

Η επίθεση ήταν εξαιρετικά επιζήμια, όχι απλά επειδή η κατηγορία του Σοσιανισμού (αντίθετα προς εκείνη του αθεϊσμού) ήταν μια πολύ ευλογοφανής κατηγορία στο επίπεδο των θρησκευτικών απόψεων του Λοκ, αλλά και επειδή ο Stillingfleet

[16] [Σ.τ.Μ.] «Σοσιανισμός» (=Socianism) είναι διαφορετικό όνομα της αίρεσης του «Ουνιταριανισμού». Ονομάστηκε και «Σοσιανισμός» από τον ένθερμο θιασώτη της αίρεσης Faustus Sozzini.

επέλεξε να προσβάλει όχι στη βάση του έργου «Λογικότητα του Χριστιανισμού», ένα κείμενο που ο Λοκ ήταν πολύ απίθανο ν' αναγνωρίσει ως δικό του, αλλά τη βάση των ιδεών του «Δοκιμίου», που ήταν το κείμενο το οποίο πολύ δύσκολα θα μπορούσε ν' αποκηρύξει ο Λοκ, αφού είχε εκδοθεί με το όνομά του και ο ίδιος επιθυμούσε να υποστηρίξει με κάθε μέσο. Απάντησε ακόμα στον Stillingfleet, όπως έπρεπε με τρία ακόμη έργα το 1697. Πέρα από τις τροποποιήσεις του στην τέταρτη έκδοση του «Δοκιμίου», που έγινε το 1700, αυτές οι αποτελεσματικές απαντήσεις στον Stillingfleet ήταν η τελευταία δημόσια εμφάνιση του Λοκ ως διανοουμένου.

Από αυτή την περίοδο της ζωής του οι ανησυχίες του Λοκ είχαν αρχίσει να περιορίζονται και στο σημείο αυτό μπορεί να διακρίνει κανείς πιο καθαρά τη στρατηγική και τις μεθόδους που προσδιορίζουν την πνευματική του νομιμότητα. Στα δύο επόμενα κεφάλαια θα εξετάσουμε με λεπτομέρειες την έκταση και τα όρια των διανοητικών του επιτευγμάτων. Ίσως όμως είναι διαφωτιστικό να εξετάσουμε εδώ σε γενικές γραμμές μερικές από τις δημόσιες εντάσεις στο πλαίσιο της κληρονομιάς του Λοκ και τα πρακτικά συμπεράσματα που προέκυψαν από αυτές.

Περί το τέλος της ζωής του ο Λοκ τελικά ανέλαβε πλήρη την ευθύνη για όλα τα δημοσιευμένα έργα του. Μέχρι τότε όμως, όπως έχουμε δει, τον κατείχε η αγωνία να ξεχωρίσει το «Δοκίμιο», ως φιλοσοφικό έργο, που πάντοτε αναγνώριζε ως δικό του, από τα ανώνυμα κείμενα του σχετικά με την πολιτική και τη θρησκεία. Δε γνωρίζουμε ξεκάθαρα, γιατί επέμενε τόσο σ' αυτή τη διάκριση. Ίσως πράγματι δε γνώριζε ιδιαίτερα καθαρά τον εαυτό του. Αλλ' ένας πιθανός λόγος της προσπάθειάς του να κρατήσει την ανωνυμία του στα άλλα του έργα, ήταν η απλή απολογία, που επιβεβαιώθηκε δυναμικά από το 1690 και ύστερα, ότι η δυσκολία να ελέγξει τις γνώμες, που διατυπώνονταν πάνω σ' ένα έργο του, ενισχυό-

ταν πολύ περισσότερο από την αντιπαράθεσή τους με σχετικές γνώμες πάνω σε περισσότερα θέματα, που απλώνονταν πάνω σ' ένα ή περισσότερα άλλα έργα. Παράλληλα η υπεράσπιση ή η βελτίωση του «Δοκίμιου» ήταν για το Λοκ βαρύ έργο από μόνο του, αφού ο ίδιος ήταν πάντοτε πεπεισμένος ότι το «Δοκίμιο» ήταν το πιο έξοχο επίτευγμά του.

Η θεωρία της γνώσης, που εκτίθεται στο «Δοκίμιο», είναι υπό κάποιαν έννοια εξαιρετικά σκεπτικιστική. Ο ίδιος όμως ο Λοκ έκρινε ότι αυτή η θεωρία σε καμιά περίπτωση δεν αμφισβητεί την αλήθεια της χριστιανικής πίστης. Αλλά πάρα πολλοί από τους σύγχρονους του δυσκολεύονταν να συμμερισθούν την πεποίθησή του, εφόσον, αν τα επιχειρήματα του «Δοκίμιου» ήταν αληθή, οι συγκεκριμένες ερμηνείες του Χριστιανισμού, τις οποίες και οι ίδιοι τύχαινε να πιστεύουν, ήταν οπωσδήποτε εσφαλμένες. Υπό την ίδια έννοια η σκεπτικιστική άποψη του Λοκ για τις γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου και η έντονη επιμονή του στο καθήκον κάθε ανθρώπου να ανέχεται θρησκευτικά «πιστεύω», στα οποία συμβαίνει να δυσπιστεί ή και ν' αντιπαθεί, είναι συμβατές για κάποιον του οποίου οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι σαφείς και ισχυρές. Όμως για έναν άνθρωπο με θρησκευτικές πεποιθήσεις λιγότερο ισχυρές ο συνδυασμός αυτών των στοιχείων ίσως, φανεί ανησυχητικά αυθαίρετος και ασταθής. Αν οι λόγοι της επιμονής του Λοκ στη θρησκευτική ανοχή ήταν αποκλειστικά θρησκευτικοί (και λόγοι που τον οδήγησαν να αρνηθεί την ανοχή τόσο για τους καθολικούς όσο και για τους άθεους), οι συνέπειες της επιμονής του μαζί με την μεταγενέστερη επίδραση της αντίληψής του για τις γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου να γνωρίζει, ίσως άμεσα είναι (και σε μεγάλο βαθμό ήταν) ν' αποδυναμώσει τη θρησκευτική πίστη των άλλων. Ο κίνδυνος αυτός βέβαια ήταν αυτός στον οποίον οι επικριτές του έδειξαν από την αρχή προθυμία να επιμείνουν —και όχι απλά με τη μορφή των καταγιγιστικών επιθέσεων του Edwards

ή της εκκλησιαστικής υπεροφίας του Stillingfleet, αλλά με τη μορφή πνευματικών εκτιμήσεων της πραγματικής αξίας, όπως ήταν η εκτίμηση του μεγάλου Γερμανού φιλοσόφου Leibniz^[17]. Στο πρόβλημα της θρησκευτικής ανοχής ίσως ο Λοκ είχε συγκεκριμένα δει μέχρι την εποχή του θανάτου του την ακραία πολιτική απάθεια της θέσης του ανάμεσα σ' έναν αυταρχικό Αγγλικανισμό (τύπου Stillingfleet), που ήταν απλά μια ωχρή σκιά των απολυταρχικών ισχυρισμών του βασιλιά Ήλιου^[18], και τον εύθυμα ακόλαστο ντεϊσμό^[19] ανθρώπων όπως ο John Toland^[20] ο οποίος είχε αναίσιχυντα δηλώσει ότι

[17] [Σ.τ.Μ.] Leibniz (1646–1716) Γερμανός φιλόσοφος, φυσικομαθηματικός και διπλωμάτης, οικουμενικό πνεύμα της εποχής του. Στη Φιλοσοφία ο Leibniz επεδίωξε μια σύνθεση μεσαιωνικής–θεολογικής και μοντέρνας επιστημονικής σκέψης. Το πιο σημαντικό και γνωστό φιλοσοφικό έργο του είναι η «Μοναδολογία» (1714) μ' αυτήν επέδρασε στον Kant και τον γερμανικό ιδεαλισμό. Πολέμησε τις φιλοσοφικές απόψεις των Descartes και Spinoza.

[18] [Σ.τ.Μ.] «Βασιλιάς Ήλιος» ονομάστηκε ο Λουδοβίκος ΙΔ' (1643–1715) της Γαλλίας, διότι καθιέρωσε ως έμβλημά του τον «Ήλιο» (1678). Η απολυταρχική εξουσία εκφράστηκε στη γνωστή φράση «Το κράτος είμαι εγώ».

[19] [Σ.τ.Μ.] Ντεϊσμός (Deismus από το λατινικό Deus=Θεός) είναι μια θρησκευτική διδασκαλία που εμφανίστηκε στην Ευρώπη μετά τη Μεταρρύθμιση. Υποστηρίζει την άποψη ότι ο Θεός είναι δημιουργός του κόσμου όχι όμως συντηρητής και κυβερνήτης του. Με βάση το ανθρώπινο λογικό απορρίπτεται η θεία Αποκάλυψη και το θαύμα.

[20] [Σ.τ.Μ.] John Toland (1670–1722) Ιρλανδός ένας από τους πιο αντιθρησκευτικούς συγγραφείς των αρχών του 18ου αιώνα. Γνωστός για το έργο του «Ο Χριστιανισμός δεν είναι μυστήριο» (1696) στο οποίο υποστήριξε ότι κάθε αληθής πίστη είναι σε αρμονία με τους κανόνες της λογικής, αλλά μυστήριο δεν υπάρχει. Καθιέρωσε τον όρο «πανθεισμός» και πιθανόν έχει δεχθεί επιδράσεις από το Spinoza.

καταδίωκε τις εφαρμογές της θεωρίας της γνώσης του Λοκ. Όπως υποστήριξε ο Λοκ η ανεξίτηρησσία είναι η ελευθερία του να είναι πιστός με το δικό του τρόπο. Σαφέστατα η άποψη του Λοκ δεν ήταν, όπως του Toland, ένας ενθουσιώδης ισχυρισμός ότι ελευθερία είναι το να είναι κανείς εντελώς αδιάφορος σε θρησκευτικά ζητήματα.

Μια παρόμοια δυσκολία παρουσιάστηκε το έτος 1698 σχετικά με την έννοια του πολιτικού καθήκοντος στις «Δύο πραγματείες». Ο στενός φίλος του Λοκ William Molyneux ήταν μέλος του Ιρλανδικού κοινοβουλίου, το οποίο εκείνη την εποχή ήταν σε διαμάχη με την Αγγλική Βουλή των κοινοτήτων σχετικά με το δικαίωμα της δεύτερης να ελέγχει την Ιρλανδική οικονομία και να εμποδίζει τα προϊόντα της από το να συναγωνίζονται μ' εκείνα της Αγγλίας. Ο ίδιος ο Λοκ ασχολήθηκε έντονα με την προώθηση της πολιτικής του αγγλικού κράτους πάνω στο θέμα αυτό με τη συμμετοχή του στο Συμβούλιο Εμπορίου. Το 1698 ο Molyneux εξέδωσε ένα βιβλίο πάνω στο θέμα με τίτλο «Η υπόθεση της Ιρλανδίας», το οποίο επρόκειτο να γίνει ένα από τα κλασικά κείμενα του Ιρλανδικού εθνικισμού.

Σ' αυτό το κείμενο ο Molyneux υποστήριξε ότι το να νομοθετεί μια χώρα για την άλλη ήταν κάτι ασύμβατο με τη θεωρία των πολιτικών δικαιωμάτων, που ανέλυσε ο Λοκ στις «Δύο πραγματείες». Η μελέτη αυτή ήταν πολύ προσβλητική σε σημείο ώστε με διαταγή της Βουλής των λόρδων κάηκε. Στους επόμενους μήνες ο Molyneux ήλθε στην Αγγλία για να συναντήσει για πρώτη φορά το φίλο του και να μείνει μαζί του. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε καθόλου τι ειπώθηκε μεταξύ τους σχετικά με το θέμα. Ωστόσο η συνάντηση υπήρξε αρκετά δραματική, έστω κι αν δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια κάτι τέτοιο. Τα επιχειρήματά του ο Molyneux για τις προεκτάσεις της πολιτικής θεωρίας του Λοκ μοιάζουν πολύ με τα επιχειρήματα των Αμερικανών

αποικιοκρατών της εποχής του 1760–1770. Ο,τιδήποτε είχε πράγματι να πει ο Λοκ προς απάντηση στον Molyneux θα ανταποκρινόταν αρκετά άμεσα και στη χρήση την οποίαν επρόκειτο να κάνουν Αμερικανοί φυλλαδιογράφοι και ανταποκριτές από τον James Otis μέχρι τον Th. Jefferson στο κείμενό του. Ωστόσο, όπως πολύ περιέργα τόνισε ένας από τους κριτικούς του Molyneux στην περίπτωση της Ιρλανδίας, αυτό που υπονοούσε με τη θεωρία του ο Λοκ δεν ήταν ότι η καθιερωμένη Αγγλική προτεσταντική ελίτ στο κοινοβούλιο του Δουβλίνου είχε το δικαίωμα να ελέγχει την οικονομία της χώρας στην οποία αυτοί ζούσαν, αλλά περισσότερο ότι οι ντόπιοι καθολικοί Ιρλανδοί είχαν το δικαίωμα να κάνουν κάτι τέτοιο. Είναι δύσκολο να συμπεράνει κανείς κάτι που ν' αρέσει πιθανόν λιγότερο στο Λοκ με τη βαθειά του αντιπάθεια στον καθολικισμό και την ανήσυχη αίσθησή του για την γεωπολιτική ευαισθησία του Ευρωπαϊκού προτεσταντισμού. (Το έτος 1698 είχαν περάσει μόλις οχτώ χρόνια από τη μάχη του Boyne, μια πολύ σημαντική στρατιωτική σύγκρουση με την οποίαν ο William III πέτυχε την εδραίωσή του στον αγγλικό θρόνο). Η πολιτική ελευθερία που ο Λοκ είχε επιχειρήσει να υπερασπιστεί στις «Δύο πραγματείες» ήταν μια ελευθερία για τους προτεστάντες μέσα στο Βρετανικό Κράτος.

Δεν έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι αυτός δεν ήταν πρόθυμος στην επέκταση της ισχύος αυτής της άποψης του σε ξένους καθολικούς και ξένα καθολικά κράτη. Αυτό που βεβαιότατα δεν υπήρχε πρόθεση να δοθεί από το Βρετανικό Στέμμα ήταν η ελευθερία των Ιρλανδών Καθολικών.

Σ' ένα βαθμό η επίδραση των έργων του Λοκ ήταν απλά το αποτέλεσμα των επιχειρημάτων που περιείχαν· αν η επίδραση που άσκησαν δεν ήταν πάντοτε αυτή που επιθυμούσε ο Λοκ, αιτία που δημιούργησε αυτόν τον κίνδυνο ήταν η περίπλοκη σκέψη του. Ειδικά σε πιο μεγάλο βαθμό η επίδραση

στην περίπτωση του «Δοκίμιου» ήταν αποτέλεσμα της μορφής την οποία είχε ώστε ν' απευθύνεται στο σύνολο των αναγνωστών του τους οποίους το κείμενο αυτό πράγματι άγγιζε.

Στην Αγγλία το «Δοκίμιο» ακολούθησε τη δική του πορεία και έγινε γρήγορα γνωστό, αφού το ίδιο τράβηξε την προσοχή ακόμη και των Πανεπιστημίων, τα οποία γενικά είχαν μια εχθρική στάση απέναντι σε καινοφανείς ιδέες, ιδιαίτερα μάλιστα σ' εκείνες που θεωρούσαν θεολογικά ανατρεπτικές. Όμως οι δρόμοι δια μέσου των οποίων το «Δοκίμιο» πλησίασε το ευρωπαϊκό κοινό ήταν περισσότερο στενοί, αλλ' όμως φανεροί. Η πρώτη εμφάνιση ενός μέρους του τυπωμένου «Δοκίμιου» ήταν μια επιτομή στα γαλλικά, που εκδόθηκε στο Άμστερνταμ ως ξεχωριστό φυλλάδιο το Φλεβάρη του 1688, το οποίο, είχε αρχικά προετοιμαστεί και συμπεριληφθεί σ' ένα αξιόλογο φιλοσοφικό περιοδικό, το «Bibliothèque Universelle».

Τα περισσότερα από τα έργα του Λοκ που ακολούθησαν, παρουσιάσθηκαν εκτενώς στο ένα ή στο άλλο από τα ποικίλα περιοδικά που εκδίδονταν στις Κάτω Χώρες κατά τις επόμενες δεκαετίες και κυκλοφορήθηκαν στα νεότερα χρόνια κυρίως από εξόριστους Γάλλους προτεστάντες, όπως τον Pierre Bayle^[21] και τον Jean Clerc. Επειδή η κυκλοφορία πολλών από αυτά τα περιοδικά ήταν αρκετά μεγάλη, τα έργα του Λοκ σε σχετικά σύντομο χρόνο έγιναν

[21] [Σ.τ.Μ.] Pierre Bayle (1647–1706): Γάλλος συγγραφέας και φιλόσοφος του Διαφωτισμού. Με το έργο του «Σύστημα της φιλοσοφίας» έγινε πρόδρομος της κριτικής σχολής. Το σκεπτικιστικό ιστορικό και κριτικό λεξικό του «Dictionnaire historique et critique» φέρνει σ' αντίθεση την πίστη προς το λογικό. Έτσι ο Bayle αποσύνθετε τη μεταφυσική και προπαρασκευάζει το έδαφος για τη διάδοση των υλιστικών ιδεών στη Γαλλία. Βλ. Ι. Δελλής, Σκεπτικές αναφορές στο: «Dictionnaire historique et critique» του Pierre Bayle, Ελλην. Φιλ. Επιθ., 9, 27 (1992), σσ. 299–311.

γνωστά σ' ένα ευρύ κύκλο διανόησης, κυρίως στη Γαλλία.

Ένα δεύτερο σημαντικό τρόπο μετάδοσης των ιδεών του Λοκ τυχαίο ή προσωπικό άνοιξαν οι σχέσεις του με τους Γάλλους προτεστάντες. Ο Jean Barbeyrac, εξόριστος Γάλλος προτεστάντης, είχε ανταλλάξει επιστολές με το Λοκ στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Στις αρχές του 18ου αιώνα ο Barbeyrac άρχισε τη θαυμάσια σειρά μεταφράσεων και κριτικών εκδόσεων έργων του Grotius^[22], Rudendorff^[23] και άλλων σπουδαίων ευρωπαϊκών κειμένων σχετικά με το νόμο της φύσεως. Σ' αυτή τη σειρά για

[22] [Σ.τ.Μ.] Hugo Grotius (1583–1645) Ολλανδός νομοθέτης, θεολόγος και ποιητής. Το πιο σημαντικό έργο του είναι το «De jure belli ac pacis libri tres» (1625) (=Περί Δικαίου του πολέμου και της ειρήνης βιβλία τρία). Σ' αυτό αναλύει την ψυχολογία του πολέμου και αποδεικνύει ότι υπάρχουν περιπτώσεις για ένα δίκαιο πόλεμο.

[23] [Σ.τ.Μ.] Rudendorff Samuel (1632–1694): Νομομαθής, ιστοριογράφος και πολιτικός φιλόσοφος που ασχολήθηκε με συναφή προς το Λοκ θέματα. Έγραψε στη λατινική γλώσσα. Στα πιο σημαντικά από τα έργα του επιβεβαιώνεται ότι είχε για πολλά θέματα το ίδιο ενδιαφέρον με το Λοκ. Τα πιο σημαντικά έργα του είναι: «Περί του δικαίου της φύσεως και των Εθνών» (=De jure naturae et gentium, 1672) «Περί των καθηκόντων του ανθρώπου και του πολίτη προς το φυσικό νόμο» (=De officiis hominis et civis juxta legem naturalem, 1673), που αποτελεί περίληψη του προηγούμενου. Το πιο βασικό έργο του στο οποίο ασχολείται με τη σχέση Εκκλησίας και κράτους είναι «Περί της σχέσεως της χριστιανικής θρησκείας με την πολιτική ζωή» (=De habitu religionis Christianae ad vitam civilem, 1687). Οι ιδέες του ασκούσαν έντονη επίδραση στο Rousseau και κυρίως στο έργο του «Λόγος για τη γένεση της ανισότητας».

πρώτη φορά παρουσίασε ο Barbeyrac μια πλήρη και πολύ ελεγμένη περίληψη των συμπερασμάτων της φιλοσοφίας του Λοκ και τα πολιτικά του κείμενα πάνω σε βασικά θέματα της ηθικής και της πολιτικής. Για αρκετές δεκαετίες τα κείμενα αυτά από τη μια μεριά πιθανόν διαβάζονταν σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες περισσότερο από οποιαδήποτε μοντέρνα συγγράμματα πάνω στην ηθική και την πολιτική, από την άλλη βρίσκονταν στο κέντρο ενδιαφέροντος της διδασκαλίας του Δικαίου σε μεγάλο αριθμό βρεταννικών και ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Όπως ακριβώς ο βαθύς φιλοσοφικός στοχασμός του Λοκ είχε αρχικά ως αφετηρία τον Descartes και τον Gassendi, έτσι και η ευρύτητα των ευρωπαϊκών εμπειριών του και φιλικών σχέσεων αποτέλεσαν την εγγύηση ότι η πνευματική επίδραση της φιλοσοφίας του δεν υπήρχε κίνδυνος να περιορισθεί αποκλειστικά στα βρεταννικά νησιά.

Στα τελευταία δέκα πέντε χρόνια της ζωής του, όντας γερασμένος και άρρωστος, αλλά εξαιρετικά διάσημος άνθρωπος, ήταν τελικά σε θέση να δει πιο καθαρά την πορεία της ζωής και να εκτιμήσει συνολικά το νόημα και την αξία των επιτευγμάτων του. Στο κέντρο του απολογισμού του είναι η πείρα και οι δυσκολίες από την εξορία. Ο Λοκ δεξί χέρι του Shaftesbury είχε αγωνισθεί για δημόσια θέση και πολιτική δύναμη στη χώρα του, ζώντας αυτό που ο Machiavelli^[24] είχε θεωρήσει ως ζωή με πολιτική αρετή. Όταν ο Λοκ επέστρεψε από την εξορία του το 1689 συνέχισε ν' ανταποκρίνεται στις πολιτικές του ευθύνες. Αλλά στην εξορία, για πρώτη φορά στη ζωή

[24] [Σ.τ.Μ.] Nicolo Machiavelli (1469–1527): Φλωρεντίνος ιστορικός και πολιτικός φιλόσοφος. Εκθέτει τις θεωρίες του για την πολιτική εξουσία στο γνωστό έργο του ο «Ηγεμών» (1513) (ελλ. μτφ. Ν. Καζαντζάκης).

του, είχε αναλάβει άλλες πιο πειστικές ευθύνες. Αυτές είχαν προέλθει από την αλλαγή της σκέψης του πάνω στο θέμα της θρησκευτικής ανοχής. Αν η ελευθερία ή ο περιορισμός άσκησης της θρησκευτικής λατρείας ήταν απλά ένα θέμα πολιτικής του κράτους, όπως το εισαγωγικό εμπόριο ή η άμυνα, τότε η θρησκευτική πολιτική και η πολιτική αρετή δε θα μπορούσαν να βρίσκονται σε έντονη διαφωνία. Αν όμως το δικαίωμα να λατρεύει κανείς το Θεό με το δικό του τρόπο αποτελούσε ένα ατομικό δικαίωμα ενάντια σε κάθε πιθανή εξουσία του κράτους, τότε τα όρια της θρησκευτικής πολιτικής ήταν τόσο σπουδαία και παράλληλα πολύ δυσδιάκριτα ώστε ν' αφεθούν στη σκληρή κρίση της πολιτικής. Με τις ογκώδεις πνευματικές εργασίες του την «Επιστολή» και το «Δοκίμιο» που εκπόνησε ο Λοκ στη διάρκεια της εξορίας του έφθασε στο σημείο να μην εμπιστεύεται τον αγγλικό εθνικισμό και τις πολιτικές τύχες του αγγλικού κράτους, αλλά να εργάζεται για να καταστήσει πιο προσιτό στους ανθρώπους ένα πολιτισμό κοινών και αγαθών θρησκευτικών προθέσεων.

Ο Λοκ συνέχισε βέβαια να προσπαθεί σε μεγάλο βαθμό, παρά την εξάντληση και την ασθένειά του να κάνει τον κόσμο γενικά και την Αγγλία ειδικά ένα ασφαλές περιβάλλον γι' αυτό τον πολιτισμό, όμως τις βασικές ενέργειες του από τη μια μέρα είχε αφιερώσει στην δόμηση και πιο εμπειριστατωμένη κατανόηση του ίδιου του πολιτισμού από την άλλη στην έρευνα του πως ακριβώς οι ανθρώπινες ικανότητες θα μπορούσαν να καταστήσουν τους ανθρώπους ικανούς να ζουν σε αρμονία με τον κόσμο του Θεού και να γνωρίζουν πως θα το κατορθώσουν. Στην προσπάθειά του αυτή στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη συναισθηματική υποστήριξη των φίλων του Limborch και William Molyneux καθώς και σε νεότερους όπως τον ντεϊστή

Antony Collins^[25] και τον μετέπειτα αιδεσιμότατο Peter King. Ήταν πιο εύκολο να εμπιστευθεί κοινές θρησκευτικές καλές προθέσεις από τις καθαρά προσωπικές ελπίδες. Ωστόσο ο ίδιος παράλληλα στηριζόταν και χρειαζόταν να στηρίζεται τελικά σε μια εξολοκλήρου προσωπική ελπίδα, την ελπίδα ότι όσο ευκολότερα γινόταν κατανοητός αυτός ο πολιτισμός τόσο πιο εύκολο θα ήταν να πιστέψει κανείς σ' αυτόν και να τον ζήσει. Η ελπίδα του παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό μια πίστη σ' ένα ανθρώπινο μέλλον, όχι στο μέλλον μιας συγκεκριμένης πολιτικής μονάδας, αλλά στο μέλλον ενός πολιτισμού χωρίς καθορισμένους γεωγραφικούς περιορισμούς και ιστορική διάρκεια.

Τα ιστορικά κινήματα δεν είναι ποτέ το αποτέλεσμα των επιτευγμάτων ενός μόνον προσώπου. Ωστόσο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι δίκαιο να δει κανείς τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό σαν κληρονομιά του Λοκ: θρίαμβος και τραγωδία του μαζί. Όπως αποδείχθηκε, ο πολιτισμός που ήλπιζε ο ίδιος ότι θα πλάσει, δεν κατέστη ευκολότερο να τον πιστέψουν και να τον ζήσουν όσο καλύτερα να τον κατανοήσουν. Αντί γι' αυτό διασπάστηκε ανησυχητικά. Οι κοινές κοσμικές καλές προθέσεις που με τη σειρά τους έδωσαν τη θέση τους σε βίαιες και πικρές διαμάχες σχετικά με το ερώτημα ποιοί κοσμικοί σκοποί είναι πράγματι καλοί. Όσο πιο σαφής γινόταν η άποψή του γι' αυτό

[25] [Σ.τ.Μ.] Ο Antony Collins (1676-1729) είναι συγγραφέας δύο σπουδαίων φιλοσοφικών έργων. Ακόμη και οι τίτλοι τους υποδηλώνουν πως αναφέρονται σε θέματα που ενδιέφεραν και τον Λοκ. Το «Λόγος για την ελευθερία της σκέψης» (= A discourse of free-thinking, 1713) και «Μια φιλοσοφική έρευνα για την ανθρώπινη ελευθερία» (=A philosophical enquiry concerning human liberty, 1717).

που οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζουν, τόσο λιγότερο πειστική γινόταν η άποψη του για το πως οι άνθρωποι είχαν καλό λόγο να ζήσουν. Αν ο Διαφωτισμός ήταν γνήσια δική του κληρονομιά, ήταν δύσκολα η κληρονομιά που αυτός επιθυμούσε ν' αφήσει. Είμαστε, όλοι εμείς, παιδιά της αποτυχίας του.

2. Το πολιτικό καταπίστευμα

Η πολιτική της εμπιστοσύνης [26]

Το 1660 ο Λοκ συνέγραψε τα δύο πρώτα μεγάλα έργα του (που σήμερα είναι πολύ γνωστά ως «Δύο πραγματείες για την κυβέρνηση»), μια πραγματεία στην αγγλική με τίτλο «Ερώτημα: Αν η πολιτική εξουσία μπορεί νομοθετώντας να καθορίζει τη χρήση αδιάφορων πραγμάτων που αφορούν στη θρησκευτική λατρεία» και ένα συντομότερο, αλλά πιο συστηματικό έργο στη λατινική γλώσσα πάνω στο ίδιο θέμα.

Όταν το 1660 ο Λοκ επέστρεψε στην Αγγλία από την εξορία του αποφασισμένος να μην κάμει πάλι αυτό το ταξίδι, ο Κάρολος Β' είχε οριστικά αποκατασταθεί στον αγγλικό θρόνο έντεκα χρόνια μετά το θάνατο του πατέρα του στη λαϊμητόμο. Κατά τα προηγούμενα είκοσι χρόνια μια σειρά αγγλικών κυβερνήσεων είχαν προσπαθήσει να επιβάλουν μια μεγάλη ποικιλία θρησκευτικών πρακτικών πάνω σε στρυφνά θέματα, προσβάλλοντας σε κάθε περίπτωση την πλειοψηφία και ευνοώντας τη μειοψηφία. Οι πολιτικές και οι θρησκευτικές ταραχές συνδέονται άμεσα, αφήνοντας τη μεγάλη πλειοψηφία του έθνους κουρασμένη από τις ατέλειωτες κάθε μορφής διαμάχες και διψασμένη για ειρήνη και συμβιβασμό.

[26] [Σ.τ.Μ.] Η έκφραση στην αγγλική είναι: The politics of trust. Θα μπορούσε ν' αποδοθεί και ως «η πολιτική του καταπιστεύματος». Καταπίστευμα= ό,τι εμπιστεύεται ο ένας τον άλλον.

Οι «Πραγματείες» του Λοκ σίγουρα απηχούν το πνευματικό κλίμα αυτής της εποχής. Με αυτές ο Λοκ αντιμετωπίζει ένα θέμα που ήταν το κέντρο και η βάση για θρησκευτική και πολιτική αμφισβήτηση που προκάλεσε ταραχές για δεκαετίες. Οι λεπτομέρειες των αποδείξεων που περιέχονται σ' αυτές τις πραγματείες είναι μικρής σημασίας. Ωστόσο είναι σημαντικό το να γίνει αντιληπτό το βασικό σημείο του θέματος που πραγματεύονται και να εντοπισθούν οι δυσκολίες τις οποίες είχε αυτό το θέμα για το νεαρό Λοκ.

Το θέμα από μόνο του ήταν εξαιρετικά πρακτικό. Σε μια κοινωνία όπου όλοι πίστευαν στην αλήθεια της χριστιανικής θρησκείας, αλλά υπήρχαν θεμελιακές διαφορές σχετικά με την άσκηση της σε πρακτικό επίπεδο, ποιος θα αποφάσιζε ποιες θρησκευτικές πρακτικές επιτρέπονται και ποιες απαγορεύονται; Θα μπορούσε για παράδειγμα να υπάρχει μια χριστιανική εκκλησία κατευθυνόμενη από κάθε άποψη από την πολιτική εξουσία, στην οποία εκκλησία θα εξαναγκαζόταν ν' ανήκει κάθε πολίτης και μέσω αυτής να πιέζεται στην άσκηση μιας λατρείας, της οποίας τους τύπους θα προκαθόριζε η εξουσία (θα έπρεπε η θρησκευτική λατρεία από τη στιγμή που ήταν η πιο κατάλληλη έκφραση της ειλικρινούς θρησκευτικής πίστης, να είναι καθαρά συνειδησιακό θέμα κάθε ατόμου χωριστά, μια προσωπική υπόθεση ανάμεσα σ' αυτόν και το Θεό του, να έχει δηλαδή τη μορφή που κάθε πιστός κρίνει πως είναι η κατάλληλη; Αυτό είναι δύσκολο για κάθε χριστιανό, ν' αρνείται δηλαδή εξολοκλήρου τον εξαναγκασμό από κάποια από τις δύο παραπάνω αντιλήψεις και καθένας να στηρίζεται στο κείμενο της Καινής Διαθήκης. Μόνον ο Λοκ εκείνη την εποχή αντιλήφθηκε καθαρά τη δύναμη και των δύο δηλαδή της γνησιότητας που απέρρευε από την παράδοση της Γραφής, όπως και της τάξης και

κοσμιότητας^[27]. Ο Λοκ δε δυσκολεύτηκε καθόλου να κρίνει ποιο από τα δύο έχει προτεραιότητα.

Αν η θρησκεία μόνο σε πρακτικό επίπεδο θα μπορούσε ν' αφηθεί στην προσωπική επιλογή με ασφάλεια, «αν οι άνθρωποι θα μπορούσαν ν' ανέχονται ο ένας τον άλλον να πηγαίνει στον παράδεισο καθένας με το δικό του τρόπο και όχι έξω από μια προσωπική διακαή ιδέα, υποκρινόμενοι μεγαλύτερη γνώση και φροντίδα καθένας για την ψυχή και τις εσωτερικές έγνοιες του άλλου από όσο για τον εαυτό τους», αυτό θα μπορούσε πράγματι «να προωθήσει μια ηρεμία στον κόσμο και τελικά θα έφερνε αυτές τις ένδοξες μέρες που οι άνθρωποι αναζητούν για μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τη λαθεμένη τους πορεία» (Δύο άρθρα, 161).

Αλλά οι θρησκευτικές αντιθέσεις για είκοσι χρόνια είχαν δείξει ότι μια τέτοια ανοχή ήταν δύσκολη. Σχεδόν «όλες εκείνες οι τραγικές επαναστάσεις που είχαν ξεσπάσει στις χριστιανικές χώρες και είχαν στραφεί για πολλά χρόνια τώρα ενάντια σ' αυτήν την εξάρτηση, εκεί δηλαδή που δεν είχε υπάρξει κανένας σχεδιασμός τόσο πρόστυχος, που να μην είχε φορέσει τη μάσκα της θρησκείας, ούτε επανάσταση που να μην υπηρετούσε τα δικά της σχέδια με σκοπό να οικειοποιηθεί το αληθοφανές όνομα της αναμόρφωσης... κανείς ποτέ δεν έφθασε να καταστρέψει τη χώρα για άλλο λόγο παρά μόνο με τη φιλοδοξία να χτίσει ναό» (160). Αυτή ήταν η σύγχυση «της φιλοδοξίας και της εκδίκησης που είχε

[27] [Σ.τ.Μ.] Authenticity=καθιερωμένη λατρευτική τάξη, παραδοσιακή λατρευτική συμπεριφορά σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη. Αντίθετη είναι η συμπεριφορά «decency» που προϋπόθετε άμφια κι άλλα λατρευτικά συμπληρώματα που δεν υποδεικνύονταν στη Γραφή. Authenticity=λατρεία όπως στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους. «Decency» τελετουργικά κάτι διαφορετικό, ευπρέπεια τύπων.

ερημώσει την Αγγλία στο «όνομα του Θεού» (161). Για να τεθούν τα επιχειρήματα της γνησιότητας πάνω από εκείνα της κοσμιότητας έπρεπε να αναθερμανθεί η πολιτική αταξία. Το 1660 ο Λοκ, όπως οι πιο πολλοί από τους συμπατριώτες του, φοβόταν πολύ έντονα την πολιτική αναταραχή.

Σ' ολόκληρη την εθνική πολιτική σκηνή ήταν γνωστό ότι οι απόψεις της κοσμιότητας και γνησιότητας βρίσκονταν σε ριζική αντίθεση. Η άμεση παρόρμηση για το δημοσιευμένο στην αγγλική γλώσσα άρθρο του Λοκ είχε προέλθει από τον συμμαθητή του στο κολλέγιο Christ Church, Edmund Bagshaw ο οποίος το Σεπτέμβριο του 1660 δημοσίευσε την εργασία με τίτλο «Το μεγάλο ερώτημα για τα αδιάφορα πράγματα^[28] στη θρησκευτική λατρεία». Ο Bagshaw ήταν ένας θερμός υπέρμαχος των ισχυρισμών της «γνησιότητας» σε μια εποχή που οι θρησκευτικές πρακτικές του κολλεγίου είχαν δραστικά επανέλθει σε μια Αγγλικανική Ορθοδοξία την οποίαν ο ίδιος χωρίς δισταγμούς απέρριπτε. Τα άμφια και το μουσικό όργανο είχαν εισαχθεί για δεύτερη φορά το Νοέμβριο στο κολλέγιο Christ Church, ενώ τον Ιανουάριο του επομένου έτους οι υποστηρικτές του Bagshaw στο κολλέγιο κατέστρεψαν όσα ιερατικά άμφια μπορούσαν να συλλέξουν κι άλλα τα επέστρεψαν στους ράφτες του κολλεγίου για να τα αποθηκεύσουν.

Ο Λοκ σε τοπικό και εθνικό επίπεδο υιοθέτησε τους ισχυρισμούς της «γνησιότητας», τονίζοντας το μέγεθος της αναξιοπιστίας στη πλειοψηφία των ανθρώπων, που στη χειρότερη περίπτωση είναι μια πραγματική απειλή αναρχίας

[28] [Σ.τ.Μ.] Ο Bagshaw ως «αδιάφορα πράγματα» θεωρούσε εκείνα για τα οποία οι εντολές του Θεού δεν ήταν συγκεκριμένες και ο πολιτικός ηγεμόνας θα έπρεπε ν' αφήνει τους υπηκόους του ν' ακολουθούν τις υποδείξεις της συνειδήσής τους. Βλ. τις πολύ κατατοπιστικές πληροφορίες που αναφέρει ο Γ. Πλάγγεσης στην Εισαγωγή της μετάφρασης της *Epistola de Tolerantia*, σσ. 33, 44, & 48-52.

και στην καλύτερη ένα φοβερό εμπόδιο της κοσμιότητας. Οι πολιτικές ιδέες τις οποίες ο Λοκ έφερε στην επιφάνεια ήταν ακατέργαστες και τεχνητές. Αυτό που είναι ενδιαφέρον σχετικά μ' αυτές είναι ο μόνιμος υποβιβασμός τους από το θρησκευτικό αίσθημα μπροστά στην πολιτική εξουσία. Η πολιτική εξουσία, όποια κι αν είναι η προελευσή της, για ν' ανταποκρίνεται στην αποστολή της πρέπει να είναι συγκεντρωτική. Ο Θεός δημιούργησε τον κόσμο και τους ανθρώπους μ' ένα τέτοιο τρόπο ώστε αυτός να υπάρχει έτσι και γι' αυτό το λόγο αυτή πρέπει να είναι η επιθυμία του, ότι δηλαδή η πολιτική εξουσία να είναι απεριόριστη εκτός από του να διατυπώνει διαταγές σχετικά με τη θρησκεία.

«Αδιάφορα πράγματα» είναι όλα εκείνα τα θέματα για τα οποία ο Θεός δεν έχει κάνει γνωστή την επιθυμία του στους ανθρώπους, είτε μέσω της φύσης είτε μέσω Αποκάλυψης (η επιθυμία ή όχι, αν θα πρέπει να φοριούνται άμφια, για παράδειγμα, ήταν ένα θέμα για το οποίο μερικοί ακόμη και ανάμεσα στους Αγγλικανούς υπέθεταν ότι ο Θεός είχε κάνει γνωστή τη θέλησή του). Κανένας πολιτικός θεωρητικός που είναι χριστιανός δεν θα μπορούσε ν' αρνηθεί σ' ένα άτομο το δικαίωμα να πιστεύει τις δικές του πεποιθήσεις. Οι θρησκευτικές τελετές από μόνες τους δεν ήταν θέμα πίστης, αλλά απλά πρακτικής. Οι καλοί χριστιανοί θα πρέπει να κάνουν ό,τι τους συμβουλεύουν οι αρχές και να πιστεύουν ό,τι αυτοί πιστεύουν. Το πρόβλημα εμφανίστηκε, όταν αυτοί, δηλαδή οι χριστιανοί, δε συνέβαινε να πιστεύουν πως δεν έπρεπε, με κανένα τίμημα, να κάνουν, όπως τους διέτασε η εξουσία. Το πρόβλημα στην περίπτωση των θρησκευτικών τελετών εμφανιζόταν με κάποια συχνότητα. Η έννοια των «αδιαφόρων πραγμάτων» δεν θα μπορούσε αρχικά να προσδιορισθεί και ο Λοκ στα κειμενά του απέτυχε να το ξεκαθαρίσει μ' έναν επιτυχή τρόπο. Ήταν επίσης ένα πρόβλημα που μόνη της η Αγγλι-

κανική Εκκλησία στην παλινόρθωση απέτυχε στην πράξη να το λύσει.

Σ' αυτό το σημείο ο Λοκ είχε διαπραγματευθεί το ζήτημα χωρίς να το γνωρίζει αρκετά. Οι θρησκευτικές τελετές ήταν απλά κάτι το «αδιάφορο», ήταν ένας τρόπος για ανθρώπινη διάκριση. Ο,τιδήποτε ήταν απλά ένας τρόπος για ανθρώπινη διάκριση θα μπορούσε ν' αποφασιστεί δικαιωματικά από την πολιτική εξουσία, επειδή εξολοκλήρου ο σκοπός της ύπαρξής της ήταν ακριβώς για ν' ακυρώσει την εσκεμμένη μεροληψία στην προσωπική κρίση κάθε ανθρώπου. Η ειρήνη απαιτούσε πολιτική εξουσία και η πολιτική εξουσία για να εξασφαλίσει την ειρήνη θα μπορούσε να κάνει ο,τιδήποτε ακόμη κι αυτό που ο ίδιος ο Θεός δεν είχε ρητά απαγορεύσει. Σε τίποτα απ' αυτά, ο Λοκ δεν έρριξε άπλετο φως και ειδικά σ' αυτό που η πολιτική εξουσία όφειλε να πράξει.

«Το δοκίμιο για την Ανοχή».

Επτά χρόνια αργότερα, έχοντας ξεφύγει ο Λοκ από το στενό και συντηρητικό κόσμο της Οξφόρδης, χωρίς να είναι πια χωμένος μέσα στη μαγεία και την ένταση της υπηρεσίας του Shaftesbury, εξέτασε για δεύτερη φορά αυτά τα θέματα από διαφορετική οπτική γωνία και κατέληξε σε εξολοκλήρου διαφορετικά συμπεράσματα. Αυτά εξέθεσε στο «Δοκίμιο για την Ανοχή», το οποίο, αντίθετα προς την περίπτωση της περιφημής «Επιστολής για την Ανοχή», δε δημοσιεύθηκε ποτέ από τον ίδιο το Λοκ. Το πρακτικό θέμα που ερεύνησε ο Λοκ στο «Δοκίμιο» ήταν σε μεγάλο βαθμό εκείνο του Shaftesbury: η ανοχή προάγει την πολιτική τάξη και αρμονία με το «κάνει τις συνθήκες της εκκλησιαστικής κοινωνίας τόσο ευρείς όσο πρέπει να είναι» (Fox Bourne, Η ζωή του Λοκ, τομ. I, 194). Είναι ακόμη ευθύνη του μονάρχη να ρυθμίζει τη θρησκευτική πρακτική με σκοπό την ειρήνη, την σιγουριά και

την ασφάλεια του λαού. Αλλ' αν ο μονάρχης παραμένει σταθερά ο κριτής του τρόπου με τον οποίο θα προάγει αυτούς τους σκοπούς, δεν μπορεί να περιμένει κανείς ότι η κρίση του θα είναι περισσότερο αξιόπιστη από την κρίση οποιουδήποτε άλλου πιστού. Ο μονάρχης επίσης «οφείλει να φροντίζει αρκετά ώστε να μη θεσμοθετούνται τέτοιοι νόμοι και να μη καθιερώνονται τέτοιοι περιορισμοί, για κανένα άλλο λόγο παρά μόνο για αυτούς τους λόγους που απαιτεί η ανάγκη της πολιτείας και η ευημερία του λαού. Και, ίσως, δεν θα είναι επαρκής λόγος που ο ίδιος ο μονάρχης επικαλείται ότι τέτοιες μόνον επιβολές και τέτοια αυστηρότητα αναγκαία ή συμβατική, εκτός κι αν ο ίδιος είχε σοβαρά και αμερόληπτα πιστέψει και εξετάσει, αν αυτές είναι τέτοιες ή όχι δηλαδή υπηρετούν ή δεν υπηρετούν την πολιτεία και το λαό και η γνώμη του (αν κάνει λάθος) δεν θα τον δικαιολογεί περισσότερο στη θεσμοθέτηση τέτοιων νόμων από όσο η συνείδηση ή η γνώμη του πολίτη θα του επιτρέψει, αν ο ίδιος απειθεί, αν η σκέψη και η έρευνα θα μπορούσαν να έχουν πληροφορήσει καθένα απ' αυτούς» (I, 180).

Η δικαιοσύνη στην οποία εκτείνεται η διακριτική ευχέρεια του άρχοντα παραμένει τόσο ευρεία, όσο η περιοχή των «αδιαφόρων πραγμάτων», αλλά αυτή η άσκηση της εξουσίας κατευθύνεται έντονα από το σκοπό για την υπηρετηση του οποίου αυτός υπάρχει. Αν αυτός ενεργεί, όσο πιο καλά μπορεί, για να εκπληρώσει τα καθήκοντα, που συνδέονται με το σκοπό αυτό ούτε καν θα είναι «υπεύθυνος απέναντι στους άλλους ανθρώπους για ό,τι αυτός κάνει για να διατηρήσει άμεσα την ειρήνη του λαού του σύμφωνα με τη καλύτερη γνώση του» (I, 180). Αν όμως αυτός προσπαθήσει να αναμειχθεί στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των υπηκόων του (όπως ακριβώς οι αγγλικανικές αρχές προσπάθησαν να μεταβάλλουν όσους διαφωνούσαν [Dissenters]), τότε οι πράξεις του θα είναι τόσο άδικες όσο και παράλογες.

Κάθε άτομο είναι υπεύθυνο για τη δική του σωτηρία και κανείς δε δικαιολογείται ν' αναθέτει τη σωτηρία του στην αναγκαστικά ανάρμοστη διακριτική ευχέρεια του άλλου ανθρώπου (I, 176-7). Σε κάθε περίπτωση ακόμη κι αν κάποιος περισσότερο αποφασιστικά επιθυμεί κάτι τέτοιο, είναι, πολύ απλά, η περίπτωση κατά την οποία κανείς δε μπορεί να πράττει έτσι. Κανείς «άνθρωπος δε μπορεί να δώσει δύναμη σ' έναν άλλο άνθρωπο... πάνω από αυτή που ο ίδιος δεν έχει για τον εαυτό του. Τώρα ότι ένας άνθρωπος δε μπορεί να διατάξει τη νόσή του ή θετικά να καθορίσει σήμερα ποιά γνώμη θα έχει ο ίδιος αύριο, αυτό αποδεικνύεται από την εμπειρία και τη φύση της νόσης, που δε μπορεί να συλλάβει περισσότερα πράγματα με άλλον τρόπο παρά με αυτόν που της παρουσιάζονται, από όσα χρώματα βλέπει λ.χ. το μάτι στο ουράνιο τόξο είτε αυτά τα χρώματα είναι πραγματικά είτε όχι» (I, 176).

Το «Δοκίμιο για την ανοχή» είναι μια θεωρία που απευθύνεται σ' ένα μονάρχη σχετικά με τον τρόπο που εκείνος θ' ασκήσει την εξουσία του. Σ' αυτή τη θεωρία ο Λοκ αποφεύγει τελικά τον υπαινιγμό ότι οι πολίτες έχουν κάθε δικαίωμα στην αντιμετώπιση των διαταγών του μονάρχη. Το καθήκον των υπηκόων είναι να υπακούουν παθητικά. Αλλά ήδη, μέσα στην περιοχή των «αδιαφόρων πραγμάτων» ο Λοκ έχει οριοθετήσει μια ζώνη στο χώρο της οποίας η παθητική υποταγή είναι απλά αδύνατη. Ακόμη πιο αποφασιστικά αποσαφηνίζει ότι αυτή η ζώνη περιχαράκωνει τα όρια της περιοχής των «αδιαφόρων πραγμάτων». Η ανθρώπινη πίστη δεν είναι δυνατόν να ελέγχεται από τον άρχοντα και τούτο δε μπορεί να ισχύσει για κάποιον άνθρωπο, ότι δηλαδή ο ίδιος ο άνθρωπος έχει κάποια ευλογοφανή αιτία ν' αφήσει τη δική του πίστη γύρω από αυτό που ο Θεός ζητά από αυτόν στη διαταγή κάποιου άλλου ανθρώπου. Αυτό ισχύει για κάθε άποψη και πολύ περισσότερο για τη θρησκευτική πίστη, ότι δηλαδή οι άνθρωποι είναι ίσοι ο

ένας με τον άλλον. «Το πλήθος που είναι τόσο ακράτητο όπως η θάλασσα... Το οποίο οι άνθρωποι ανακαλύπτουν πάντοτε και γι' αυτό ονομάζουν ζώα» (Δύο πραγμα., 158) και οι κανόνες που τόσο άμεσα χρειάζονται για να συγκρατήσουν τις απάτες και τη βία μεταξύ τους. Κάθε άνθρωπος είναι εξολοκλήρου υπεύθυνος για την πίστη του και θα δώσει λόγο γι' αυτήν στο Θεό κατά τη Δευτέρα Παρουσία. Αλλά στο μεταξύ τούτο είναι το έργο του άρχοντα, να παρακολουθεί αυστηρά την ανάγκη διατήρησης της πολιτικής τάξης και όχι να ταυτίζεται μ' αυτήν αυθαίρετα στο όνομα της θεότητας. Δεν είναι πολύ δύσκολο να διαπιστώσουμε πως στις πολύ διαφορετικές συνθήκες της «Κρίσης του Αποκλεισμού», το καθήκον της παθητικής υπακοής αντιμετωπίστηκε από ένα εχθρικό και εκδικητικό κανόνα και θα φθάσουμε να δούμε στον Λοκ έναν κακό παραλογισμό.

Οι δύο πραγματείες για την κυβέρνηση.

Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς έγραψε ο Λοκ τις «Δύο πραγματείες για την διακυβέρνηση». Δεν γνωρίζουμε καν στα σίγουρα σε ποιο βαθμό έγραψε όλο το έργο για πρώτη φορά (ή το ξανάγραψε σε μεγάλη έκταση) αμέσως πριν το δημοσιεύσει το 1689. Δε διαθέτουμε κάποια σίγουρη απόδειξη ότι έγραψε τμήμα απ' αυτό το έργο κατά τη διάρκεια της «Κρίσης του Αποκλεισμού». Αλλά, οι πιο ευφάνταστοι και πιο λόγιοι συγγραφείς που εξέτασαν το πρόβλημα, έχουν συμφωνήσει τις τελευταίες δεκαετίες σε δύο τουλάχιστον σημεία. Πρώτον, ο Λοκ είχε γράψει το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου, το οποίο δημοσίευσε το 1689, από τότε που άφησε τη χώρα για να πάει στην Ολλανδία στο τέλος του θέρους του 1683. Δεύτερον, είχε γράψει διάφορα αποσπάσματα του βιβλίου (στη μορφή που είχε το 1683) μερικά χρόνια πριν, και το κείμενο επομένως αντανακλά μια σειρά από τις εναλλασσόμενες θέσεις, τις οποίες το κόμμα του Shaftesbury είχε υιοθετήσει πάνω σ' αυτό το θέμα.

Όπως έχουν σήμερα «Οι δύο πραγματείες» είναι ένα έργο σχεδιασμένο κυρίως για να υπερασπίσει το δικαίωμα επανάστασης, ελλείψει άλλου μέσου (υπάρχουν φυσικά, με κάθε ανάγνωση πολλά άλλα σημαντικά θέματα του βιβλίου: μια αναφορά για το τι κάνει κατ' αρχήν τις κυβερνήσεις νόμιμες (η θεωρία του Κοινωνικού Συμβολαίου) και για το πώς οι υπήκοοι και οι άρχοντες πρέπει να κατανοούν τις σχέσεις μεταξύ τους (η θεωρία της εμπιστοσύνης), μια αναφορά στο πώς οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα απόκτησης οικονομικών αγαθών και για την έκταση και τα όρια του δικαιώματος αυτού (η θεωρία της ιδιοκτησίας). Επιπλέον μια αναφορά στις διαφορές και ομοιότητες ανάμεσα σε διαφορετικούς τύπους ανθρώπινης εξουσίας, και πάνω απ' όλα στις διαφορές μεταξύ της εξουσίας στην οικογένεια και της εξουσίας σε ένα κράτος. Όλα αυτά τα θέματα εξετάζονται επίσης στο πλαίσιο της αγγλικής πολιτικής της εποχής εκείνης και της συνταγματικής θεωρίας. Γίνεται αρκετά φανερό ακόμα και από την αρχή ότι «Οι δύο πραγματείες» ήταν πρώτον μια επίθεση ενάντια στις αξιώσεις της απόλυτης μοναρχίας και δεύτερον ότι οδηγούσαν μετά από αυτή την επίθεση σε συμπεράσματα σχετικά με τα συνταγματικά όρια των προνομιακών δυνάμεων του βασιλιά της Αγγλίας. Δεν είναι βέβαια ξεκάθαρο αν, όταν ο Λοκ άρχισε να γράφει το έργο, η πρόθεσή του ήταν να υπερασπιστεί το δικαίωμα της έμπρακτης ανυπακοής εκ μέρους της εκλεγμένης Βουλής των Κοινοτήτων, ή την απόκτηση και τη χρήση τέτοιου δικαιώματος από πικραμένους υπήκοους, χωρίς επίσημη θέση της εξουσίας μέσα στην κοινωνία.

Οι «Δύο Πραγματείες» είναι ένα εκτενές και περίπλοκο έργο το οποίο περιέχει πολλά επιχειρήματα. Τα περισσότερα απ' αυτά, φυσικά, ήταν αυτά που ο Λοκ δεν είχε προηγουμένως εκθέσει αλλού. Αλλά μόνο στην περίπτωση

του δικαιώματος της αντίστασης, ξεκάθαρα και αποφασιστικά, ανατρέπει μια θεωρητική άποψη, την οποία είχε υποστηρίξει δια μακρών σε προηγούμενες εργασίες του τόσο στα δύο «Άρθρα» το 1660 όσο και στο «Δοκίμιο για την ανοχή» το 1667 όπου ισχυριζόταν καθαρά πως το καθήκον ενός υπηκόου μπροστά στις άδικες διαταγές της απολυταρχίας ήταν να υπακούει αυτές τις διαταγές με απάθεια· να μην τις επιδοκιμάζει, αλλά τουλάχιστον να αναγνωρίζει την εξουσία από την οποία προέρχονται οι διαταγές και σίγουρα με κανένα τρόπο να μην τις εμποδίζει βίαια, ούτε να επιτίθεται στην πηγή αυτών των διαταγών. Ήδη από το 1676, είχε υποστηρίξει για μια φορά ακόμα ότι παρόλο που οι ανθρώπινες πολιτικές εξουσίες ορίζονται από τους ανθρώπινους νόμους, το καθήκον της πολιτικής υπακοής καθορίζεται από το νόμο του Θεού «ο οποίος απαγορεύει παρενόχληση ή διάλυση των κυβερνήσεων», και ότι κάθε άνθρωπος είναι υποχρεωμένος να έχει την καλή συνείδηση να υπακούει την κυβέρνηση κάτω από την οποία ζει (J. Dunn, Η πολιτική σκέψη του Τζων Λοκ, σ. 49).

Η ώθηση για την αλλαγή γνώμης προέκυψε άμεσα από την ανάμειξη του Λοκ στη πολιτική στα χρόνια της συγγραφής του βιβλίου. Ήταν μια θεμελιώδης αλλαγή στη διανοητική κρίση όπως επίσης και στην πολιτική δέσμευση και ο Λοκ βάλθηκε να μελετήσει τις έννοιες τους με μεγάλη ευσυνειδησία. Δεν έλαβε, φυσικά, υπ' όψη του συστηματικά τις συνέπειες όλων των απόψεων τις οποίες αναφέρει στο βιβλίο του. Συγκεκριμένα, επιλέγει να μην συζητήσει τελικά το θέμα για το πως οι άνθρωποι μπορούν εκ φύσεως να γνωρίζουν το νόμο της φύσης, το δεσμευτικό νόμο του Θεού, πάνω στον οποίο, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του βιβλίου, θεμελιώνονται όλα τα ανθρώπινα καθήκοντα, ή και απορρέουν περισσότερο ή λιγότερο άμεσα τα περισσότερα ανθρώπινα καθήκοντα. Η παρα-

πάνω παράλειψη έχει ελκύσει την έντονη κριτική νεώτερων συγγραφέων πάνω στην πολιτική θεωρία του Λοκ. Από τον καιρό της έκδοσής του μέχρι πρόσφατα το έργο έχει προκαλέσει κάποια υποψία ότι ο ευσεβής τόνος των αναλύσεων του για το «νόμο της φύσης» περιλάμβανε υπεκφυγές και πως ήταν ο ίδιος ανειλικρινής. Αυτό που είναι σίγουρο είναι ότι ήδη στις διαλέξεις του το 1664 για το «νόμο της φύσης» στο κολέγιο Christ Church είχε εντοπίσει μερικές από τις κύριες δυσκολίες στην παραδοσιακή σύλληψη του «νόμου της φύσης», και ότι είχε, αν όχι κάτι άλλο, τουλάχιστον οξύνει την κατανόηση του για αυτές τις δυσκολίες στην προκαταρκτική εργασία, η οποία γράφτηκε στα προσχέδια του 1671 για το «Δοκίμιο για την ανθρωπινή νόηση». Μέχρι το 1680, για παράδειγμα, ήταν σίγουρα πεπεισμένος ότι η ερώτηση για το πως οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζουν το περιεχόμενο του νόμου της φύσης ήταν βαθιά προβληματική. Ακόμα, στις «Δύο πραγματείες» φαίνεται να δέχεται ότι οι άνθρωποι ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίον επιλέγουν να υπακούουν ή όχι τη γνώση του νόμου της φύσης ήταν στην ουσία έμφυτη σ' όλους τους ανθρώπους «τόσο καθαρά γράφεται η εντολή στις καρδιές όλων των ανθρώπων».

Γενικά, αυτές οι υποψίες είναι άστοχες. Δεν υπάρχει απολύτως καμία αμφιβολία ότι η προσπάθεια του Λοκ να εξηγήσει πως οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζουν το νόμο της φύσης ήταν τελικά αποτυχία ακόμη και για τον ίδιο. Αλλά υπάρχει ισχυρή απόδειξη ότι επέμενε σ' αυτή την προσπάθεια για πολλά χρόνια μετά τη δημοσίευση της πρώτης έκδοσης του «Δοκιμίου» το 1689 και είναι αναμφίβολο ότι το έκανε αυτό, επειδή συνέχισε να επλίζει ότι η προσπάθειά του θα μπορούσε να έχει αποτελέσματα. Είναι επίσης καθαρό ότι σ' αυτή ή σε οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ζωής του, δεν βρήκε καθόλου ελκυστική την

καθαρά κοσμική σύλληψη του νόμου της φύσης ως μια ανθρώπινη σύμβαση που υιοθετήθηκε, για παράδειγμα από τον Thomas Hobbes^[29]. Ένα πιο ελκυστικό ενδεχόμενο, που εξερεύνησε αργότερα στο έργο του «Η λογική του χριστιανισμού» ήταν να οριοθετηθούν τα ανθρώπινα καθήκοντα και δικαιώματα κατ' ευθείαν από την αποκάλυψη του δόγματος του Χριστιανισμού. Αλλά, ακόμα κι αν το θεωρούσε πιθανό, με τον μεγάλο Γάλλο θεολόγο Bosseut^[29], να συνάγει τις πολιτικές αρχές άμεσα με τα λόγια της Αγίας Γραφής, δεν θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τους πολιτικούς σκοπούς του Shaftesbury στον αγώνα του εναντίον του Καρόλου Β΄ για να επιτύχει οτιδήποτε. Από την άποψη ενός μοντέρνου άπιστου, υπάρχει κάθε λόγος να αμφισβητούμε τη λογική αναγκαιότητα της πολιτικής θεωρίας την οποία ο Λοκ εκθέτει στις «Δύο πραγματείες», εξαιτίας της ταπεινωτικής εξάρτησης, από μια άποψη, της θέσης του ανθρώπου στη φύση, σύμφωνα με την οποία κάθε άνθρωπος διδάσκεται πλήρως από τη θεότητα για το πως οφείλει να ζει. Για τους περισσότερους ανθρώπους σήμερα (συμπεριλαμβανομένων πολλών αφοσιωμένων Χριστιανών) τέτοια άποψη δε συνάγεται εύλογα. Αλλά δεν

[29] [Σ.τ.Μ.] Thomas Hobbes (1588–1679): Άγγλος φιλόσοφος. Εκθέτει τις πολιτικές του θεωρίες στο έργο του «Λεβιάθαν». Υποστηρίζει ότι ο πόλεμος όλων εναντίον όλων που επικρατεί στη φυσική κατάσταση του ανθρώπου τερματίζεται με τη συγχρότηση, έπειτα από σύμβαση περισσότερων ανθρώπων, του κράτους, ενός τεχνικού προϊόντος, θνητού Θεού, του «Λεβιάθαν» στον οποίο εκχωρούνται όλα τα δικαιώματα των ανθρώπων. Ο Bosseut (1627–1704) υπερασπιστής του θείου δικαιώματος του βασιλιά και της εκκλησίας. Στο έργο του «Πολιτική υπό την έμπνευση της Αγίας Γραφής» επιχειρεί να δείξει ότι υπάρχουν κίνδυνοι από την πολιτική ελευθερία και την ισότητα.

υπάρχει ιστορικός λόγος για να αμφιβάλουμε ότι ήταν άποψη του Λοκ.

Γι' αυτόν, τα πολιτικά δικαιώματα προκύπτουν από τα πολιτικά καθήκοντα και τα δύο απορρέουν από τη θέληση του Θεού. Ο Λοκ ρωτούσε ρητορικά το 1678: «Αν κάποιος ανακαλύψει ότι ο Θεός έπλασε τον ίδιο και τους άλλους ανθρώπους σε τέτοια κατάσταση ώστε να μη μπορούν να συντηρούνται χωρίς την κοινωνία δεν μπορεί παρά να συμπεράνει ότι είναι υποχρεωμένος και ότι ο Θεός απαιτεί από αυτόν να ακολουθήσει αυτούς τους κανόνες που συμβάλλουν στη διάσωση της κοινωνίας» (J. Dunn, Η πολιτική σκέψη του J. Locke, σ. 49 σημ.). Η βασική αλλαγή των πολιτικών του απόψεων, από τη δέσμευση στην παθητική υπακοή στην υπεράσπιση του δικαιώματος της αντίστασης στην άδικη πολιτική εξουσία, ήταν μια αλλαγή στην ιδέα του για τον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι μπορούν και πρέπει να κρίνουν τι είναι αυτό που έχει τη δύναμη να διατηρεί την κοινωνία τους. Αντί ν' αφήσει αυτή την απόφαση εξολοκλήρου στη δικαιοδοσία στον άρχοντα και να κρατήσει για το υπόλοιπο του πληθυσμού απλώς το δικαίωμα να πιστεύουν τα δικά τους θρησκευτικά πιστεύω (ένα δικαίωμα το οποίο σε κάθε περίπτωση υποτίθεται ότι δεν είχαν τη δύναμη να αποποιηθούν), ο Λοκ στις «Δύο πραγματείες» προβάλλει το δικαίωμα και το καθήκον των ανθρώπων να κρίνουν πως να προστατεύσουν την κοινωνία για κάθε ενήλικα άνθρωπο. Το συμπέρασμα αυτό δεν ήταν σε καμιά περίπτωση καταφανές, αλλά για τον Λοκ ήταν σίγουρα μια ριζική αλλαγή της σκέψης του.

Ποιες ακριβώς ήταν οι αιτίες αυτής της αλλαγής; Είναι φανερό ότι η πιο μεγάλη πίεση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η άμεση πολιτική εμπειρία της διαμάχης του «Αποκλεισμού». Δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι ο Λοκ θα έγραφε ένα έργο, όπως οι «Δύο Πραγματείες», αν δεν αναλάμβανε

το ρόλο του Shaftesbury σ' αυτόν τον πολιτικό αγώνα. Τόσο η παραπάνω κατάσταση όσο και το κίνητρο για τη σύνθεση τους καθιστούν τις «Δύο Πραγματείες» ένα φυλλάδιο για τον «Αποκλεισμό». Ωστόσο σε πολλά σημεία ήταν φτωχά σχεδιασμένες, όχι μόνο λόγω της αρχικής τους έκτασης, περισσότερο από το διπλάσιο του δημοσιευμένου κειμένου ήταν ο πρόλογος με τον οποίον απευθύνεται στον αναγνώστη. Επιπλέον και σε θεσμικά ζητήματα που ήταν άμεσης σπουδαιότητας για την εποχή εκείνη τα επιχειρήματα του Λοκ και οι τακτικές του Shaftesbury συχνά απέκλιναν πολύ.

Υπερβαίνοντας τις λεπτομέρειες της πολιτικής κριτικής, ο συνολικός χαρακτήρας του βιβλίου δείχνει καθαρά ότι ο Λοκ σκεφτόταν με βάση τις δικές του θέσεις και δεν έγραφε απλά μια εκτεταμένη περίληψη των απόψεων του φατριαστή δασκάλου του. Ήταν η προσωπική πολιτική εμπειρία του Λοκ εκείνης της εποχής που άλλαξε τον τρόπο με τον οποίον ο ίδιος έβλεπε τα πολιτικά δεδομένα. Πάνω απ' όλα, άλλαξε ο τρόπος με τον οποίον έβλεπε τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική και την υπόλοιπη ανθρώπινη ζωή. Και ήταν το σθένος με το οποίο προσπάθησε ο ίδιος να κατανοήσει τις συνέπειες της αλλαγής της σκέψης του που ανέδειξε τις «Δύο Πραγματείες» σαν ένα μεγάλο έργο της πολιτικής θεωρίας.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι λίγο ή πολύ για κάθε σπουδαία πολιτική θεωρία έπαιξαν σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι πολιτικές εμπειρίες οι οποίες και την στήριξαν. Αυτό είναι πολύ φυσικό κίνητρο για να προβληματισθεί ακόμη βαθύτερα γύρω από τα πολιτικά πράγματα και να γίνει πιο αυστηρός πολιτικά. Στην περίπτωση όμως των «Δύο Πραγματειών» η συγκυρία των περιστάσεων επηρέασε σε μεγάλο βαθμό και πολύ περισσότερο περιέπλεξε το κείμενο του έργου του.

Η «Πρώτη Πραγματεία» είναι μια εκτενής κριτική των

πολιτικών κειμένων ενός προγενέστερου πολιτικού συγγραφέα, του δικαστή Robert Filmer, που υπήρξε ένας βασιλόφρων συγγραφέας της περιόδου του Εμφυλίου Πολέμου. Ο Filmer ήταν ένας στοχαστής με βαθειά κριτική ικανότητα. Όπως έχουμε δει δύο άρθρα ένα από τον James Tyrell και ένα από τον Algernon Sidney είχαν γραφτεί εναντίον των απόψεων του Filmer. Γι' αυτό και δεν ήταν καθόλου παράξενο που ο Λοκ επέλεξε αυτό το στόχο. Ο Filmer απείχε από τους άλλους βασιλόφρονες ιδεολόγους, ζωντανούς και πεθαμένους, εξαιτίας του αυστηρού χαρακτήρα της θεωρίας του για την πολιτική εξουσία, αρκετά θεοσεβής στην έκφραση και τις υποσχέσεις του σε σημείο ώστε να ενθαρρύνει κάθε Αγγλικανό, αλλά ήταν επίσης αρκετά απόλυτος στην αντιπαράβολή των ισχυρισμών της θεωρίας του στις πρακτικές αξιώσεις της, θεωρίας του Thomas Hobbes, που ήταν ελάχιστα θεοσεβής σ' επικίνδυνο βαθμό. Δεν είναι εξολοκλήρου φανερό, αν η επιλογή του Filmer ως εχθρού στις αρχές του 1680 ήταν το τίμημα της δημοτικότητας του ανάμεσα στους υποστηρικτές του Καρόλου Β' ή ήταν περισσότερο μια αντανάκλαση της δικής του διάθεσης σ' έναν πνευματικό στόχο. Αλλ' αυτό που είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε εδώ για την ποιότητα και το περιεχόμενο του βιβλίου που έγραψε ο Λοκ, δεν είναι το πραγματικό κίνητρο που τον ώθησε σ' αυτή τη συγγραφή, αλλά το διανοητικό αποτέλεσμα της οργάνωσης της σκέψης του στη «Δεύτερη Πραγματεία», όπως και στην «Πρώτη» γύρω από μια επίθεση εναντίον του Filmer.

Η πιο σημαντική και άμεση συνέπεια πάνω σ' αυτό το θέμα ήταν η διδασκαλία του για την ιδιοκτησία, ένα επίτευγμα για το οποίο ο Λοκ, ήταν πολύ υπερήφανος (Έργα, IV, σ. 640). Ίσως ακόμα πιο σημαντικό ήταν η δημιουργική σύγκρουση γύρω από το βιβλίο του για την αντιμετώπιση μιας τόσο ζωντανής απόδοσης της άποψης για την πολιτική την οποίαν ο Λοκ είχε τελευταία φθάσει στο σημείο ν'

απορρίπτει. Στο πολιτικό πλαίσιο της αντίθεσης του «Αποκλεισμού» και της κοινωνικής κατάστασης του τέλους του 17ου αιώνα η Αγγλία παλαιότερα και ύστερα γνώρισε καθαρά ότι οι πολιτικές απόψεις του Λοκ ήταν ασυνήθιστα ριζοσπαστικές. Ο Λοκ δεν περίμενε, ούτε ακόμη, όσο γνωρίζουμε, επιθυμούσε μια πραγματοποίηση των ριζοσπαστικών προγραμμάτων στην εποχή του, για την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου που εφαρμόστηκε από τους Levellers^[30] στον Αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο ή από το κίνημα των Χαρτιστών^[31] ενάμισυ αιώνα μετά το θάνατό

[[30] [Σ.τ.Μ.] Levellers ήταν μια άκρως δημοκρατική ομάδα που εμφανίσθηκε στις τάξεις του στρατού του Κοινοβουλίου το 1647 και δύο χρόνια αργότερα προκάλεσε μια φοβερή εξέγερση. Αρχηγός της ομάδας ήταν ο John Lilburne ο οποίος βασανίσθηκε και φυλακίσθηκε το 1638. Αγωνίσθηκε για μεγαλύτερη ελευθερία της συνείδησης και για την αύξηση των μελών του Κοινοβουλίου.

[31] [Σ.τ.Μ.] Χαρτισμός= Πολιτικοκοινωνικό κίνημα που εμφανίσθηκε στη Μ. Βρετανία το 1838. Απετέλεσε την έκφραση της λαϊκής δυσφορίας για τη μεταρρύθμιση του 1832. Το όνομα «χαρτισμός» προήλθε από το «χάρτη του λαού» που συνέταξαν ο Φ. Πλεϊς και ο Ουίλιαμ Λόβρετ. Οι εργαζόμενοι ζήτησαν: καθολική ψηφοφορία για τους άντρες, μυστικότητα ψηφοφορίας, ετήσια σύνοδο του Κοινοβουλίου, εκλογικότητα στη Βουλή των Κοινοτήτων και εκείνων που δεν είχαν περιουσία, βουλευτική αποζημίωση. Παρά την έντονη λαϊκή απήχηση, που είχαν τα αιτήματα αυτά, το βρετανικό κοινοβούλιο αρνήθηκε να τα δεχθεί. Πράγματι το 1839 απέρριψε ένα σχετικό υπόμνημα που είχε υπογραφεί από ένα και πλέον εκατομμύριο ανθρώπους. Παράλληλα κατέπνιξε με σκληρά μέτρα τις εξεργήσεις που προκαλούσαν οι διεκδικήσεις αυτές. Η βιομηχανική και εμπορική άνθηση στη Μ. Βρετανία και οι μεταρρυθμίσεις του 1867 και 1887 δημιούργησαν ευνοϊκό κλίμα για την αποδοχή των αιτημάτων του κινήματος.

του. Αλλά η θεωρία που υποστήριξε ο Λοκ στις «Δύο Πραγματείες» ήταν μια πολύ ριζοσπαστική θεωρία, μια θεωρία πολιτικής ισότητας και ευθύνης, που αφήνεται στην κρίση κάθε ώριμου ατόμου. Και κατά διαστήματα ο Λοκ με το βιβλίο του εξέφρασε τη θεωρία τόσο καλά όσο ήθελε να την προσέξουν. Οι αναγνώστες στους οποίους σκόπευε ν' απευθυνθεί υπήρχε κίνδυνος να τον προσέξουν λίγο (πολλοί Άγγλοι ενήλικες την εποχή εκείνη με δυσκολία μπορούσαν να διαβάσουν και να κατανοήσουν τις «Δύο Πραγματείες»). Πράγματι στη συνέχεια για αρκετό χρονικό διάστημα μόνο οι συντηρητικοί κριτικοί υποστήριζαν πως πίστευαν ότι αυτός εννοούσε ή τον θεωρούσαν άξιον επαίνου για το έργο του από λογοτεχνική άποψη. Στη συνέχεια το βιβλίο, η θεωρία και ορισμένα ακόμη από τα συνθήματα που περιείχε άγγιξαν ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό στην Αγγλία και την Αμερική. Όταν συνέβη αυτό ο ριζοσπαστισμός τους ήταν υπερβολικά έντονος για να τον απαρνηθούν. Η διαύγεια και η δύναμη με την οποίαν ο ριζοσπαστισμός παρουσιάστηκε στις «Δύο Πραγματείες» ήταν σε μεγάλο βαθμό προϊόν της φαντασίας του Λοκ που ανταποκρινόταν στην πρόκληση του Filmer.

Αυτή η πρόκληση προερχόταν από την ένταση της κριτικής των πολιτικών θεωριών οι οποίες απέβλεπαν στον πορισμό πολιτικής εξουσίας και δικαιωμάτων ιδιοκτησίας από τις ελεύθερες επιλογές των ανθρώπων. Παρ' όλη την ιδεολογική της απήχηση η λοκιανή θεωρία ήταν σαφώς λιγότερο εντυπωσιακή σαν μια θεωρία της νόμιμης εξουσίας στο πλαίσιο του δικαιώματός της. Το κεντρικό σημείο της θεωρίας του Filmer ήταν παράξενα απλό και σε μερικούς ακόμα από τους συγχρόνους του φαινόταν καθαρά αυτή η θεωρία περισσότερο από παράδοξη. Κάθε μορφή εξουσίας ανάμεσα στους ανθρώπους πρέσβευε ο Filmer ότι ήταν ουσιαστικά ίδιας μορφής με την εξουσία του πατέρα στην

οικογένεια και την εξουσία ενός μονάρχη στο βασίλειό του. Η εξουσία ενός ανθρώπου πάνω σ' έναν άλλον δόθηκε από το Θεό. Αφότου κανένας άνθρωπος δεν έχει δικαίωμα πάνω στην ίδια του τη ζωή και αφότου όλοι οι άνθρωποι κανόνες ορίζουν ότι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα να διαχειρίζονται τη ζωή των δικών τους αντικειμένων ή των ξένων εχθρών, όταν κατά την κρίση τους έχουν καταστρέψει το δημόσιο συμφέρον, αυτή η κρίση τους πρέπει ν' ακολουθεί εκείνους τους κανόνες αντλώντας αυτό το δικαίωμα όχι από τους υπηκόους τους, αλλά από τον ίδιο το Θεό. Η χριστιανική απαγόρευση της αυτοκτονίας και τα δικαιώματα ενός μονάρχη μπορεί να συμβιβασθούν μεταξύ τους με την προϋπόθεση ότι αυτό το δικαίωμα δόθηκε στον μονάρχη από το Θεό.

Οι χριστιανικές Γραφές (ή για να είμαστε πιο ακριβείς η Παλαιά Διαθήκη) καταγράφουν την ακριβή περίπτωση αυτού του δώρου. Ο Θεός δημιούργησε για τη γη τον πρώτο άνθρωπο τον Αδάμ και όλα τα δικαιώματα της κυριαρχίας είναι μια νόμιμη συνέπεια αυτού του δώρου. Η κυριαρχία του Αδάμ ήταν ένα γεγονός της ιστορίας το οποίο μόνο οι ασεβείς (ή αυτοί που στάθηκαν άτυχοι και δεν γνώρισαν αρκετά την χριστιανική Αποκάλυψη) θα μπορούσε να υπάρξει περίπτωση να το αρνηθούν. Από την εποχή αυτής της πρώτης διάταξης του κόσμου, η κυριαρχία του Αδάμ, μια μορφή ιδιοκτησίας των πραγμάτων καθώς επίσης μια μορφή κανόνα πάνω στους ανθρώπους, άρχισε να υποδιαιρείται στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας. Κάθε υποδιάρθρωση ήταν μια άμεση έκφραση της θείας Πρόνοιας και πρέπει ν' αναγνωρισθεί ως παρουσία της βούλησης του Θεού. Οι πολιτικές ευθύνες κάθε ανθρώπου (και ακόμη περισσότερο εκείνες της κάθε γυναίκας) που συμβαίνει να μην είναι ηγεμόνας, ήταν απλά να κάνει ό,τι του είπαν, ν' αναγνωρίζει την Πρόνοια του Θεού στην πολιτική

εξουσία στην οποίαν βρήκε τον εαυτό του υπήκοο και να τιμά και να υπακούει αντίστοιχα την εξουσία. Η δήλωση του Filmer γι' αυτή την άποψη δεν ήταν ούτε σαφής ούτε οικονομική. Αυτό φαινόταν πολύ απίθανο, ότι δηλαδή πολλοί, που δεν αισθανόνταν υποχρεωμένοι να υπακούουν στον κυβερνήτη τους, είχαν πεισθεί, μελετώντας τη Βίβλο, ότι ήταν υποχρεωμένοι συνειδητά να το πράξουν.

Παρά το γεγονός ότι η θεωρία του Filmer δεν έπειθε, ο Filmer έφερε στην επιφάνεια πολλά από τα προβλήματα που οδηγούσαν σε αμηχανία οποιονδήποτε πίστευε ότι οι πρακτικές της πολιτικής εξουσίας ήταν καθαρά ανθρώπινες. Ίσως εξίσου σημαντική να ήταν η μορφή με την οποίαν η θεωρία του παρουσίαζε τους ισχυρισμούς για απόλυτη πολιτική εξουσία σε μια αξιομνημόνευτη δυσάρεστη προοπτική. Ο Λοκ, όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, δεν είχε καμιά δυσκολία στο να εκτιμήσει την πολιτική υπακοή ως ένα πολύ απλό και θεμελιώδες καθήκον πολλών ανθρώπων (και σχεδόν όλων των γυναικών) ως συνέπεια αυτού του νόμου του Θεού «ο οποίος ξεχνά την αναταραχή ή την διάλυση των κυβερνήσεων». Στις συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της διαμάχης του «Αποκλεισμού» ο Λοκ είχε ισχυρά κίνητρα για να επανεξετάσει το σκοπό και το περιεχόμενο του καθήκοντος και να προβληματισθεί πάνω στις νέες προϋποθέσεις γύρω από ό,τι κάνει ένα καθήκον πραγματικό. Τα κείμενα του Filmer απλοποιούσαν το θέμα για τον ίδιο προσφέροντας πρόθυμα μια ορισμένη θεωρία την οποίαν αυτός βρήκε πολύ εύκολο να την απορρίψει. Για τον Filmer τα διακρίσματα των αρχόντων ήταν ένα προσωπικό δώρο από το Θεό. Αυτά μπορεί να κατανοηθούν ουσιαστικά σαν δικαιώματα κυριαρχίας πάνω στα ανθρώπινα όντα καθώς επίσης πάνω στη γη και τα υλικά αγαθά. Οι υπήκοοι ανήκουν στον άρχοντα τους και οφείλουν υπακοή σ' αυτόν, επειδή ο Θεός τους έχει δώσει σ' αυτόν δια μέσου των

έργων της πρόνοιας του. Σ' απάντηση ο Λοκ επιδίωξε να κάνει διάκριση ανάμεσα στα καθήκοντα των υπηκόων για υπακοή και τα δικαιώματα των αρχόντων να κυβερνούν. Στις κοινωνίες οι άνθρωποι θα έχουν καθήκον να υπακούουν, επειδή η πολιτική ειρήνη και η τάξη είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για να ζήσει ο άνθρωπος μια αξιοπρεπή ζωή. Οι κυβερνήτες επίσημα θα είχαν το δικαίωμα να διατάζουν μόνον όπου η άσκηση της εξουσίας τους και διαταγές που θα έδιναν, θα άξιζαν υπακοή. Αν οι κυβερνήτες οι ίδιοι απειλήσουν την πολιτική ειρήνη και τάξη, οι υπηκόοι τους θα έχουν κάθε δικαίωμα να κρίνουν το βαθμό και την αμεσότητα της απειλής, κι αν αυτή η απειλή φαίνεται αρκετά σοβαρή ν' αντισταθούν σ' αυτήν, όπως μπορούν καλύτερα. Ο Filmer έδωσε τότε στο Λοκ αυτό που επιθυμούσε ν' αρνηθεί, δηλαδή μια καθαρή πρακτική εξίσωση όλων των ανθρωπίνων υποχρεώσεων στην πολιτική εξουσία με τη θέληση του Θεού. Αλλά επιπλέον ο Λοκ έθεσε αρκετά δύσκολα πνευματικά προβλήματα. Δύο απ' αυτά παρουσιάζονται με ειδική σαφήνεια: πρώτον, αυτό του συμβιβασμού της καθαρά ανθρώπινης προέλευσης της πολιτικής εξουσίας με το δικαίωμα της αφαίρεσης της ζωής σε συμφωνία με την κοινωνική και ιερή ιστορία. Το δεύτερο είναι εκείνο της εξήγησης του τρόπου με τον οποίον μπορούν οι άνθρωποι να έχουν ατομική ιδιοκτησία σε οποιοδήποτε μέρος της γης του Θεού ή στα προϊόντα της.

Το πρόβλημα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας.

Το ερώτημα σχετικά με την ιδιοκτησία ήταν ιδιαίτερα προκλητικό. Ο ίδιος ο Filmer είχε ασκήσει κριτική απέναντι στην πιο σημαντική θεωρία του 17ου αιώνα σχετικά με το δικαίωμα της ιδιοκτησίας αυτήν του μεγάλου Ολλανδού συγγραφέα Hugo Grotius. Ο Filmer είδε τον Grotius σαν να διακήρυσσε δύο ασυνεπείς ιδέες, από τη μια μεριά την

άποψη ότι η μη-ανθρώπινη φύση ανήκει σε όλους τους ανθρώπους από κοινού, από την άλλη ότι άτομα ξεχωριστά θα μπορούσαν να συμφωνήσουν ιδιωτικά να έχουν στην ιδιοκτησία τους κομμάτια της φύσης. Αυτό που έκανε τις δύο ιδέες προφανώς αντιφατικές στα μάτια του, ήταν η ασυνέχεια που προκύπτει στους νόμους του Θεού για τους ανθρώπους στις δύο συγκρουόμενες καταστάσεις, στη μία από τις οποίες είχε καθορίσει ιδιωτική ιδιοκτησία. Για οποιονδήποτε με περισσότερη πνευματική αίσθηση της ιστορικής εξέλιξης της ανθρώπινης κοινωνίας, αυτή η αντίρρηση ήταν αναμενόμενη. Αλλά στη βάση αυτού ο Filmer πρόσθεσε δύο επιπλέον γραμμές της κριτικής οι οποίες ήταν λιγότερο εύκολο ν' αγνοηθούν. Πρώτα, εξέτασε σε κάποιο πλάτος την ιστορική αληθοφάνεια της διαδοχής, που αντιμετωπιζόταν από τον Grotius στην οποία τα ανθρώπινα είδη σαν ένα σύνολο (ή ένα μερίδιο αυτού σε μια συγκεκριμένη περιοχή) πρέπει να έρθουν κοντά και να συμφωνήσουν να διαχωρίσουν την ιδιοκτησία σ' όλα αυτά που συλλογικά κατείχαν. Αν η ιδιοκτησία είναι ένα θέμα δικαίου και αν όλοι οι άνθρωποι στην αρχή κατέχουν συλλογικά, τότε κανένας άνθρωπος δε θα μπορούσε να χάσει το δικαίωμά του πάνω σε όλα, χωρίς να έχει συνειδητά επιλέξει να το εγκαταλείψει. Δεύτερον, αμφισβήτησε κατά πόσον η ομόφωνη συναίνεση όλων των ανθρώπων σε μια συγκεκριμένη στιγμή θα μπορούσε να δεσμεύσει οποιοδήποτε μεταγενέστερο ανθρώπινο ον, που δεν είχε συμβάλει στην συμφωνία, ή αν, πράγματι, ακόμα και τέτοια ομόφωνη συναίνεση θα δέσμευε απαραίτητα οποιονδήποτε από τους αρχικούς συμβαλλομένους ο οποίος μεταγενέστερα άλλαξε την άποψή του σχετικά με τις αξίες του. Για τον Filmer, η ιδιοκτησία θα μπορούσε μόνο να είναι πρακτικά ασφαλής και νόμιμα έγκυρη, αν, σαν την πολιτική εξουσία, ήταν η άμεση έκφραση της επιθυμίας του Θεού. Κάποτε εθεωρείτο ότι

εφ' όσον στηριζόταν στην ανθρώπινη απόφαση και δέσμευση κάθε δικαίωμα ήταν ανοικτό σε αόριστη αναθεώρηση. Σ' αυτό το σημείο τουλάχιστον, ο Λοκ ήταν σε μεγάλο βαθμό σύμφωνος μαζί του. Το πρόβλημα του ήταν κατά πόσο τα υπάρχοντα δικαιώματα όσον αφορά στην ιδιοκτησία θα μπορούσαν να είναι εγγυημένα κάτω από μια κυβέρνηση η οποία επιλέχθηκε από ανθρώπους ως σύνολο στην οποία η εκστρατεία του Leveller στον εμφύλιο πόλεμο είχε ιδρυθεί. Όπως ο Henry Ireton^[32] κτηνωδώς απαίτησε από τους αρχηγούς των Leveller στο Putney τον Οκτώβριο του 1647: «Θα ήθελα πολύ να γνωρίζω πως εσείς κύριοι, ή όποιος άλλος, υπολογίζετε το δικαίωμα που έχετε σε ο,τιδήποτε στην Αγγλία». Αν η πολιτική εξουσία δεν παράγεται άμεσα από το Θεό, αλλά, αντίθετα, στηρίζεται στην ανθρώπινη επιλογή, η ιδέα ενός δικαιώματος ιδιοκτησίας, ίσως, να φαίνεται ανησυχητικά προχειροφτιαγμένη.

Η απάντηση του Λοκ σ' αυτήν την απειλή είναι υπερβολικά διακριτική. Αυτό το θεωρεί σαν μια αλήθεια της ανθρώπινης λογικής και της αποκάλυψης μαζί ότι δηλαδή η γη, όπως και οι άνθρωποι κάτοικοί της (Πραγμ. II, 6), ανήκουν στο Δημιουργό τους και ότι ο Θεός την έχει δώσει σ' αυτούς τους ανθρώπους-κατοίκους από κοινού (Πραγμ. II, 25) και την έδωσε για να την απολαμβάνουν (Πραγμ. II, 31). Απορρίπτει την ιδέα ότι θα μπορούσε να υπάρχει οποιοδήποτε δικαίωμα όσον αφορά στην προσωπική ιδιο-

[32] [Σ.τ.Μ.] Henry Ireton (1611-1651) σπούδασε στην Οξφόρδη. Κατά την εξέργηση του εμφυλίου πολέμου πρόσφερε τις υπηρεσίες του στο στρατό του Κοινοβουλίου. Ευνοήθηκε και προωθήθηκε από τον Cromwell, γιατί είχε νυμφευθεί την κόρη του Bridget. Μαζί με τον Ludlow εκδίωξε τους πρεσβυτεριανούς από τα κοινά και υπήρξε ένας από τους πλέον αδιάλλακτους που υπέγραψαν το ένταλμα για το θάνατο του βασιλιά.

κτησία και γενικά την παραδοχή του Filmer ότι ο Θεός είχε δώσει όλη τη γη στον «Αδάμ και στους κληρονόμους του στη διαδοχή, αποξενώνοντας τους μεταγενέστερους του» (Πραγμ. II, 25). Αλλά θέλει ο ίδιος ν' απαντήσει πλήρως στην κύρια κριτική πίεση της επίθεσης του Filmer στον Grotius στο ερώτημα πώς οι άνθρωποι μπορούν να έχουν ένα ιδιωτικό δικαίωμα σε οποιοδήποτε μέρος αυτής της κοινής κληρονομιάς. Είναι η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα που έγινε περίφημη και η οποία έχει δώσει στην θεωρία του σχετικά με την ιδιοκτησία, την τεράστια και πλατειά ποικιλόμορφη ιστορική επίδρασή της.

Η εργασία είναι η αναμφισβήτητη ιδιοκτησία του εργάτη: και ενώνοντας την εργασία του με υλικά αντικείμενα: κυνηγώντας (Πραγμ. II, 30), μαζεύοντας (Πραγμ. II, 28), αλλά επίσης καλλιεργώντας το έδαφος (Πραγμ. II, 32-4), ένας άνθρωπος αποκτά το δικαίωμα σ' αυτό που έχει δουλέψει και σ' αυτό που έχει φτιάξει μ' αυτό το υλικό. «Η κατάσταση της ανθρώπινης ζωής η οποία απαιτεί εργασία και υλικά για να εργαστεί εισάγει αναγκαία την ιδιωτική κατοχή» (Πραγμ. II, 35). Ο Θεός έδωσε τον κόσμο στους ανθρώπους «για δικό τους όφελος και αυτοί ήταν ικανοί να πάρουν από αυτόν τον κόσμο τις μεγαλύτερες ανέσεις της ζωής». Αλλά τον έδωσε σ' αυτούς για να τον χρησιμοποιούν καλά μέσω των προσπαθειών τους «με την φιλοπονία και τη χρήση του λογικού» και «όχι της φαντασίωσης ή ζηλοφθονίας, της οξυθυμίας και της εριστικότητας» (Πραγμ. II, 34). Οι φιλόπονοι και λογικοί είναι υποχρεωμένοι να κάνουν καλή χρήση της. Δεν είναι ο κόσμος απλά δικός τους για να κάνουν με αυτόν ακριβώς ό,τι τους αρέσει. Είναι οι επόπτες του και πρέπει να τον φροντίζουν με την φιλοπονία και την λογική τους. Μπορούν να ιδιοποιούνται και να εκμεταλλεύονται τη φύση (αυτό είναι κυριολεκτικά για το οποίο η φύση είναι φτιαγμένη), αλλά δεν έχουν κανένα δικαίωμα, να σπα-

ταλούν οτιδήποτε από αυτήν. «Τίποτα δεν δημιουργήθηκε από το Θεό για τον άνθρωπο για να χαλαστεί ή να καταστραφεί» (Πραγμ. II, 31). Στην άσκηση της φροντίδας τους οι φιλόπονοι αλλάζουν τον κόσμο, τον οποίο ο Θεός αρχικά έδωσε στην ανθρωπότητα, με πλήθος δραστικών τρόπων. Η εργασία είναι μια δημιουργική πράξη: «θέτει τη διαφορά της αξίας σε καθετί» (Πραγμ. II, 40) και «δημιουργεί απώτερα το μεγαλύτερο μέρος της αξίας των αντικειμένων που εμείς απολαμβάνουμε στον κόσμο» (Πραγμ. II, 42-3). Εκεί που η εργασία δεν ασκείται αποτελεσματικά, όπως σε μια περιοχή σαν την Αμερική, πλούσια στην γη και ευνοημένη τόσο γενναϊόδωρα από τη φύση «με τα εργαλεία της αφθονίας» η χώρα δε θα έχει ούτε το ένα εκατοστό των ανέσεων που απολάμβαναν τον 17ο αιώνα στην Αγγλία. «Κι ένας βασιλιάς ενός μεγάλου και γόνιμου εδάφους εκεί τρέφεται, διαμένει και ντύνεται χειρότερα από έναν ημερήσιο εργάτη στην Αγγλία» (Πραγμ. II, 41). Η εργασία είναι μια φυσική δύναμη του ανθρώπου και η άσκησή της απαιτείται από το Θεό και ενθαρρύνεται από την λογική κατανόηση της θέσης του ανθρώπου στη φύση. Τα αποτελέσματα της είναι σχεδόν πλήρως ευεργετικά. Αυτή είναι τόσο παλιά όσο και η πτώση του ανθρώπου. Στην «αρχή όλος ο κόσμος ήταν Αμερική» (Πραγμ. II, 49)· αλλά από τον 17ο αιώνα πολύς από αυτόν είχε αρκετά βελτιωθεί από την ανθρώπινη εργασία. Αν η εργασία είναι πράγματι η αρχή της ιδιοκτησίας, τότε —τουλάχιστον στην γενεσή της, αν όχι απαραίτητα μετά τη λειτουργία της κληρονομιάς— η εξουσιοδότηση και η αξία είναι ασφαλισμένα μαζί: και οι συνέπειες για την ανθρωπότητα σαν σύνολο μπορούν ν' αφήσουν μικρό πεδίο για ανησυχία. Τουλάχιστον, αρχικά, αυτοί που έχουν περισσότερα θα είναι αυτοί που τους αξίζει να κάνουν έτσι και δε θα έχουν τίποτα για να απολογηθούν σ' αυτούς που έχουν και αξίζουν λιγότερα.

Αλλά ο περισσότερος κόσμος δεν είναι η Αμερική πλέον —όχι απλώς επειδή η ανθρώπινη εργασία έχει σε μεγάλο βαθμό αυξήσει την παραγωγικότητά της, αλλά επειδή οι άνθρωποι έχουν ανακαλύψει τον τρόπο να κάνουν δυνατόν ένα πολύ διαφορετικό σκαλί της οικονομικής ανισότητας από το οποίο η τάξη της φύσης από μόνη της είναι άμεσα πιθανή. Η εργασία πρώτα κατοχυρώνει «ένα τίτλο ιδιοκτησίας στα κοινωνικά πράγματα της Φύσης» (Πραγμ. II, 51), έναν τίτλο προοριζόμενο προς χρήση. Μ' αυτό τον τρόπο ο Λοκ λύει το ερώτημα το οποίο ο Filmer έθεσε στον Grotius. Σ' αυτό το αρχικό στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ήταν ένα απλό θέμα και δεν προκαλούσε έριδες. Τότε δε θα μπορούσε να υπάρξει κανένας λόγος φιλονικίας για τον τίτλο, ούτε καμιά αμφιβολία σχετικά με το μεγάλο μέγεθος της κατοχής που έδωσε. Δικαίωμα και άνεση πήγαν μαζί: γι' αυτό, όπως ένας άνθρωπος είχε δικαίωμα σ' όλα αυτά που μπορούσε να κάνει πάνω στην εργασία του, έτσι δεν είχε κανένα πειρασμό στην εργασία για περισσότερα από αυτά που μπορούσε να χρησιμοποιήσει (Πραγμ. II, 51). Το τέχνασμα το οποίο είχε κάνει αυτό δυνατό για τους ανθρώπους, να ξεφύγουν δηλαδή από αυτήν την κατάσταση, είναι η ανακάλυψη του χρήματος, μια μόνιμη αποθήκευση της αξίας η οποία «όντας λίγο χρήσιμη στη ζωή του ανθρώπου σε αναλογία φαγητού, επιρροής και μεταφοράς, είχε την αξία μόνο από τη συγκατάθεση των ανθρώπων» (Πραγμ. II, 50). Η ανακάλυψη του χρήματος, ενισχύει πάρα πολύ την ανισότητα της υπάρχουσας κατοχής, η οποία γίνεται δυνατή από την «διαφορά βαθμού της φιλοπονίας» την οποία οι άνθρωποι επιδεικνύουν (Πραγμ. II, 48). Αυτό γίνεσαι δυνατό, κατά την κρίση του Λοκ, είναι δηλαδή δίκαιο για έναν άνθρωπο να «κατέχει περισσότερα από όσα μπορεί να χρησιμοποιήσει τα προϊόντα τους», εφ' όσον μπορεί να τα συσσωρεύσει

υπό μορφή χρυσού και ασημιού χωρίς να κάνει ζημιιά σε κανέναν. Η χρηματική συναλλαγή δεν βασίζεται στην πολιτική εξουσία και η οικονομική ανισότητα, η οποία είναι μια συνέπεια της χρηματικής συναλλαγής, δεν βασίζεται για τη νομιμότητά της στον πολιτικό νόμο μιας συγκεκριμένης κοινωνίας (Πραγμ. II, 50).

Στο σημείο αυτό ο Λοκ ασχολείται μ' ένα πολύ ευαίσθητο θέμα. Σε κάθε πολιτική κοινωνία, όπως ανεπιφύλακτα ομολογεί, τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας καθορίζονται από το νόμο (Πραγμ. II, 50). Αλλ' τούτο ήταν θεμελιώδες για τους σκοπούς του ότι κάθε τέτοια ρύθμιση δε θα μπορούσε να είναι μόνο αυθαίρετη, αλλά αντι αυτού θα μπορούσε να καθοδηγείται από τους σκοπούς για τους οποίους κατά κύριο λόγο υπάρχουν οι κυβερνήσεις και από τους σκοπούς οι οποίοι δίνουν στα ανθρώπινα όντα δικαιώματα πάνω στον υλικό κόσμο.

Κατά την άποψη του Λοκ τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας θεμελιωμένα άμεσα πάνω στην εργασία δεν απαιτούσαν ρύθμιση από τις κυβερνήσεις ούτε επέτρεπαν σε μεγάλο βαθμό την τροποποίηση τους από αυτές, αλλά η εργασία δεν πρόσφερε τίποτε άλλο στην ανθρωπότητα, αλλά το καλό. Ο ρόλος του χρήματος με μια λέξη ήταν πολύ αμφίβολος. Το χρήμα είχε δημιουργήσει σε μεγάλο βαθμό αιτίες για διαμάχες σχετικά με τους τίτλους και αμφιβολίες σχετικά με την έκταση της ιδιοκτησίας. Το χρήμα ήταν αυτό που υποδήλωνε ότι το δικαίωμα και η άνεση δεν πάνε άλλο πια μαζί. Ολόκληρη η κοινωνικο-οικονομική τάξη στην Αγγλία κατά το δέκατο έβδομο αιώνα στριζόταν πάνω σ' έναν ανθρώπινο θεσμό του οποίου το ηθικό status, όπως εκτιμούσε ο Λοκ, ήταν έντονα αμφιλεγόμενης αξίας. Σ' αυτό το σημείο της θεωρίας του και χωρίς αναχρονισμούς, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ηθική αδυναμία του εμπορικού καπιταλισμού να εμφανίζεται

σύντομα αλλά και δυναμικά στο προσκήνιο. Αλλ' αυτό μπορούμε να το διακρίνουμε καθαρά όχι εξαιτίας της ανώτερης διορατικότητας μας ή των πλεονεκτημάτων μας από μια μεταγενέστερη γνώση, αλλά, διότι ο ίδιος ο Λοκ είχε λίγη διάθεση να το αρνηθεί. Αυτό που ήταν η θεωρία του Λοκ για την ιδιοκτησία δεν ήταν για να δείξει ένα καλό πρόσωπο στην κοινωνικοοικονομική τάξη της Αγγλίας των ημερών του.

Αλλά στην πραγματικότητα ποιός μορφής δικαίωμα ιδιοκτησίας ήθελε να υπερασπισθεί; Αυτό είναι πιο εύκολο να ορισθεί —και μπορεί πιθανόν αυτό να είναι πιο καθαρό για τον ίδιο το Λοκ— τι είδους ιδιοκτησία θα ήθελε να αρνηθεί. Ο όρος «ιδιοκτησία» ήταν για το λεξιλόγιό του ο κύριος όρος για να εκφρασθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αν δεν υπήρχαν ανθρώπινα δικαιώματα, δε θα υπήρχε καθόλου αδικία. Για να διαπράξει κανείς κάτι άδικο σε βάρος κάποιου ατόμου πρέπει ν' αφαιρέσει από αυτό κάτι το οποίο έχει ως δικαίωμα, για παράδειγμα τη ζωή του, την ελευθερία του ή τα υλικά του αποκτήματα. Ο σκοπός της κυβέρνησης είναι να προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η κυβέρνηση υπάρχει για να προστατεύει τη ζωή κάθε ανθρώπου, την ελευθερία και τα υλικά του αποκτήματα. Κάθε άνθρωπος σίγουρα δικαιούται τη ζωή του, και την ελευθερία του, εκτός αν αυτά του αφαιρεθούν από βίαιες επιθέσεις του ίδιου εναντίον της ζωής και της ελευθερίας των άλλων. Ωστόσο το δικαίωμα πάνω σε υλικά αποκτήματα ήταν ένα θέμα πολύ λεπτό. Τα υλικά αποκτήματα που ήταν ένα άμεσο αποτέλεσμα της εγασίας ενός ανθρώπου, ήταν αληθινά δικά του· και δεν υπάρχει η παραμικρή απόδειξη ότι ο Λοκ αισθανόταν τους ελάχιστους ενδοιασμούς πάνω στην άποψη να δίνουν οι άνθρωποι τα υπάρχοντά τους στους άλλους στη διάρκεια της ζωής τους ή ν' αφήνουν αυτά στους κληρονόμους τους μετά το θάνατό

τους (Α΄ Πραγμ. Κεφ. 42). Αλλ' εκεί όπου η κλίμακα της οικονομικής ανισότητας εξαρτιόταν αποκλειστικά από την ανθρώπινη σύμβαση, οι αμφιβολίες γύρω από τη διευρύνηση της περιουσίας ήταν δύσκολο ν' αποφευχθούν. Πραγματικά δε γνωρίζουμε με κάθε ακρίβεια αυτό που πίστευε ο Λοκ σχετικά με αυτό το πρόβλημα. Ωστόσο υπάρχουν πολλά σημεία για τα οποία μπορούμε να είμαστε σίγουροι.

Το πρώτο είναι ότι το κύριο κίνητρο που οδήγησε το Λοκ να συζητήσει περί ιδιοκτησίας στο πέμπτο κεφάλαιο της «Δεύτερης πραγματείας», όπως νομίζουμε το δικαίωμα στα υλικά αποκτήματα, ήταν η επιθυμία ν' αρνηθεί ένα δικαίωμα από την πλευρά του βασιλιά μονάρχη να κάνει ότι αυτός επιλέγει σχετικά με τα υλικά αγαθά των υπηκόων του, χωρίς την έκφραση της δικής τους συγκατάθεσης.

Η απαίτηση ν' ασκείται ένα τέτοιο δικαίωμα, στο όνομα του δημόσιου καλού από το βασιλιά Κάρολο Α΄, υπήρξε ένα από τα βασικά αίτια του εμφυλίου πολέμου και η δυνατότητα της ανανέωσης της παραπάνω απαίτησης από το γιό του ήταν μια σοβαρή πολιτική απειλή για τους Ουίξ (Whigs) στην «Κρίση του αποκλεισμού». Ήταν ένα δικαίωμα που ο Filmer είχε επιπλέον ένθερμα υποστηρίξει. Η αρχική προσπάθεια του Λοκ για τη θεμελίωση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας πάνω στην εργασία ήταν η ευθύτητα με την οποίαν αντιμετώπισε αυτή την πρόκληση. Ο Θεός και όχι η ανθρώπινη σύμβαση ήταν που έδωσε στους ανθρώπους ένα δικαίωμα για να καρπώνονται την εργασία τους. Πράγματι αυτή ήταν μόνο ανθρώπινη συμβαση ότι δηλαδή έδωσε σ' ένα μονάρχη τέτοια εξουσία ώστε να κυριαρχεί πάνω στους υπηκόους του. Αντί της κυριαρχίας μιας βασιλικής εξουσίας πάνω στους υπηκόους και στο έδαφος που κληρονομείται κατ' ευθείαν από το Θεό ως δώρο στον κόσμο του Αδάμ, ο κυβερνήτης του Λοκ είχε σ' ένα πρώτο παράδειγμα απλά το καθήκον να χρησιμοποιεί

παρόμοια δύναμη όση ήταν διαθέσιμη σ' αυτόν για να προστατεύει τα δικαιώματα τα οποία ο ίδιος ο Θεός είχε δώσει κατ' ευθείαν στους υπηκόους του. Ο Λοκ γνώριζε βέβαια πολύ καλά, όπως η έκφραση του φανερώνει, ότι μια άμεση και ειλικρινής ηθική κατοχή των κτημάτων θεμελιωμένη πάνω στη φυσική προσπάθεια δεν επεκτείνεται στην κατεύθυνση της οικονομικής ανισότητας η οποία ανισότητα παράγεται από τη λειτουργία της νομισματικής συναλλαγής στη διάρκεια μιας μακράς χρονικής περιόδου.

Αλλ' αυτό που χρειαζόταν ο Λοκ για να αντικρούσει τις απαιτήσεις των βασιλέων στο να διαθέτουν τα κτήματα των υπηκόων τους, όπως αυτοί ήθελαν καλύτερα, δεν ήταν μια θεωρία που θα προσδιόριζε πως κάθε πολίτης ήταν εξολοκλήρου αδιαφιλονίκητα κάτοχος κάποιου πράγματος το οποίο απέκτησε νόμιμα, αλλά απλά μια εξήγηση του τρόπου με τον οποίο η ιδιωτική ιδιοκτησία θα μπορούσε να είναι (και συχνά ήταν) ένα δικαίωμα ενάντια ακόμα και σε μια νόμιμη πολιτική εξουσία.

Ακόμη ο Λοκ αναφέρει πως η αφαίρεση των καρπών της εργασίας του ανθρώπου είναι σε πολύ διαφορετικό βαθμό άδικη από την αφαίρεση των ωφελειών από κερδοσκοπία ή φορολόγηση του ισολογισμού ενός αριστοκράτη ο οποίος έχει αυξήσει την περιουσία του με προηγούμενη ληστεία ή βασιλική εύνοια σ' έναν μακρινό πρόγονο του. Ωστόσο από την προσωπική πολιτική άποψη του Λοκ σ' αυτό το σημείο, βέβαια, οι δεύτερες δυνατότητες ήταν πιο πιεστικές απειλές την εποχή αυτή και δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι αυτός θα μπορούσε να αισθανόταν οποιαδήποτε μικρότερη αποδοκιμασία σ' αυτή την περίπτωση από τους προηγούμενους του.

Αυτό που είναι πιο δύσκολο ν' αποδεχθούμε είναι πως ακριβώς η θεωρία της ιδιοκτησίας, την οποία ο Λοκ είχε συνθέσει, παρουσιάσθηκε από τον ίδιο σε μια εκ των υστέρ-

ρων επανεξέταση και ειδικά στα τελευταία χρόνια της ζωής του. Γνωρίζουμε, όπως ήδη σημειώσαμε, ότι αυτός ένιωθε κάποια υπερηφάνεια για αυτή τη θεωρία του. Δεν γνωρίζουμε όμως με ακρίβεια ποια σημεία της θεωρίας του του έδιναν μια τέτοια ικανοποίηση. Η πιο τολμηρή απάντηση σ' αυτό το ερώτημα που δόθηκε πολύ εντυπωσιακά από τον C. B. Macpherson είναι ότι ο Λοκ προωθούσε τη θεωρία του ως μια εξήγηση της ηθικής νομιμότητας του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Είναι μικρή η πιθανότητα να θεωρήσουμε την άποψη αυτή του Macpherson^[33] σοβαρά ως μια εκτίμηση των προθέσεων του Λοκ στη θεμελίωση της θεωρίας του.

Αλλ' αυτό είναι ένα πολύ ενδιαφέρον ερώτημα: πόσο βαθιά αυτή μπορεί να κατανοηθεί, με ήπιους αναχρονιστικά όρους, η αίσθηση του Λοκ για το επίτευγμα του με τη σύνθεση της θεωρίας του. Στην πιο αυστηρή της μορφή η εισήγηση παραμένει εξολοκλήρου ακατάπειστη.

Ο Λοκ, όπως ο Θωμάς Ακυνάτης^[34], πίστεψε ότι όλοι οι άνθρωποι είχαν το δικαίωμα της φυσικής υπόστασης που ακυρώνει τα δικαιώματα των άλλων ανθρώπων. Ο ίδιος ακόμα πίστευε πως κι αν η τιμή είναι δίκαιη, είναι η τιμή του

[33] [Σ.τ.Μ.] Ο C. B. Macpherson είναι νεότερος ερευνητής κυρίως της πολιτικής φιλοσοφίας. Στο ελληνικό κοινό είναι γνωστό το έργο του «Ατομικισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke», μτφ. Κασίμη, «Γνώση», Αθήνα 1986.

[34] [Σ.τ.Μ.] Θωμάς Ακυνάτης (1225-1274). Ίσως ο πλέον διαπρεπής από τους σχολαστικούς φιλοσόφους. Επιδίωξε με ευφυή και πρωτότυπο τρόπο τη σύνθεση αριστοτελικών και νεοπλατωνικών φιλοσοφικών ιδεών με αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας. Από τα έργα του τα πιο σημαντικά είναι «Summa Theologiae» (=Θεολογική σύνοψη) και η «Summa contra Gentiles» (=Σύνοψη εναντίον των εθνικών).

εμπορίου, το να επιμένει κανείς στην πώληση μόνον στην εμπορική τιμή σ' έναν άνθρωπο, που βρίσκεται σε θανάσιμη ανάγκη, του επιφέρει το θάνατο, γιατί ενεργώντας έτσι γίνεται ένοχος για δολοφονία. Πίστευε ακόμα ο Λοκ ότι, όσοι είχαν σκληρά εργαστεί σ' όλη τους τη ζωή, είχαν το δικαίωμα στα γηρατειά τους όχι απλά και μόνο να υπάρχουν, αλλά να έχουν το δικαίωμα σ' ένα ευπρεπή τρόπο ζωής. Όλα αυτά ήταν δικαιώματα που συνεχίζουν να υπάρχουν απευθείας ως δώρο του Θεού σ' όλους τους ανθρώπους της οικουμένης· και η ιδέα ότι τα δικαιώματα είναι συνέπεια της ανθρώπινης σύμβασης (όπως λ.χ. χρηματικής συναλλαγής) πρέπει να προσγράφεται στην κατοχύρωση αυτών των συμβάσεων, είναι θεμελιακά αντίθετη προς την αντίληψη του Λοκ για την ιδιοκτησία. Αυτός, πράγματι, αναγνωρίζει ότι η μισθωτή εργασία ενός υπηρέτη μπορεί ν' αποτελέσει κτήμα του αφεντικού του. Αλλ' αυτή η συγκριτικά τυχαία αναγνώριση του τι ήταν, μετά από όλα αυτά, ένα κομψό βασικό γνώρισμα των αγγλικών οικονομικών σχέσεων την εποχή του Λοκ, δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογήσει έναν ενθουσιασμό για τον κεντρικό ρόλο της μισθωτής εργασίας στην καπιταλιστική παραγωγή. Συγκεκριμένα ο Λοκ αρνείται επίμονα ότι ένας άνθρωπος που έχει στερηθεί τα μέσα της παραγωγής (δοσμένα από το Θεό σ' όλους τους ανθρώπους) θα μπορούσε να εξαναγκαστεί σε υποτέλεια με τον έλεγχο πάνω σε αυτά τα μέσα (Α' Πραγμ., 41-42).

Η θεότητα δίνει σε κάθε άνθρωπο ένα δικαίωμα τόσο πολύ έξω από την αφθονία του άλλου, σαν να τον φυλάει από την ακραία επιτυχία, όπου αυτός δεν έχει κανένα άλλο μέσο να υπάρξει διαφορετικά· κι ένας άνθρωπος δε μπορεί άλλο πια ακριβώς να εκμεταλλευθεί την ανάγκη του άλλου για να τον αναγκάσει να γίνει δουλοπάροικος του, με τον περιορισμό αυτής της άνεσης, ο Θεός του ζητά να συνδράμει στις ανάγκες του αδελφού του, από

όσο εκείνος που έχει περισσότερη δύναμη πάνω σ' έναν αδύναμο για να τον εξαναγκάσει στην υπακοή του και με το μαχαίρι στο λαιμό να του επισείει το θάνατο ή τη σκλαβιά (Α' Πραγμ. Κεφ. 42).

Από τα παραπάνω έχουμε βασικό λόγο να δεχτούμε ότι η αναφορά του Λοκ για την ιδιοκτησία είναι μια μεγαλύτερη ενίσχυση της άποψης των σπουδαίων θεωρητικών για τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, Grotius και Rudendorf, στην εξήγηση του συστήματος των δικαιωμάτων πάνω στα οποία στηρίζεται μια εμπορική κοινωνία.

Ωστόσο δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι υποστήριζε αυτό το σύστημα δικαιωμάτων με ανυπόκριτο ενθουσιασμό. Η παραγωγικότητα της ανθρώπινης εργασίας μεταμόρφωσε τον κόσμο για την ευχαρίστηση του ανθρώπου, όπως ο Θεός είχε προορίσει να γίνει αυτό.

Η χρηματική συναλλαγή, που είναι μια καθαρά ανθρωπινή επινόηση, ενίσχυε κατά κάποιο τρόπο αυτή τη μεταμόρφωση, αλλά αυτή η χρηματική συναλλαγή επισκίασε την ηθική διαφάνεια της ανθρώπινης ιδιοκτησίας σε σημείο που δεν διορθώνεται. Όπου οι τίτλοι (κυριότητας) πήγασαν άμεσα από τον μόχθο ήλθαν σε συγκρούσεις μ' εκείνους τους τίτλους που συνέχισαν να υπάρχουν αποκλειστικά στις αδιαφανείς χρηματικές συναλλαγές. Ο ίδιος ο Λοκ τοποθέτηθηκε εχθρικά στο να προσυπογράψει τους δεύτερους. Η μπερδεμένη ιστορία της θεωρίας για την αξία της εργασίας τόσο για τη δικαίωση όσο και για την απόρριψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ήταν από τότε εκ των προτέρων φανερό ότι ανήκει στις διαφορούμενες έννοιες της θεωρίας την οποίαν συνέθεσε ο Λοκ.

Η φύση της πολιτικής εξουσίας.

Η δεύτερη μεγάλη πρόκληση, που δημιούργησαν στο Λοκ τα συγγράμματα του Filmer, ήταν κατά κάποιο τρόπο πιο

εύκολο να αντιμετωπισθεί και σίγουρα ο ίδιος πρότεινε μια λιγότερο πρωτότυπη απάντηση. Όμως απ' τη στιγμή που σ' αυτήν την περίπτωση το ερώτημα αυτό ήταν άμεσα το δικαίωμα αντίστασης στην άδικη πολιτική εξουσία, ο Λοκ έδωσε μεγαλύτερη έκταση και πολύ μεγαλύτερη ρητορική έμφαση απ' αυτή που αφιέρωσε στο θέμα των διακαιωμάτων της ιδιοκτησίας. Ο Filmer, όπως έχουμε δει, πίστευε ότι όλοι οι υπήκοοι όφειλαν υποταγή στον άρχοντά τους, διότι ο Θεός τους είχε δώσει κυριολεκτικά σχεδόν σ' αυτόν τον άρχοντα μαζί με τα εδάφη στα οποία ζούσαν. Ο τρόπος με τον οποίον τους φερόταν ήταν αυτός ενός ιδιοκτήτη. Ο ίδιος ο Λοκ παλιότερα είχε υιοθετήσει μια πιο ευνοϊκή άποψη για τις απαιτήσεις της πολιτικής εξουσίας. Δεν υπάρχει όμως κανένας λόγος να πιστεύουμε ότι ο ίδιος θα είχε βρει εξολοκλήρου ελκυστική την αδιάλλακτη διδασκαλία του Filmer.

Δέχτηκε στην πολιτική θεωρία την επίδραση του Filmer στην σημασία της χριστιανικής απαγόρευσης για αυτοκτονία. Τη χρησιμοποίησε όμως για να επιτεθεί στον πυρήνα των ιδεών του Filmer. Απ' τη στιγμή που οι άνθρωποι σε τελική ανάλυση, ανήκουν όχι στους ίδιους τους εαυτούς τους, αλλά στο Θεό που τους δημιούργησε, κάθε δικαίωμα ανθρώπου ν' αφαιρεί τη ζωή οποιουδήποτε άλλου ανθρώπου (συμπεριλαμβανομένου και του ιδίου) πρέπει απευθείας να στηριχθεί στις προθέσεις γενικά του Θεού για τον άνθρωπο. Το να κατέχει ένας άνθρωπος με κληρονομιά κάποιον άλλον, πόσο μάλλον χιλιάδες άλλους, δεν έχει καμιά αληθοφανή σχέση με τους σκοπούς του Θεού για τον άνθρωπο. Σύμφωνα με τις απόψεις του Filmer η δουλεία ήταν μια κατάσταση στην οποία μπορούσε να κάνει τον άνθρωπο να περιπέσει η υπερβολική μοχθηρία. Η δουλεία όμως ήταν το αντίθετο της αληθινής ανθρώπινης ζωής και κάτω υπό οποιοσδήποτε συνθήκες δε μπορούσε να επέλθει από κακές πράξεις ενός άλλου προσώπου. (Αυτή η ρήτρα

θα έπρεπε να ήταν υπερβολικά ντροπιαστική για τον ίδιο το Λοκ σχετικά με την ιδιότητά του ως μετόχου στο εμπόριο σκλάβων της Βασιλικής Αφρικανικής Εταιρείας, καθώς υπονοούσε ξεκάθαρα ότι η κοινωνική θέση ενός δούλου δεν μπορούσε να κληροδοτηθεί νόμιμα απ' τη μια γενιά στην άλλη. Όλη η νόμιμη δουλεία ήταν ένα κληρονομικό αμάρτημα και τα παραπτώματα του πατέρα ή της μητέρας δεν μπορούσαν να μεταβιβασθούν στα παιδιά). Για τον Λοκ η δουλεία είναι ακριβώς το αντίθετο της νόμιμης πολιτικής εξουσίας. Αυτό που κατέστησε νόμιμη την πολιτική εξουσία, αυτό που έδωσε στους νόμιμους άρχοντες το δικαίωμα να διοικούν, ήταν οι πρακτικές υπηρεσίες που μπορούσαν να παρέχουν και παρείχαν στους υπηκόους τους. Έτσι, εκτός απ' το να είναι ο ιδιοκτήτης αυτών που διοικούνταν, ένας νόμιμος μονάρχης, ήταν ουσιαστικά ο υπηρέτης τους.

Για τον Filmer (όπως πράγματι και για τον νεαρό Λοκ) οι άνθρωποι ήταν πολύ ισχυρογνώμονες, εγωϊστές και φιλόνικοι για να αφευθούν αβοήθητοι να κατακτήσουν την πρακτική τους σωτηρία. Η πρόνοια του Θεού τους καθοδηγούσε και το κατόρθωνε πάνω απ' όλα με το να τους υποβάλλει μόνιμα σ' ένα πλαίσιο αποτελεσματικής εξουσίας. Καθ' όλη τη διάρκεια της πνευματικής του ζωής ο Λοκ αποδέχτηκε αυτήν την εκτίμηση σχετικά με το πώς είναι οι άνθρωποι και πώς μπορεί να αναμένεται η συμπεριφορά τους. Όμως με το έργο του «Δύο Πραγματείες» διεύρυνε το θέμα με αποφασιστικότητα τόσο προς το μέρος των αρχόντων όσο και προς το μέρος των υπηκόων και εξήγαγε έτσι πολύ διαφορετικά συμπεράσματα απ' αυτά που συναντάμε στο Filmer.

Στα πρώτα έργα του υπήρχε ένα ευρύ χάσμα ανάμεσα στο θεοποιημένο άρχοντα και στο λαό «τους οποίους άρχοντες οι γνωστικοί άνθρωποι πάντα εύρισκαν και γι' αυτό αποκαλούσαν τέρατα» (Δύο αρθρ. για την Διακ. 158): Όμως στις «Δύο Πραγματείες» αυτό το χάσμα έχει εξαφα-

νισθεί και ο άρχοντας βασιλιάς εμφανίζεται το ίδιο πιθανό με τους υπηκόους του να εγκαινιάζει τη «δύναμη, τον τρόπο των τεράτων» (Β΄ Πραγμ., 181).

Το αντίθετο της δύναμης είναι η λογική. Η λογική είναι αυτή που ξεχωρίζει τον άνθρωπο από το ζώο και ο δρόμος της λογικής είναι ο δρόμος που επιθυμεί ο Θεός ν' ακολουθήσουν οι άνθρωποι. Μέσω της άσκησης του λογικού τους μπορούν και πρέπει οι άνθρωποι να γνωρίζουν αυτό που θέλει ο Θεός να κάνουν. Επίσης η λογική είναι αυτή που επιτρέπει στον άνθρωπο να κρίνει τι είναι καλύτερο να πράξει σε θέματα στα οποία η θέληση του Θεού δεν εισέρχεται σε βάθος. Όλοι οι ενήλικοι άνθρωποι που δεν είναι παράφρονες έχουν λογικό. Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και λογικοί, αν κι αυτά είναι στην πραγματικότητα δυνατότητες τις οποίες πρέπει με το χρόνο να μάθουν να εξασκούν, και όχι δυνάμεις που κατέχουν απόλυτα ταυτόχρονα με τη γέννησή τους. Ως λογικά πλάσματα του Θεού, ζώντας σ' ένα κόσμο δημιουργημένο απ' το Θεό, όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι μεταξύ τους, ίσοι στα θεμελιώδη δικαιώματά τους και επίσης ίσοι στις υποχρεώσεις τους.

Μέσα σ' αυτήν την ισότητα δικαιώματος και υποχρέωσης και ανεξάρτητα απ' τις πραγματικές ιστορίες όλων των τόπων και των χρόνων, τα ανθρώπινα όντα αντιμετωπίζουν το ένα το άλλο μ' αυτό που ο Λοκ αποκαλεί «φυσική κατάσταση». Αυτή πιθανόν είναι η πιο παρεξηγημένη απ' όλες τις ιδέες του. Έχει κυρίως παρανοηθεί λόγω της ύπαρξης μιας εν μέρει παρεμφερούς ιδέας στα κείμενα του Thomas Hobbes. Ο Hobbes περιγράφει τη «φυσική κατάσταση» της ανθρωπότητας ως μια κατάσταση βίαιης σύγκρουσης, που προκαλείται από πάθη και έχθρες. Απ' αυτή την κατάσταση μόνο το λογικό έχει τη δύναμη να διασώσει τον άνθρωπο. Ο φόβος του θανάσιμου κινδύνου είναι το μοναδικό αρκετά ισχυρό κίνητρο που μπορεί να υπερνικήσει τις βαθιές αντι-

κοινωνικές ιδιότητες του ανθρώπου. Ο Λοκ υιοθετεί μια λιγότερο ενθουσιώδη άποψη του πρακτικού κινδύνου, που παρουσιάζουν οι άνθρωποι μεταξύ τους και αναγνωρίζει τόσο κοινωνικά όσο και αντικοινωνικά χαρακτηριστικά στην ανθρώπινη φύση.

Συνολικά όμως η άποψη του δεν διαφέρει πολύ απ' αυτή του Hobbes (ή βέβαια και απ' αυτή του Filmer) όσον αφορά στο πώς είναι οι άνθρωποι και πώς μπορεί να αναμένεται η συμπεριφορά τους. Ενώ όμως στον Hobbes η «φυσική κατάσταση» μπορεί εν μέρει να κατανοηθεί σαν μια εικόνα του πώς θα συμπεριφερόταν ο άνθρωπος, αν δεν ήταν κάτω από πολιτική εξουσία, στον Λοκ δεν αναφέρεται η φράση καθόλου σε ανθρώπινες διαθέσεις και συμπεριφορές. Σύμφωνα μ' αυτόν η «φυσική κατάσταση» είναι η κατάσταση στην οποία ο ίδιος ο Θεός τοποθετεί όλους τους ανθρώπους στον κόσμο, θέτοντας αυτήν την κατάσταση ως προτεραιότητα απέναντι στις ζωές που ζουν και στις κοινωνίες που σχηματίζονται με το να ζουν οι άνθρωποι με αυτόν τον τρόπο. Αυτό που έχει σχεδιάσει να δείξει είναι όχι πώς είναι οι άνθρωποι, αλλά ποιά είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους ως δημιουργήματα του Θεού.

Το πιο βασικό δικαίωμα και η πιο θεμελιώδης υποχρέωση τους είναι να κρίνουν το πώς ο Θεός, που τους δημιούργησε, απαιτεί να ζήσουν στον κόσμο που επίσης ο ίδιος δημιούργησε. Η απαίτηση του Θεού από όλους τους ανθρώπους είναι να ζουν στη «φυσική κατάσταση» σύμφωνα με το νόμο της φύσης. Μέσω της άσκησης του λογικού κάθε άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να κατανοήσει το περιεχόμενο αυτού του νόμου. Όμως, ενώ ήταν βαθιά πεπεισμένος ότι τ' ανθρώπινα όντα έχουν την υποχρέωση να κατανοήσουν αυτόν το νόμο και επίσης την υποχρέωση και την ικανότητα να παρατηρούν τις απαιτήσεις του, ο Λοκ στις αρχές του 1680 δεν ήταν καθόλου σίγουρος για το πώς

ακριβώς θα έπρεπε να ασκούν την ικανότητα τους για να κατανοήσουν το νόμο. Όπως θα διαπιστώσουμε το ερώτημα σχετικά με το πώς οι άνθρωποι θα μπορούσαν να διαχωρίσουν τις προσταγές του φυσικού νόμου απ' τις προκαταλήψεις που κυριαρχούν στις κοινωνίες τους, τον απασχόλησε καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του. Βέβαια στο έργο του «Δύο Πραγματείες» το ερώτημα πως οι άνθρωποι μπορούν να γνωρίζουν το περιεχόμενο του φυσικού νόμου, ήταν κάτι που με ασφάλεια μπορούσε να παραβλέψει. Αυτό που απλά τον ενδιέφερε ήταν το καθήκον των ανθρώπων και η ικανότητά τους να παρατηρούν το νόμο και η δυνατότητα που διέθεταν, ως ελεύθεροι απεσταλμένοι του Θεού, να επιλέξουν να τον παραβούν. Κανένας απ' αυτούς με τους οποίους σκόπευε ο Λοκ να διαφωνήσει, δεν θα ήταν εναντίον αυτής της άποψης. Και η προσπάθεια να την καθιερώσει κατά τη διεξαγωγή της επιχειρηματολογίας του, θα ήταν τόσο αντιοικονομική και πνευματικά κοπιαστική όσο για παράδειγμα το να επιχειρεί ν' αποδείξει κανείς την ύπαρξη ενός θείου Δημιουργού στο ίδιο του το έργο.

Στην φυσική κατάσταση οι υποχρεώσεις κάθε ανθρώπου κάτω από τον νόμο της φύσης αντιστοιχούν με τα δικαιώματα που κατέχουν στο πλαίσιο του ίδιου νόμου. Το πιο σημαντικό απ' αυτά τα δικαιώματα είναι το δικαίωμα να χρήζει κανείς άλλα άτομα υπεύθυνα για τις παραβάσεις αυτού του νόμου και κατά συνέπεια να τα τιμωρεί. Είναι η εκτελεστική δύναμη του νόμου της φύσης που διασφαλίζει τη λειτουργικότητα του νόμου ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα πάνω στη γη. Κανένας άνθρωπος δεν έχει το δικαίωμα ν' αυτοκτονήσει, διότι όλοι οι άνθρωποι ανήκουν στο Θεό (ένα ξεκάθαρο όριο στην άποψη στην οποία οι άνθρωποι ισχυρίζονται ότι έχουν την ιδιοκτησία του σώματός τους). Όμως κάθε άνθρωπος έχει το δικαίωμα να επιβάλλει ποινές, συμπεριλαμβανομένης

της θανατικής ποινής, σε οποιοδήποτε άλλο άτομο έχει ιδιαίτερα βάνουσα καταπαπατήσει το νόμο της φύσης, και συγκεκριμένα σε κάθε άλλο άτομο που, χωρίς δικαιολογία, έχει απειλήσει τη ζωή ενός άλλου ανθρώπινου όντος. Το να καταστρέψει κανείς και να σπαταλήσει οποιοδήποτε απ' τα δώρα του Θεού ήταν προσβολή απέναντι στον νόμο της φύσης. Όμως το να καταστρέψει και να εξευτελίσει οποιοδήποτε ανθρώπινο ον ήταν έγκλημα ιδιαίτερης φρίκης. Η κατάσταση της φύσης ήταν μια κατάσταση ισότητας και μια κατάσταση στην οποία ακόμη και στον πολιτισμένο κόσμο της εποχής του Λοκ, ήταν κάποιες φορές πιθανό να συγκρουσθεί κανείς με κάποιον άλλον. Όποτε συναντιώνταν οι άνθρωποι έξω απ' το πλαίσιο μιας κοινής, θεμιτής, πολιτικής εξουσίας, συναντιώνταν επίσης κατ' αυτήν την έννοια ως ίσοι ένας Ελβετός και ένας Ινδιάνος στα δάση της Αμερικής, ή ένας βασιλιάς της Αγγλίας και ένας βασιλιάς της Γαλλίας κανονίζοντας τη μοίρα των χωρών τους σε μια αρένα στρωμένη με χρυσό. Για τον Filmer, όπως βέβαια και για πολλούς άλλους κριτικούς των θεωριών των φυσικών δικαιωμάτων του 18ου αιώνα, η φυσική κατάσταση ήταν ένας δόλιος ισχυρισμός για το παρελθόν του ανθρώπου, μια απόκρυφη τροπολογία στο γραπτό αρχείο, ή ένα μέρος μιας εντελώς πλαστής βέβαια ιστορίας. Όμως για τον Λοκ δεν ήταν βέβαια διόλου ένα κομμάτι μιας ιστορίας, αφού ίσχυε στον κόσμο της εποχής του όσο και για χίλια χρόνια νωρίτερα και επισκίαζε κάθε πιθανή, μελλοντική, ανθρώπινη κοινότητα. Αυτό που έδειξε στους ανθρώπους δεν ήταν το πώς ήταν κάποτε το παρελθόν, αλλά απλά ποιός μορφής ανθρώπινη πολιτική εξουσία θα τους ταίριαζε στο μέλλον.

Τι είδους εξουσία θα μπορούσε να εκτιμηθεί ότι ήταν απλά αρκετή: η συνένωση των δυνάμεων των ανθρώπινων

όντων στην ενίσχυση του νόμου της φύσης και κατά προέκταση η εγκατάλειψη από τα κανονικά μέλη της πολιτικής κοινωνίας εκείνων των δυνάμεων για πολύ περισσότερους σκοπούς.

Τα πλεονεκτήματα αυτής της συγχώνευσης ήταν η μεγαλύτερη ευκαιρία αμεροληψίας στην θέσπιση και την χρήση κανόνων της συλλογικής ζωής και η βελτίωση των προοπτικών για ειρήνη την οποίαν παρέχει μια τέτοια αμεροληψία. Ο κίνδυνος αυτής της συγχώνευσης, ένας κίνδυνος ο οποίος απασχολεί σοβαρά τη σκέψη του Λοκ, όπως έγραφε, ήταν η τεράστια αύξηση της εξουσιαστικής δύναμης που αυτή η συγχώνευση έδινε σ' έναν πολιτικό ηγεμόνα και ο πάντα παρών κίνδυνος ότι θα γινόταν κακομεταχείριση αυτής της δύναμης. Η ανθρώπινη μεροληψία είναι βασική προϋπόθεση για την ανθρώπινη κατάσταση. Η μεγαλύτερη δύναμη κάνει τη μεροληψία περισσότερο επικίνδυνη· και όπου η μεγαλύτερη δύναμη διαφθείρεται από την κολακεία και τη δουλοπρέπεια οι κίνδυνοι της μεροληψίας στην πράξη γίνονται δυσβάσταχτοι. Ο Λοκ αναγνωρίζει την πρακτική αξία της μεγάλης δύναμης για τους ανθρώπινους σκοπούς· ωστόσο στο βάθος τη φοβόταν και τη σκεφτόταν, όπως έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε, ότι μπορεί να την εμπιστεύεται μόνον, όταν αυτοί που κατέχουν τη δύναμη νιώθουν υπεύθυνοι (και μπορούν να συνεχίσουν να είναι υπεύθυνοι) απέναντι σ' εκείνους πάνω στους οποίους την ασκούν.

Πολλά κράτη της εποχής του, όπως ο Λοκ γνώριζε καλά, είχαν σχηματιστεί με βίαιη κατάκτηση. Γι' αυτό η πολιτική τους εξουσία δε βασιζόταν σε καμιά περίπτωση στη συνέλιξη των δυνάμεων των υπηκόων τους για να ανήκουν στο νόμο της φύσης. Κατά την άποψη του Λοκ τέτοια κράτη δεν είχαν νόμιμη πολιτική εξουσία. Αυτά ήταν κατασκευάσματα δύναμης και όχι κανόνων δικαίου: γι' αυτό δεν ήταν καθόλου πολιτικές κοινωνίες. Η σχέση ενός κατακτητή και

κατακτημένου, ακόμη και αιώνες μετά, δεν ήταν μια σχέση πολιτικής εξουσίας, αλλά σχέση ενός υπόγειου πολέμου (Β' Πραγμ., 192).

Στις πολιτικές κοινωνίες η πολιτική εξουσία θεμελιώνεται σε τελική ανάλυση στη συμφωνία και τη συγκατάθεση. Αντίθετα η απόλυτη μοναρχία βρίσκεται σε διαφωνία με την πολιτική κοινωνία (Β' Πραγμ. 90). Σε κάθε δεδομένη περίπτωση σε μια απόλυτη μοναρχία οι περισσότεροι από τους υπηκόους πρέπει να έχουν το καθήκον να υπακούσουν σ' αυτόν που κατέχει την πολιτική δύναμη, αν αυτό που διατάζει είναι για την ώρα ωφέλιμο ή αν η ανυπακοή τους σ' αυτόν θα προκαλέσει πόνο και κίνδυνο στους άλλους· αλλά ο κάτοχος της πολιτικής δύναμης δεν έχει το δικαίωμα να διατάξει τους υπηκόους του. Μόνο η συμφωνία ενήλικων ανθρώπων μπορεί να δώσει σ' ένα άλλο ανθρώπινο ον πολιτική εξουσία πάνω σ' αυτούς τους ίδιους. Αυτή είναι η δραστική απαίτηση και αυτή δημιούργησε δύο κύριες δυσκολίες για τον Λοκ. Η πρώτη, σημαντική σε σχέση με τον Filmer, ήταν η ανάγκη να δείξει ότι τέτοιες συμφωνίες είχαν πραγματοποιηθεί και ειδικότερα ότι είχαν λάβει χώρα και στην Αγγλία. Η δεύτερη πιο ελκυστική, υπό το φως του νεότερου αναρχικού κριτικισμού για την ίδια έννοια της πολιτικής εξουσίας, ήταν να δείξει πως κάθε ηλικιωμένο μέλος της νόμιμης πολιτικής κοινωνίας θα μπορούσε λογικά να υποθεθεί ότι έχει αποδεχθεί τον πολιτικό ηγεμόνα. Σε καμιά περίπτωση η απάντηση του Λοκ δεν ήταν εντυπωσιακή. Την ιστορική πρόκληση να δώσει παραδείγματα τέτοιων συμφωνιών, και να υποδείξει πότε στην αγγλική ιστορία συναντιώνται τέτοιες, την αντιμετώπισε με υπεκφυγή. Από τη στιγμή που όλα τα κόμματα στο θέμα του «Αποκλεισμού» συμφωνούσαν ότι η Αγγλία ήταν ένα νόμιμο κράτος και όλοι τελικά έπαιξαν κάποιο ρόλο στα αγγλικά αντιπροσωπευτικά σώματα στο να δίνουν τη

συγκατάθεσή τους στη νομοθεσία, αυτή δεν ήταν μια διαφορετική τακτική.

Στη δεύτερη πρόκληση για να δείξει ο Λοκ πως κάθε ενήλικος σ' ένα νόμιμο κράτος θα μπορούσε να αναλάβει καθαρά πολιτικά καθήκοντα γύρω από το κράτος την αντιμετώπισε πιο λεπτομερειακά με τη διάκριση δύο μορφών συγκατάθεσης: την εκφρασμένη και τη σιωπηρή. Η εκφρασμένη συγκατάθεση καθιστά τον άνθρωπο πλήρες μέλος της κοινωνίας του για όλη του τη ζωή, με όλα τα δικαιώματα και τα καθήκοντα που απορρέουν από την ιδιότητα του μέλους της κοινωνίας. Η σιωπηρή συγκατάθεση, λιγότερο εκφοβιστικά, τον καθιστά υποκειμένο στους νόμους της χώρας του όσο χρόνο παραμένει, σ' αυτήν αλλά δεν του δίνει είτε την ιδιότητα του μέλους της κοινωνίας είτε τα δικαιώματα (πάνω από όλα το δικαίωμα της πολιτικής επιλογής), που συνοδεύουν μια τέτοια ιδιότητα. Η φανερή συγκατάθεση εξηγούσε, γιατί τα μέλη μιας νόμιμης πολιτείας είχαν την κατάλληλη συστοιχία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Αλλά έκανε αυτό αγνοώντας ήπια το γεγονός ότι κατ' ουσίαν κανένας Άγγλος της εποχής εκείνης δεν είχε αποδεχθεί καμιά από αυτές τις ευθύνες κατά την ενηλικίωση του. Η σιωπηρή συγκατάθεση εγγυόταν καθησυχαστικά ότι οποιοσδήποτε στην Αγγλία είχε ένα καθήκον, την υπακοή στο νόμο. Αλλ' φώτισε πολύ λίγο ποιος ανάμεσα στους σύγχρονους ενήλικες άνδρες ήταν πλήρες μέλος της κοινωνίας του.

Την εποχή της «Κρίσης του Αποκλεισμού», ωστόσο, η έκταση της ιδιότητας του μέλους της πολιτικής κοινότητας δεν ήταν το φλέγον θέμα, όπως ήταν στις μάχες στο Putney ανάμεσα στα στρατεύματα του Κοινοβουλίου, μεταξύ των αρχηγών των Levellers και των στρατηγών Cromwell και Ερρίκου Ireton το χειμώνα του 1647. Η διδασκαλία του Λοκ για την συγκατάθεση είναι σχεδιασμένη ν' αντιμετωπίσει

μια λιγότερο φιλόδοξη συστοιχία ερωτημάτων. Αρχικά προτίθεται ν' αποδείξει, γιατί μπορεί να υπάρξει μια θεμελιώδης διάκριση ανάμεσα στις νόμιμες και μη νόμιμες πολιτικές κοινωνίες μια δυνατότητα που δεν εθεωρείτο επικτή από τους Filmer και Hobbes. Νόμιμες πολιτικές κοινωνίες, είναι οι κοινωνίες στις οποίες η κυβέρνηση έχει το δικαίωμα να την υπακούουν οι άνθρωποι. Τα καθήκοντα που οι άνθρωποι οφείλουν μεταξύ τους στο πλαίσιο του νόμου της φύσης, ακόμα και του κράτους της φύσης, εξηγούνται αρκετά αποτελεσματικά, γιατί σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία όλοι οι άνθρωποι της εποχής έχουν ένα καθήκον, να υπακούουν στους ηγεμόνες τους.

Η θεωρία του Λοκ για τη συγκατάθεση δεν είναι μια θεωρία των πολιτικών υποχρεώσεων των πολιτών, πως δηλαδή αυτοί μπορούν να έχουν πολιτικά καθήκοντα. Ειδικότερα αυτή δεν είναι μια περισσότερο ή λιγότερο απεγνωσμένη προσπάθεια ν' αποδείξει στους κοινωνικά δυσαρεστημένους το σταθερό μερίδιο το οποίο κατέχουν στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης. Είναι περισσότερο η θεωρία του μια προσπάθεια να εξηγήσει πως οι ηγεμόνες (οι ηγεμόνες των πολιτικών κοινωνιών, όχι των απόλυτων μοναρχιών) μπορούν να έχουν δικαιώματα στην πολιτική εξουσία.

Ο Λοκ σίγουρα έγραψε για να διακηρύξει το δικαίωμα της επανάστασης, αλλά δεν ήταν με κανένα τρόπο ο ίδιος εχθρός της πολιτικής εξουσίας. Μέσα στα συνταγματικά όρια η πολιτική εξουσία ήταν ένα πολύ καλό ανθρώπινο αγαθό. Ακόμα πέραν από το νομικίστικο ορισμό αυτών των ορίων, το βασιλικό προνόμιο θα μπορούσε και θα έπρεπε ν' ασκείται για το δημόσιο καλό παρά το γράμμα του νόμου. Αν η πολιτική εξουσία, ασκείται με υπευθυνότητα και καλή θέληση, θα μπορούσε στην πράξη ν' αναμένει να περιβληθεί με την εμπιστοσύνη που της αξίζει. Αν ένας «στενός» συνταγματισμός είναι πάνω απ' όλα μια

προσπάθεια να διασφαλισθεί μια κυβέρνηση νόμων, όχι ανθρώπων, ο Λοκ έφθασε τελικά στο σημείο να τοποθετήσει πάνω από την συνταγματική αυστηρότητα τις καλές ανθρώπινες προθέσεις. Στο τέλος όλες οι ανθρώπινες κυβερνήσεις ήταν κυβερνήσεις των ανθρώπων (John Dunn, σ. 122, σημ. 2). Το μεγαλύτερο μέρος της «Δεύτερης Πραγματείας» δαπανάται σε συνταγματικά θέματα. Ειδικότερα ασχολείται με τις σχέσεις ανάμεσα στην ιδιωτική ιδιοκτησία, δημόσια συγκατάθεση, τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς και τη δύναμη της πρότασης νόμων. Αυτό ήταν το σθένος της επιμονής του πάνω στη μη νομιμότητα της φορολογίας χωρίς αντιπροσώπευση που έναν αιώνα αργότερα ενέπνευσε τους Αμερικανούς αποίκους. Αλλά στις κεντρικές δεσμεύσεις οι «Δύο πραγματείες» παρά τον επιδέξιο χειρισμό των συνταγματικών θεμάτων, δεν ήταν ένα συνταγματικό φυλλάδιο. Αντί γι' αυτό διακήρυττε δύο ανοικονόμητα δικαιώματα: το δικαίωμα ενός ηγεμόνα μέσα σε μια νόμιμη πολιτική κοινωνία να χρησιμοποιεί την πολιτική δύναμη ενάντια στο νόμο για το δημόσιο καλό και το δικαίωμα όλων των ανθρώπων ν' ανθίστανται στον ηγεμόνα και μιας νόμιμης πολιτικής κοινωνίας ακόμα, αν αυτός χρησιμοποιεί σκληρά τη δύναμή του.

Το κέντρο του καταπιστεύματος.

Στο κέντρο της αντίληψης του Λοκ για την διακυβέρνηση — και τη σύλληψη της πολυπλοκότητας αυτού του οράματος— ήταν η ιδέα της εμπιστοσύνης. Η διακυβέρνηση ήταν μια σχέση μεταξύ των ανθρώπων, από τους οποίους όλοι ήταν ικανοί και άξιοι εμπιστοσύνης, αλλά και μερικοί από αυτούς μπορούσαν μερικές φορές να την προδώσουν. Η εμπιστοσύνη ήταν από τους πρωταρχικούς όρους στη σκέψη του Λοκ. Η αναγκαιότητα και ο κίνδυνος της εμπιστοσύνης ήταν θεμελιώδεις αρχές για την ανθρώπινη ύπαρξη. Οι άνθρωποι,

όπως έγραφε το 1659, «ζουν στηριγμένοι στην εμπιστοσύνη». Μερικά χρόνια αργότερα, στις διαλέξεις του, η οξύτατη κριτική του στην άποψη ότι το ατομικό συμφέρον κάθε ανθρώπου θα μπορούσε να είναι θεμέλιο του νόμου της φύσης, ήταν ότι κάτι τέτοιο δε θα έφερε μόνο μια αυτοαναίρεση του νόμου, αλλά θα έκανε επίσης αδύνατη την ύπαρξη της κοινωνίας αφ' εαυτής και ότι η ύπαρξη εμπιστοσύνης, ήταν ο δεσμός της κοινωνίας. (Δοκίμια για το νόμο, 213–214). Οι πιο απλές εκφράσεις της ανθρώπινης ανάγκης ήταν οι πράξεις όρκου και υποχρεώσεων. Οι υποσχέσεις και οι όρκοι δεσμεύουν και τον ίδιο το Θεό (Α' Πραγμ. Κεφ. 6). Η γλώσσα μπορεί να είναι το «σπουδαίο όργανο και ο κοινός δεσμός της κοινωνίας» (Δοκίμ. 402): αλλ' εκείνο που θα κατόρθωνε να ενώσει τους ανθρώπους στην πράξη ήταν η ικανότητα έκφρασης των δεσμεύσεων του ενός απέναντι στον άλλο, των ατομικών υποσχέσεων, των όρκων και των ευθυνών, στις οποίες η εμπιστοσύνη μεταξύ τους θα επέφερε οπωσδήποτε ησυχία και θα ίδρυε τους δεσμούς της κοινής ζωής τους (Επιστολή για την ανοχή, 134).

Η απειλή του αθεϊσμού (134) ήταν αυτή που εξασθενούσε τη δύναμη της ευθύνης^[35], μείωνε τη δύναμη του νόμου της φύσης κατά την αντιπαράθεση των ενδιαφερόντων των ατόμων και διέλυε τα θεμέλια της ανθρώπινης εμπιστοσύνης.

Οι άνθρωποι, εξαιτίας του απομάκρυνσης της από τον προνοητικό Δημιουργό και του γεγονότος ότι εγκαταλείφθηκαν από αυτόν μένοντας μόνοι, δεν μπορούσαν να έχουν κανέναν βάσιμο λόγο να εμisteύονται ο ένας τον άλλον και από εδώ και ύστερα δεν υπήρχε δυνατότητα

[35] [Σ.τ.Μ.] Οι άνθρωποι δεν ένιωθαν υπεύθυνοι για άλλο λόγο παρά μόνο μήπως παραβούν τον όρκο τους με τον οποίον επιβεβαίωσαν τις υποσχέσεις και τις προθέσεις του.

συνύπαρξης τους στην κοινωνία. Αν αυτό δε συνέβαινε για τον ανθρώπινο εκφυλισμό (δηλαδή η πτώση του ανθρώπου), οι άνθρωποι θα ανήκαν ακόμη σε μια μόνο κοινωνία (Β' Πραγμ. 128).

Η ανεξαρτοποίηση από το Δημιουργό τους θα σήμαινε την ολοκληρωτική τους υποβάθμιση, αποσυνθέτοντας τις ήδη υπάρχουσες «μικρές και χωρισμένες κοινωνίες» κατά την εποχή του Λοκ σε μοναχικά και ανειλικρική άτομα από τα οποία οι ίδιες απειλούνταν. Ως τώρα ως ανθρώπινα όντα καθένας μπορεί να είναι άξιος της εμπιστοσύνης του άλλου και να βοηθά στην ενοποίηση της κοινότητας, που ο Θεός προόριζε γι' αυτούς. Οι κάτοχοι της πολιτικής εξουσίας έχουν, βέβαια, τη δύναμη να δεχτούν ή ν' αρνηθούν τους σκοπούς του Θεού σε μια πιο δραστική μορφή. Επειδή οι άνθρωποι συνειδητοποιούν την ανάγκη να εμπιστεύονται ο ένας τον άλλον κι επειδή εκτιμούν τη βοήθεια, που μπορεί να προσφέρει στη ζωή τους η συγκεντρωμένη δύναμη στην εκτέλεση του νόμου της φύσης, θα εμπιστευθούν εξολοκλήρου και πέρα από κάθε όριο τους ηγέτες τους. Κι επειδή η ειρήνη είναι τόσο θεμελιώδης «για την ασφάλεια, την άνεση και τον πλούτο» (Β' Πραγμ. 101) στη ζωής τους υπάρχει μια ισορροπημένη επιθυμία ότι πρέπει να πράξουν μ' αυτό τον τρόπο.

Ο Λοκ, ωσάν σύγχρονος αναρχικός, δεν εμπιστεύεται την πολιτική δύναμη αυτή καθ' εαυτή, παρόλο που γνωρίζει τους κινδύνους στους οποίους μπορεί αυτή η θέση του να οδηγήσει. Αυτό που πιο πολύ δεν εμπιστεύεται είναι τους ανθρώπους που ζουν ανεξάρτητα, αυτούς που δε δέχονται πια την εξάρτηση τους από το θείο Δημιουργό τους. Για τους ανθρώπους που δέχονται ακόμη την εξάρτηση αυτή, η προσπάθεια να εμπιστεύεται ο ένας τον άλλον, οι ηγέτες και πολύ περισσότερο οι συνυπήκοοι, αποτελεί καθήκον στο πλαίσιο του νόμου της φύσης. Καθήκον όμως είναι και η

αναζήτηση της ειρήνης και δεν είναι σωστό ν' αρνούμαστε τα διδάγματα της εμπειρίας. Το καθήκον για εμπιστοσύνη μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι ένα αφελές καθήκον, ίσως ούτε ακόμα ένα δικαίωμα εύπιστο. Ακόμη κι ένας απόλυτος μονάρχης σε μια πολιτεία της φύσης με τα δικά της υποκείμενα δεν πρέπει να είναι πέρα από τα όρια της ανθρωπίνης εμπιστοσύνης^[36]. Οι πολιτικοί ηγέτες δικαιούνται το μέγιστο της εμπιστοσύνης: κι αν πράγματι την αξίζουν πρέπει να εμπνέουν ώστε να τους αποδίδεται από τους πολίτες. Όμως, κάθε άνθρωπος, ακόμη και ο ηγέτης μιας κοινωνίας από τις πλέον πολιτικές μπορεί να προδώσει την εμπιστοσύνη. Έτσι είναι η ανθρωπινή ζωή. Πρέπει να προσπαθήσουμε να εμπιστευθούμε ο ένας τον άλλον σε προσωπικό και πολιτικό επίπεδο. Ωστόσο πρέπει όλοι να κρίνουμε πότε και πόσο μπορεί να προδοθεί η εμπιστοσύνη μας.

Η εμπιστοσύνη μπορεί να φανεί ως μια αδύναμη και αδέξια αντίληψη για να τη θέσουμε στο κέντρο μιας κατανόησης της πολιτικής ζωής. Η σύνδεση των θρησκευτικών απόψεων του Λοκ και της αντίληψης του για την έκταση της εκτίμησης του βαθμού εμπιστοσύνης που αξίζει καθένας δε θα συμβαδίσει με την μεταγενέστερη εκτίμησή του για τα πράγματα. Ωστόσο, όπως λειτούργησε στη φαντασία του το πολιτικό όραμα και γενικότερα το όραμα της ανθρωπίνης ζωής, βασιζόμενο εξολοκλήρου στην εμπιστοσύνη, δεν ήταν καθόλου υπερφυσική άποψη. Η ανακρίβεια, αυτής της άποψης ήταν μια αναγκαία ανακρίβεια. Και η αδυναμία διαφυγής από αυτή την ανακρίβεια ήταν το βασικό σημείο. Η πολιτική είναι έτσι ακόμη και σήμερα. Το αντίθετο της καταξιωμένης εμπιστοσύνης ήταν η προδομένη εμπιστοσύνη και το φάρμακο για μια προδομένη εμπιστοσύνη ήταν το δικαίωμα της επανάστασης.

[36] [Σ.τ.Μ.] «Δεν πρέπει να τον εμπιστεύεται κανείς απεριόριστα».

Η αμερόληπτη παρουσία της εξουσίας στη γη ήταν το μεγαλύτερο προνόμιο που μπορούσε να προσφέρει μια νόμιμη πολιτική κοινωνία στα μέλη της. Όπου υπήρχε αυτό το προνόμιο αποκλειόταν η κατάσταση του πολέμου ανάμεσα στους ανθρώπους και απομακρυνόταν η ανάγκη προσφυγής στη θείκη κρίση που ήταν απαραίτητη σ' αυτήν την κατάσταση (Β' Πραγμ. 21). Η αμεροληψία όμως ήταν ανθρώπινο επίτευγμα και όχι ένα αποτέλεσμα θεσπισμένου νόμου. Οι ηγέτες είναι πραγματικά άνδρες και γυναίκες. Αυτοί κατέχουν την εξουσία σύμφωνα με το νόμο και δικαιούνται της υπακοής των πολιτών τους, η οποία πηγάζει από την αμερόληπτη από την πλευρά τους εφαρμογή του νόμου. Στην περίπτωση που αυτοί πράττουν αντίθετα ή έξω από τα όρια αυτού του νόμου για να βλάψουν υπηκόους τους, αυτοί καθίστανται τύραννοι. Εκεί όπου τελειώνει ο νόμος αρχίζει η τυραννία (Β' Πραγμ. 202), διότι ένας ηγέτης που έχει εξουσία στη χρήση βίας ενάντια στα συμφέροντα των πολιτών του και όποια άλλη παράνομη δράση καταστρέφει την ίδια του την εξουσία. Αυτός βάζει τον εαυτό του σε κατάσταση πολέμου με τους αδικημένους πολίτες καθένας από τους οποίους έχει το δικαίωμα να του αντισταθεί, όπως θα έπρεπε ν' αντισταθεί και σ' οποιονδήποτε άδικο εχθρό. (Β' Πραγμ. 202, 232).

Στην Αγγλία την εποχή του Λοκ η παραπάνω θέση ήταν πολύ ακραία θεωρία και ο ίδιος μόχθησε για να μετριάσει τις πρακτικές της εφαρμογές. Κανείς ηγέτης δε χρειάζεται να φοβάται την αντίσταση του λαού του. Μεμονωμένες πράξεις τυραννίας θα περάσουν χωρίς αντίδραση, εφόσον τα θύματα αυτών των πράξεων δε μπορούν να περιμένουν την υποστήριξη των συμπολιτών τους και δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θ' αλλάξουν τον τύραννο μόνοι τους. (Β' Πραγμ. 208, 223, 225). Μόνο μια φανερή απειλή, πραγματική ή πιθανή, για τα κεκτημένα, για τις ελευθερίες και τη ζωή (και

ίσως επίσης για τη θρησκεία) της πλειοψηφίας (Β' Πραγμ. 209), «μια μεγάλη σειρά πράξεων» (Β' Πραγμ. 220) θα προκαλέσει αντίσταση. Αλλά αν εμφανισθεί αντίσταση, δεν είναι σίγουρο για το ποιος είναι υπεύθυνος για τις συνέπειές της. Το να προκαλεί κανείς αναταραχές στην κυβέρνηση είναι καταπάτηση του νόμου της φύσης και επανάσταση ενάντια στη νόμιμη κυβέρνηση, χωρίς δίκαιη αιτία, σημαίνει την έναρξη κατάστασης πολέμου. (Η έναρξη εμπόλεμης κατάστασης είναι πάντοτε άδικη πράξη. Δίκαιοι πόλεμοι είναι μόνον οι πόλεμοι της αυτοάμυνας). Όταν, όμως, ο καταπιεσμένος λαός ανθίσταται στην τυραννία, δεν είναι αυτός που δημιουργεί προβλήματα στην κυβέρνηση και οδηγεί στην κατάσταση πολέμου. Η επανάσταση «δεν είναι αντίθεση σε πρόσωπα, αλλά σε εξουσία» (Β' Πραγμ. 226). Ένας τύραννος δεν έχει εξουσία. Η εξουσία των τυράννων είναι στην πραγματικότητα επανάσταση. Όπως κάθε άνθρωπος που έχει χρησιμοποιήσει τη βία του πολέμου για να ενισχύσει τους άδικους σκοπούς του πάνω σε κάποιον άλλον, έτσι ένας τύραννος επαναστατεί κατά κάποιο τρόπο από τη φύση του «σ' εκείνη των τεράτων καθεστώντας τη δική τους δύναμη ως δικό του κανόνα δικαίου». Πράττοντας έτσι ο τύραννος έχει ήδη αφήσει τον εαυτό του «εκτεθειμένο να καταστραφεί από τους πληγωμένους ανθρώπους και τους υπόλοιπους της οικουμένης που θα τον συντροφεύουν μόνο για να πάρουν εκδίκηση, όπως τα άγρια ζώα, ή να βιαιοπραγούν. Έτσι, στην ανθρωπότητα δε μπορεί να υπάρξει κοινωνία και ασφάλεια». (Β' Πραγμ. 172).

Το δικαίωμα της εξόντωσης κακών κτηνανθρώπων είναι δικαίωμα κάθε ανθρώπου. Όμως σε μια νόμιμη πολιτική κοινωνία οι χειρότεροι τύραννοι δε μπορεί παρά να θεωρηθούν ως παράσιτα. Πέρα όμως από το δικαίωμα της εκδίκησης για τις αδικίες που έχει υποστεί κάθε άνθρωπος χωριστά, επιβάλλεται και το καθήκον της διατήρησης της

πολιτικής κοινωνίας. Η επανάσταση για το Λοκ δεν είναι πράξη εκδίκησης, αλλά πράξη επανόρθωσης και αποκατάστασης της παραβιασμένης πολιτικής τάξης. Στη διάρκεια της «Κρίσης του Αποκλεισμού» και πάλι κατά τη βασιλεία του ο Ιάκωβος Β', κατά την άποψη του Λοκ, είχε γίνει ένας τύραννος και κακομεταχειριζόταν τη δικαιοδοσία, που του είχαν δώσει οι δικές τους προνομιούχες δυνάμεις (Β' Πραγμ. 242). Μέσα στην Αγγλική διοίκηση, επειδή ο βασιλιάς είχε μέρος της εξουσίας στη διαδικασία της νομοθεσίας δεν υπήρχε κάποιος ανώτερος στον οποίο όφειλε να δίνει λόγο. Πίσω όμως από τις τυπικότητες των νομοθετικών σωμάτων υπήρχε η πραγματικότητα της αγγλικής κοινωνίας, «το σώμα λαού» (Β' Πραγμ. 242, 243). Όπου αναδυόταν μια αντίθεση ανάμεσα στον ηγέτη και μια μερίδα των πολιτών του, διότι ο ηγέτης αρνιόταν να δεχτεί την ετυμολογία των αντιπροσωπευτικών θεσμών, που εξέφραζαν τη βούληση των πολιτών, ότι ο κατάλληλος κριτής πρέπει να είναι «το σώμα του λαού» που έχει δώσει πρώτο την εμπιστοσύνη του σ' αυτόν. Το σώμα του λαού μπορεί και πρέπει να κρίνει συνειδητά, αν θα πρέπει ή όχι να δικαιολογηθεί στο Θεό για την δυναμική αντίσταση στον ηγέτη του (Β' Πραγμ. 163, 243, 21). Οι πολίτες έχουν το δικαίωμα, αλλά και το καθήκον να κάνουν αυτό, γιατί μόνοι τους μπορεί να συγχωνεύουν το δικαίωμα της προσωπικής εκδίκησης με την ευθύνη για την επαναδημιουργία της πολιτικής τάξης. Έχουν το δικαίωμα να εξοντώσουν εκείνους που πρόδωσαν την εμπιστοσύνη τους και καθήκον να την επαναφέρουν, επειδή χωρίς αυτήν δεν είναι δυνατόν να υπάρξει πρακτικά αληθής ανθρώπινη ζωή.

Το περιεχόμενο των «Δύο Πραγματειών» είναι προσανατολισμένο στις πολιτικές ανάγκες της Αγγλίας, μιας χώρας στην οποία δια μέσου μιας μακροχρόνιας ιστορικής εμπειρίας, οι κάτοικοι είχαν δείξει ότι διαμορφώνουν ένα

μοναδικό λαϊκό σώμα και έχουν την πολιτική ικανότητα να δρουν μ' αυτό τον τρόπο. Στην Αγγλία δεν υπήρχε ένας αρχαίος θεσμός για να τον επανορθώσουν (Πρόλογος Β' Πραγμ.). Δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίσουμε σε ποιά έκταση εξέτασε ο Λοκ σε ποιο βαθμό είχαν την ίδια πρακτική πολιτική ικανότητα λαοί χωρών με λιγότερες ευτυχείς ιστορικές εμπειρίες. Βέβαια οι κατοικοί τους είχαν εξίσου αποκτήσει το δικαίωμα προσωπικά και συλλογικά της αντίστασης στην άδικη βία και της εκδίκησης του κακού το οποίο τους είχε πλήξει. Όμως εκεί όπου ποτέ δεν υπήρχε μια νόμιμη πολιτική τάξη για επανόρθωση, το ενδεχόμενο για ενωμένη εκδίκηση και επανόρθωση στη τάξη ήταν λιγότερο ελκυστικό. Παρά την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πολυπλοκότητα μια απόλυτη μοναρχία (και θα θυμηθούμε πως ο Λοκ είχε ζήσει για χρόνια στη Γαλλία πριν γράψει) δεν ήταν εξολοκλήρου μια πολιτική κοινωνία.

Όταν τον επόμενο αιώνα ο D. Hume^[37] έθεσε ως στόχο να κρίνει την πολιτική θεωρία του Λοκ κανένα άλλο στοιχείο δεν τον ενόχλησε περισσότερο από την αντίθεση της Αγγλίας με τις απόλυτες μοναρχίες της Ευρώπης. Ο Hume κατά κάποιο τρόπο δε συμπάθησε και δεν έκρινε με ακρίβεια τις θεωρίες του Λοκ. Και γύρω στο τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα η τροχιά της Γαλλικής Επανάστασης κατέστησε φανερό πως σ' αυτό το θέμα υπήρχε στις αντιλήψεις του Λοκ κάτι πιο σημαντικό από αυτό που ο Hume είχε διαπιστώσει. Είχε δει όμως ο Hume πολύ καθαρά πόσο κοντά ήταν οι πολιτικές απόψεις του Λοκ στις «Δύο πραγματείες», που εξαρτιόταν από συγκεκριμένη πολιτική εμπειρία και ο πολιτισμός που αυτή η εμπειρία είχε εκθρέ-

[37] [Σ.τ.Μ.] D. Hume (1711–1776) ο δεύτερος μετά τον Λοκ εμπειριστής φιλόσοφος. Βασικός εκπρόσωπος του αγγλικού εμπειρισμού. Βασικό έργο του «Άνθρωπος & εμπειρία».

φει, μια κοινότητα στην οποίαν ένα μεγάλο μέρος των κανονικών πολιτών είχαν και περίμεναν ν' ασκήσουν το δικαίωμα να δράσουν πολιτικά για τον εαυτό τους. Το κέντρο της κατανόησης του Λοκ για το δικαίωμα της επανάστασης ήταν το δικαίωμα και η ικανότητα μιας τέτοιας κοινότητας να δρα για να διατηρηθεί ως κοινότητα. Δεν υποστήριξε ποτέ ο Λοκ πως μια δίκαιη εκδίκηση από μόνη της θα επαρκούσε για να δημιουργήσει από το μηδέν μια νέα πολιτική κοινωνία.

Η επιστολή της ανοχής.

Το τελευταίο σημαντικό έργο πολιτικής θεωρίας, το οποίο έγραψε ο Λοκ στα μέσα του 1680 στην Ολλανδία κυριαρχείται από λιγότερο αυστηρό ύφος. Η «Επιστολή περί ανοχής» είναι ένα έργο απλούστερο καθώς επίσης και πιο γενικό από τις «Δύο Πραγματείες». Είναι αλήθεια ότι τα θέματά του βασίζονται στην αποδοχή της αλήθειας της χριστιανικής θρησκείας (ή τουλάχιστον στην αποδοχή κάποιας μονοθεϊστικής θρησκείας στην οποία η αυθεντική πίστη αποτελεί προϋπόθεση για έγκυρη θρησκευτική λατρεία και η θρησκευτική λατρεία είναι το κεντρικό καθήκον του ανθρώπου). Αλλά εντός της ευρωπαϊκής χριστιανοσύνης τα επιχειρήματα ισχύουν, αν αυτά ισχύουν εξολοκλήρου για κάθε αίρεση ή χώρα. Επειδή το κλειδί-καθήκον στη ζωή κάθε ανθρώπου είναι να αναζητά τη δική του σωτηρία (Επιστολή περί ανοχής, 124, 128) και επειδή η θρησκευτική πίστη και πρακτική είναι τα μέσα με τα οποία πρέπει να το επιτύχει, η δύναμη της ανθρώπινης πολιτικής εξουσίας δεν μπορεί δικαιολογημένα να επεκταθεί πάνω σε κανένα από αυτά. Ευθύνη της πολιτικής αρχής είναι να προστατέψει τα πολιτικά αγαθά, πιο συγκεκριμένα τους καρπούς της ανθρώπινης φιλοπονίας, την ελευθερία και τη σωματική δύναμη, που είναι τα μέσα για την απόκτηση τους (124, 126). Ο άρχοντας δε μπορεί να

έχει καμία εξουσία στη φροντίδα των ανθρώπινων ψυχών. Αν κρίνει ότι οι πράξεις του πρέπει να αποσκοπούν στο κοινό καλό και οι συμπολίτες του κρίνουν το αντίθετο, δεν θα μπορεί να υπάρξει καμιά κρίση μεταξύ τους επί γης, και η ετυμηγορία θα πρέπει πρακτικά να αφηθεί στο Θεό. Όπου βίαιος διωγμός σε θρησκευτική βάση (εξαιτίας θρησκευτικής διαφοράς) απειλεί τις περιουσίες και τη ζωή των ανθρώπων, οι διωγμένοι έχουν κάθε δικαίωμα να αποक्रούσουν τη βία με βία (146). Αυτοί και μπορούν και θα ασκήσουν αυτό το δικαίωμα. Δύο βασικές ομάδες, αποκλείονται από το δικαίωμα θρησκευτικής ανεκτικότητας. Πρώτον εκείνη της οποίας το θρησκευτικό «πιστεύω» αντιτίθεται ευθέως στη νόμιμη εξουσία του άρχοντα, δεύτερο εκείνη που τα μέλη της δεν πιστεύουν στο Θεό. Το δικαίωμα να σώσει κανείς την ψυχή κάποιου δε φθάνει στο σημείο να προσπαθεί να του επιβάλει μια προσωπική πολιτική άποψη ενάντια στην πολιτική δύναμη. Κανείς δεν έχει το δικαίωμα, όπως είχε ήδη επιμείνει ο Λοκ στο «Δοκίμιο» του το 1667, να αρνείται να πιστέψει την ύπαρξη του Θεού, καθώς η πίστη σ' ένα Θεό είναι το «θεμέλιο κάθε ηθικής» και ο άνθρωπος που στερείται ηθικής είναι ένα βλαβερό θηρίο ακατάλληλο για κάθε κοινωνία. Η χρήση βίας ενάντια σε θεωρητικές απόψεις ή θρησκευτικά «πιστεύω» δεν είναι αναγκαία, εφόσον η αλήθεια αυτοπροστατεύεται και σπάνια έχει ανάγκη βοήθειας από τον ισχυρό (122). Είναι επίσης αναποτελεσματική, αφού κανείς άνθρωπος δε μπορεί να επιλέξει ευθέως τι πιστεύει, ή τι αισθάνεται. Ωστόσο ο αθεϊσμός δεν είναι απλά μια θεωρητική άποψη, αφού αυτός αποτελεί επίσης τη βάση για πολλές ανήθικες πράξεις. Επειδή το δικαίωμα στην ανεκτικότητα εξαρτάται από το δικαίωμα και το καθήκον κάθε ανθρώπου να αναζητά τη δική του σωτηρία, δεν αποτελεί ένα δικαίωμα το οποίο θα μπορούσε ν' απαιτήσει ένας άθεος. Η πεποίθηση ότι η αλήθεια μπορεί ν' αυτοπροστα-

τευθεί ήταν σίγουρα αισιόδοξη. Αλλά αυτό δεν ήταν η θεμελίωση της δέσμευσης του Λοκ για την ανεκτικότητα. Η ύπαρξη ενός θεού, αρχικά, δεν ήταν μια αλήθεια που μπορούσε να έχει ισχύ από μόνη της. Συνεπώς η άρνηση ανοχής στους άθεους, όσο προσβλητική μπορεί να είναι σήμερα για μας, ήταν εξολοκλήρου σύμφωνη με τη θεωρία του Λοκ. Το να απορρίψει κανείς τον Θεό, ακόμα και στη σκέψη μόνο, διαλύει τα πάντα (134).

Ο Λοκ είχε γράψει την «Επιστολή» προς το τέλος του χειμώνα του 1685, μετά από πολλές και εκτενείς συζητήσεις με τον φίλο του Λίμπορκ και εν όψει της εξαπόλυσης διωγμού από το Λουδοβίκο ΙΔ' εναντίον των Ουγενότων. Δεν την έγραψε μόνο για την Αγγλία, αλλά για ένα ευρωπαϊκό κοινό και ίσως το ευρωπαϊκό κοινό ήταν εκείνο που η «επιστολή» κατέκτησε πιο αποτελεσματικά. Για το Βολταίρο, στον επόμενο αιώνα, η «Επιστολή» αποτελούσε την ουσία της πολιτικής του Λοκ, μιας πολιτικής εξολοκλήρου εναρμονισμένης με το μήνυμα του σπουδαίου «Δοκιμίου» και αναμφισβήτητα σχετικής με την πολιτισμένη ζωή οπουδήποτε στη γη. Αλλά, αν το πολιτικό του μήνυμα ήταν τόσο κοσμοπολίτικο όσο ήταν σαφές, σε τελευταία ανάλυση βασίστηκε σε μια μόνο πεποίθηση, στην πεποίθηση ότι οι άνθρωποι έχουν θρησκευτικά καθήκοντα και μπορούν να ξέρουν ποιά είναι αυτά. Ο Λοκ ήταν αυτός που αγωνίστηκε να δικαιώσει αυτή την πεποίθηση, που οδήγησε στο σπουδαιότερο διανοητικό του επίτευγμα. Αλλά ο ίδιος ο αγώνας τερματίστηκε όχι με θρίαμβο, αλλά με κάτι πολύ κοντά στην παράδοση.

3. Γνώση, πεποίθηση, πίστη

Όπως γνωρίζουμε, δεν υπήρξε στιγμή στη ζωή του Λοκ που να αμφέβαλλε, ότι μερικοί άνθρωποι πραγματικά γνώριζαν το καθήκον τους προς το Θεό απλά σαν μια αλήθεια από εμπειρία. Αλλ' επίσης δεν υπήρξε στιγμή στη πνευματική του ζωή που να μην πίστευε πως δεν ήταν καθαρό και εύκολο να εξηγήσει κανείς τις ρίζες αυτής της πεποίθησης. Στην αρχή του 1659 κιόλας, πρίν γράψει τα σημαντικά έργα του, είχε παρουσιάσει με σθένος και φαντασία μια εικόνα της σχέσης μεταξύ των «πεποιθήσεων» (δοξών) των ανθρώπων και των επιθυμιών τους, στην οποία σχέση η λογική φάνηκε αναμφισβήτητα σαν σκλάβος των παθών. Αντί η λογική να ελέγχει αυστηρά τις πράξεις των ανθρώπων, αυτή λειτουργούσε απλά ως τρόπος εξεύρεσης δικαιολογιών γι' αυτό που ήδη επιθυμούσαν οι άνθρωποι να πράξουν. Το χειρότερο ακόμα, η αποτυχία της λογικής δεν ήταν μόνο μια αποτυχία ελέγχου, αλλά ένα ηθικό ελάττωμα. Διότι το ηθικό λάθος με την σειρά του μόλυνε ολόκληρη την έκταση της κατανόησης τους, και διακινδύνευε οποιαδήποτε σταθερή αίσθηση που έχει κάθε άνθρωπος, μια προσωπική ατομική ταυτότητα (Αλληλογρ. του Λοκ, τομ. I, σσ. 122-4). Αυτά τα τρία θέματα επανεμφανίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της πνευματικής ζωής του, μερικές φορές με μεγαλύτερη σιγουριά και μερικές με μεγαλύτερο πόνο. Η άποψη ότι πολλές απ' τις ανθρώπινες πίστεις είναι αξιόμεμες, ότι δηλαδή οι άνθρωποι είναι ως ένα μεγάλο σημείο υπεύθυνοι για τις πίστεις τους, ήταν μια από τις πιο βαθιές πεποιθήσεις του Λοκ, αλλά ήταν και μια άποψη που δυσκολεύτηκε πολύ να τη δικαιολογήσει.

Για να είναι ο ίδιος εξολοκλήρου συνεπής αναζήτησε έναν καθαρό προσδιορισμό του τρόπου με τον οποίον αρχικά οι άνθρωποι θα μπορούσαν ν' απομακρύνουν τα μιάσματα του πάθους από την λειτουργία της νόησης τους, και πως αυτοί θα μπορούσαν ν' αντιληφθούν και να κατανοήσουν τον κόσμο του Θεού και τους εαυτούς τους, όπως πραγματικά είναι ο εαυτός τους και όχι όπως οι ίδιοι θα προτιμούσαν να είναι. Επίσης στον ίδιο βαθμό με αυτό αναζήτησε μια καθαρή έννοια του τρόπου με τον οποίον κάθε άνθρωπος ως ιστορικό ον θα ήταν σε θέση να αναλαμβάνει την ευθύνη για τις πράξεις του. Οι έννοιες της ηθικής δράσης, του σκοπού και των ορίων της ανθρώπινη νόησης, ήταν στενά συνδεδεμένες στη σκέψη του Λοκ. Εκεί όπου η ένταση ανάμεσα στα παραπάνω άρχισε να γίνεται οξεία, όπως αυτό έγινε τα χρόνια που ακολούθησαν στη δημοσίευση του «Δοκιμίου», ήταν στις εφαρμογές της έννοιας της ηθικής δράσης την οποία ο ίδιος είχε επιλέξει ν' ακολουθήσει. Αλλά από τα δύο φυσικό ήταν η εικόνα του σκοπού και των ορίων της ανθρώπινης γνώσης, που εξέθεσε στο «Δοκίμιο» του, το οποίο ο ίδιος αναγνώρισε ως το αριστούργημα του. Αυτή η εικόνα είναι που έχει σημαδέψει τη φαντασία των μεταγενέστερων.

Το πρώτο έργο, όπου προσπάθησε να εξετάσει αυτά τα θέματα, ήταν μια σειρά μαθημάτων στο κολέγιο «Christ Church», με τίτλο «Δοκίμια για το νόμο της φύσεως». Ο φυσικός νόμος είναι καθορισμένος από τη θέληση του Θεού κι αυτό μπορεί και πρέπει να γίνεται κατανοητό από το φως της φύσεως με τη βοήθεια της άσκησης της ανθρώπινης λογικής. Μέσα στην τάξη της φύσης, το λογικό δείχνει στους ανθρώπους τι πρέπει και τι δεν πρέπει να κάνουν, τι απαιτεί από αυτούς η φυσική τάξη να κάνουν ως λογικά πράττοντες (Νόμος φύσεως 110). Η βασική αντίθεση στη χριστιανική ηθική θεωρία από τον Μεσαίωνα ήταν η διαφω-

νία ανάμεσα σ' αυτούς που έβλεπαν τις ανθρώπινες υποχρεώσεις να βασίζονται ουσιαστικά στη βούληση του Θεού και σ' εκείνους που θεωρούσαν ότι οι υποχρεώσεις θεμελιώνονται αποκλειστικά στις απαιτήσεις της λογικής και τα πραγματικά χαρακτηριστικά του φυσικού κόσμου. Η θέση του Λοκ πάνω σ' αυτή τη διαφωνία ήταν διφορούμενη. Ολοκάθαρα ο ίδιος ο Λοκ αντιλαμβανόταν (και πράγματι συνέχισε να αντιλαμβάνεται έτσι σ' ολόκληρη τη ζωή του) ως ισοδύναμες και τις δύο απόψεις. Στην περίπτωση όμως που αναγκάστηκε να επιλέξει ανάμεσα στις δύο απόψεις (και φανερά εκεί όπου αισθανόταν πως η ανθρώπινη συμμόρφωση με το νόμο της φύσης σε περίπτωση αμφιβολίας ήταν σημαντική) εμπιστευόταν τη θέληση του Θεού. Στα «Δοκίμια» προσπάθησε λίγο να εξετάσει και ακόμα λιγότερο να δώσει λύση στις φαινομενικές εντάσεις ανάμεσα στις δύο αυτές απόψεις. Δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την υπεράσπιση της ύπαρξης και της δεσμευτικής δύναμης ενός νόμου της φύσης κατά των σκεπτικών^[38] αντιρρήσεων. (Είναι ωστόσο διδακτικό ότι η τελική απάντησή του σε τέτοιες αμφιβολίες ήταν η απόφαση (κατηγορία) ότι η απουσία ενός νόμου της φύσεως θα έκανε κάθε άνθρωπο τελείως ελεύθερο και υπέρτατο κριτή των πράξεων του (Νόμος Φύσεως 118) μια αντίρρηση που γίνεται πολύ περιεργά αισθητή στην ακοή κάθε νεότερου).

Αντί αυτού ο Λοκ επικέντρωσε την προσοχή του στο θέμα, πώς ακριβώς θα μπορούσαν οι άνθρωποι να γνωρίζουν, τι είναι φυσικός νόμος. Υπογράμμισε τέσσερις δυνατούς τρό-

[38] [Σ.τ.Μ.] Σκεπτικοί ή Σκέψις στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία ήταν τρεις σχολές. Πύρρων και οι μαθητές του, η μέση και νεότερη Ακαδημία (Καρνεάδης), οι νεότεροι σκεπτικοί με τον Αινησιδημο. Σε διαφορετικό βαθμό οι σχολές αυτές υποστήριξαν ότι η δυνατότητα απόκτησης γνώσης είναι από ανέφικτη μέχρι πιθανή.

πους γνώσης: την επιγραφή, την παράδοση, την αισθητηριακή εμπειρία και την υπερφυσική, ή θεία, αποκάλυψη. Τη τελευταία απέρριψε (122), όχι επειδή υπάρχει λόγος ν' αμφιβάλουμε για την ύπαρξη της, αλλ' επειδή δεν είναι ολοφάνερο κάτι που οι άνθρωποι δε μπορούν να γνωρίζουν απλά δια μέσου του δικού τους νου, τη λογική ή αισθητηριακή εμπειρία (σ' αυτή την δυνατότητα επιστρέφει ο Λοκ σε περισσότερο από τριάντα χρόνια αργότερα στο έργο του «Η λογικότητα του Χριστιανισμού»). Η επιγραφή απορρίπτεται ως απλό λάθος. Αν ήταν αλήθεια ότι ο νόμος της φύσεως ήταν γραμμένος στις καρδιές όλων των ανθρώπων (140-144), τότε όλοι θα συμφωνούσαν και στα δύο, δηλαδή στις ηθικές και τις θεωρητικές αρχές που οι ίδιοι πιστεύουν και ο νέος και ο απαίδευτος και ο βάρβαρος θα είχαν μια εξολοκλήρου καθαρή γνώση αυτών των αρχών (138, 140). Η παράδοση απορρίπτεται, επειδή οι ηθικές πεποιθήσεις διαφορετικών κοινωνιών διαφέρουν τόσο έντονα. Αυτό που είναι ιδιοκτησία σε μια κοινωνία είναι κλοπή σε μιαν άλλη. Κάτι που είναι ασέλγεια για ένα λαό είναι καλή συναδέλφωση ή θρησκευτική λατρεία για έναν άλλο λαό. Κάτω από ορισμένες συνθήκες και σε μερικές χώρες ακόμα και η δολοφονία και η αυτοκτονία θα μπορούσαν να επαινεθούν (166-176). Μόνο η λογική ερμηνεία της αισθητηριακής εμπειρίας παραμένει ισχυρή.

Ο Λοκ μιλάει πολύ λίγο γύρω από τον τρόπο που βλέπει την εφαρμογή αυτής της λειτουργίας (146-58). Αλλά τονίζει ιδιαίτερα ότι τα κύρια μαθήματα που προσφέρει έχουν σχέση με τη δύναμη και τη βούληση του Θεού (152-6). Επίσης ο ίδιος ξεκαθαρίζει, γιατί πιστεύει πως αυτή μόνο μπορεί να χρησιμεύσει σαν το θεμέλιο του νόμου της φύσεως. Μόνο ένας νόμος θεμελιωμένος στην καθαρή λειτουργία της ανθρώπινης νόησης και λαμβάνοντας υπόψη τα πραγματικά χαρακτηριστικά του φυσικού κόσμου θα μπορούσε να έχει ορθολογικό κύρος για τα ανθρώπινα όντα ως φυσικά πλά-

σματα. Καθώς πραγματικά υπάρχουν, οι πεποιθήσεις των ανθρώπων, όπως επανειλημμένα υποστηρίζει, έρχονται σ' αυτούς σε μεγάλο βαθμό από την ομιλία των άλλων (128, 130, 140-2).

Η ομιλία των άλλων ανθρώπων είναι σημαδεμένη από τη φθορά της ανθρώπινης αμαρτίας. Αυτό συμβαίνει μόνον όταν οι πεποιθήσεις του εξαρτώνται από τις λειτουργίες του δικού του νου και τα μαθήματα της εμπειρίας, που ένας άνθρωπος έχει βάσιμο λόγο να εμπιστεύεται.

Το Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση.

Στο ίδιο το «Δοκίμιο» και πιο πρακτικά στα έργα «Μερικές σκέψεις για την Εκπαίδευση» και τη «Η συμπεριφορά της Νόησης» ο Λοκ προσπάθησε να δείξει με ποιο τρόπο οι άνθρωποι μπορούν να χρησιμοποιήσουν το νου τους για να γνωρίσουν τι έχουν ανάγκη να γνωρίζουν και να πιστεύουν μόνο αυτό που οφείλουν να πιστεύουν. Επειδή τα ανθρώπινα όντα είναι ελεύθερα, πρέπει να σκέφτονται και να κρίνουν από μόνα τους (Δοκίμιο 100, 264). Το λογικό πρέπει να είναι η τελευταία κρίση και οδηγός τους σε καθετί (704). Όπου το λογικό δεν οδηγεί στην διάπλαση τους, οι γνώμες των ανθρώπων δεν είναι «τίποτε άλλο παρά τα αποτελέσματα της αλλαγής και του κινδύνου ενός νου που επιπλέει πάνω σ' όλες τις περιπέτειες, χωρίς επιλογή και προσανατολισμό» (669). Αν κι αυτό έχει τη δική του ευχαρίστηση (6, 43, 233, 259) «Ολόκληρη η ορθολογική σκέψη είναι έρευνα και αναζήτηση και απαιτούν κόπους και εργατικότητα» (52). Επειδή είναι πολύ εύκολο να κρίνουν οι άνθρωποι εσφαλμένα κι επειδή παρατηρούνται περισσότερα λάθη και πλάνες ανάμεσα στους ανθρώπους από όσο στην αλήθεια και τη γνώση (657) είναι λογικά ορθό όλοι οι άνθρωποι «να ξοδεύουν το ταξίδι της ζωής τους με φιλοπονία και φροντίδα» (652) στην έρευνα για την αλήθεια. Αυτό που επιχειρεί να προσφέρει αυτό το «Δοκίμιο» είναι μια πρακτική

βοήθεια σ' αυτή την έρευνα και το κατορθώνει με δύο διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος είναι να δείχνει πως λειτουργεί αποτελεσματικά η ανθρώπινη νόηση, πως δηλαδή είναι ικανή για την απόκτηση της γνώσης και της ορθολογικής πίστης, τι μπορούν οι άνθρωποι να γνωρίζουν και τι όχι. Ο δεύτερος τρόπος είναι να εξηγεί συνολικά γιατί στην πράξη η νόηση λειτουργεί τόσο άσχημα. Και τα δυο αυτά προβλήματα ήταν για το Λοκ βασικά. Αν αρχικά οι άνθρωποι δε θα μπορούσαν να γνωρίζουν αυτό που έχουν ανάγκη να γνωρίζουν, αυτή η ιδιότητα θα έθετε σε αμφιβολία είτε την καλή θέληση ή τη δύναμη του θείου δημιουργού. Αν όμως οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να κάνουν διαφορετικά πράττοντας, όπως έπρατταν, όχι μόνο θα είναι ανελεύθεροι, αλλά γι' αυτό ακριβώς δεν θα είναι υπεύθυνοι για τις φανερές πράξεις τους· αλλά ο ίδιος ο Θεός θα μπορούσε να είναι η αιτία για όλα αυτά που ο Λοκ απεχθάνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στους ανθρώπους.

Και τα δυο αυτά προβλήματα αναλύονται καθαρά σ' ένα πρώιμο σχέδιο του «Δοκιμίου» (ΕΑ. 142–156). Στο δημοσιευμένο κείμενο της πρώτης έκδοσης προσέχει ο Λοκ περισσότερο αυτό το θέμα. Αλλ' η ισορροπία μερικώς επανορθώθηκε όσο ζούσε ο Λοκ με μια σειρά τροποποιήσεων στη δεύτερη (1694) και την τέταρτη έκδοση του «Δοκιμίου» κατά κύριο λόγο με τη μεγάλη αλλαγή της σκέψης του πάνω στη φύση της ελεύθερης δράσης και με τα νέα κεφάλαια για τον ενθουσιασμό^[39] και τη σύνδεση των ιδεών (αυτό το τελευταίο κεφάλαιο δηλαδή η σύνδεση των ιδεών

[39] [Σ.τ.Μ.] Ενθουσιασμός: θεία ενοίκηση_μια κατάσταση θρησκευτικής έξαρσης. Σ' αυτή την κατάσταση είναι ελάχιστες οι πειστικές αποδείξεις, η θέρμη του εγώ εκφράζεται με μια παράλογη συμπεριφορά. Αυτή η κατάσταση απασχόλησε πολλούς στοχαστές του 17ου και 18ου αιώνα. Ο Λοκ αναφέρεται ειδικά σ' αυτό το θέμα στο «19ο Κεφ. του Δ' Βιβλίου του Δοκιμίου» του.

είχε μεγάλη σημασία στην ιστορία της ψυχολογίας που βοήθησε την υποψήφια επιστήμη κατά τον 18ο και 19ο αιώνα καθώς επίσης και την εξέλιξη της ωφελμιστικής ηθικής). Αλλ' ακόμη και μετά από αυτές τις τροποποιήσεις το «Δοκίμιο» διατήρησε το σχήμα και το χαρακτήρα της πρώτης δημοσιευμένης έκδοσης· και σ' αυτή τη μορφή η εικόνα που αυτό παρουσίασε για την ανθρώπινη γνώση και πίστη ήταν συνολικά αισιόδοξη. Δεν είναι αισιόδοξη επειδή δίνει υποσχέσεις για το βαθμό στον οποίον μπορεί ν' αλλάξει η ανθρώπινη φύση με τον πολιτικό σχεδιασμό, ούτε επειδή διευρύνει την έκταση της ανθρώπινης γνώσης ή ελαχιστοποιεί τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι άνθρωποι στη διαμόρφωση της πίστης τους μ' ένα ορθολογικό τρόπο, αλλ' επειδή μελετά τις διεργασίες του ανθρώπινου νου με τόσο απλούς, νηφάλιους και ανεπιτήδευτους όρους. Η αισιοδοξία είναι περισσότερο ένας τρόπος χροιάς παρά περιεχόμενου· αλλ' ως χροιά αποδεικνύεται εξαιρετικά δελεαστική.

Αυτό που υπογραμμίζεται πάνω απ' όλα, είναι μια αξιοσημείωτη βεβαιότητα γύρω από το σκοπό της πιθανής συμφωνίας στην ανθρώπινη σκέψη.

Είμαι έτοιμος να πιστέψω πως οι άνθρωποι, όταν φθάνουν να εξετάσουν οι μεν τους δέ, βρίσκουν όλες τις απλές τους ιδέες να συμφωνούν, αν και στο διάλογο μεταξύ τους αυτοί ίσως να συγχέουν ο ένας τον άλλον με διαφορετικά ονόματα. Φαντάζομαι ότι οι άνθρωποι που συνοφίζουν τις σκέψεις τους και εξετάζουν καλά τις ιδέες του νου τους, δεν μπορεί να διαφέρουν στη σκέψη (Δοκίμιο: 180 Βλ. και Αλληλογραφία Λοκ, IV 609).

Αν οι άνθρωποι χρησιμοποιήσουν προσεκτικά και με ειλικρίνεια μόνο το νου και τις αισθήσεις τους —που είναι οι είσοδοι της γνώσης— θα φθάσουν στο σημείο να γνωρίζουν και να πιστεύουν αυτά που πρέπει και έτσι θ' αναγκάζονται να συμφωνούν μ' εκείνους τους συνανθρώπους

τους, που χρησιμοποιούν με μετριοπάθεια και τιμιότητα τις ικανότητες τους. Ένα στοιχείο κλειδί για την επίτευξη και την στήριξη μιας τέτοιας συμφωνίας είναι η αναγνώριση των ορίων, αυτό που ο ίδιος ο Λοκ αποκαλεί «μετριοπάθεια» της ανθρώπινης νόησης. Όπως και σε άλλο σημείο στο κέντρο της σκέψης του υπάρχει μια λεπτή ισορροπία μεταξύ σκεπτικισμού και πίστης. Η προέχουσα σημασία της πίστης είναι πολύ δύσκολο να παραμερισθεί, όταν ο ίδιος αναλύει αυτό που οι άνθρωποι κάνουν στη διαδικασία της γνώσης ή σκιαγραφεί πως αυτοί έχουν μια σωστή δικαιολογία για να ζήσουν τη ζωή τους. Το μοναδικής σημασίας θέμα για τη δυνατή γνώση είναι η ύπαρξη του Θεού: «γνωρίζουμε περισσότερο σίγουρα ότι υπάρχει ένας Θεός, παρά ο,τιδήποτε υπάρχει χωρίς εμάς» (Δοκίμιο, 621 βλ. και 619, 628–31, 638). Αυτό που κάνει αυτή τη γνώση τόσο σπουδαία είναι οι άμεσες και διαρκείς εφαρμογές της στον τρόπο με τον οποίον πρέπει να ζουν οι άνθρωποι (Δοκίμιο 542, 570, 651). Η μεγάλη δύναμη του ανθρώπου να γνωρίζει ο,τιδήποτε δεν είναι κάτι που απλά εμφανίζεται από το τίποτα στη διαδρομή της ιστορίας του κόσμου —έτσι, ώστε «να υπήρχε μια εποχή κατά την οποία να μην υπήρχε ον που να γνωρίζει, και όταν εμφανίστηκε η γνώση ν' αρχίσει να υπάρχει» (Δοκίμιο 620). Περισσότερο αυτή η δύναμη του ανθρώπου, ήταν ένα απευθείας δώρο ενός παντογνώστη Θεού, που υπάρχει στην αιωνιότητα (Δοκίμιο 625). Το αληθινό θεμέλιο της ηθικής είναι «η Βούληση και ο Νόμος του Θεού, ο οποίος βλέπει τους ανθρώπους μέσα στο σκοτάδι, έχει στο χέρι του αμοιβές και τιμωρίες και μεγάλη δύναμη ν' ανακαλεί στην τάξη τους αλαζόνες ενόχους» (Δοκίμιο 69).

Η φύση της ηθικής πίστης.

Η άποψη του Λοκ ότι η ηθική είναι μια επιστήμη τόσο ανοι-

χή σε απόδειξη, όπως τα μαθηματικά, η οποία εκφράζεται έντονα στο «Δοκίμιο» του, δημιούργησε μια συνεχή αγωνία, αφού ο ένας μετά τον άλλον φίλος ή εχθρός τον ρωτούσαν επίμονα για την πρόοδο του όσον αφορά στην πραγματοποίηση αυτής της απόδειξης. Υπήρχαν αρκετοί λόγοι για την εμπιστοσύνη στην εργασία του. Οι ηθικές ιδέες ήταν επινοήσεις του ανθρώπινου νου και δεν ήταν αντίγραφα τμημάτων της φύσης. Αυτή η αντίθεση έχει θεμελιώδεις επιπτώσεις στο χαρακτήρα των ηθικών ιδεών και τον τρόπο που αυτές είναι δυνατόν να γίνουν γνωστές και έγκυρες, αν τελικά μπορεί να συμβεί κάτι τέτοιο. Είναι το θεμέλιο στη σύγχρονη φιλοσοφική σκέψη της υπόθεσης ενός αγεφύρωτου χάσματος ανάμεσα στα γεγονότα του κόσμου (που μπορούν δυνητικά να γίνουν γνωστά) και των αξιών των ανθρώπων οι οποίες μπορεί απλά να γίνουν αποδεκτές ή ν' απορριφθούν).

Η διάκριση μεταξύ γεγονότος και αξίας είναι διπλή, ένα προϊόν της αντίληψης του Λοκ για την ανθρώπινη γνώση και η ανατροπή της γνώμης του γύρω από τις ανθρώπινες αξίες. Επειδή οι ηθικές ιδέες ήταν επινοήσεις του ανθρώπινου νου κι επειδή αυτές εκφράζονταν με λέξεις, που επίσης ήταν επινοήσεις του ανθρώπινου νου, ένας άνθρωπος μπορούσε, αν μόνον αυτός προβληματιζόταν, να τις κατανοήσει με πληρότητα και να τις συζητήσει με άλλους ανθρώπους μ' έναν τρόπο ο οποίος εξασφάλιζε από την πλευρά τους μια εξίσου τέλεια κατανόηση. Το πιο σημαντικό είναι, ότι η ανθρώπινη πνευματική επινόηση στην περιοχή της ηθικότητας δεν είναι ένα αυθαίρετο πράγμα. Αυτό που την εμποδίζει να είναι τέτοιο, δηλαδή κάτι αυθαίρετο, κατά την άποψη του Λοκ, είναι το γεγονός ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να τη διασφαλίσουν, αν απλά και μόνο προβληματιστούν στην εξέταση του θέματος, με μια αποδεικτική γνώση της ύπαρξης ενός παντοδύναμου Θεού, ο οποίος ορίζει έναν νόμο για τις ανθρώπινες πράξεις και τιμωρεί εκείνους που τον

παραβιάζουν. Στην πορεία της ιστορίας τους οι ανθρώπινες κοινότητες έχουν επινοήσει μια μεγάλη ποικιλία ηθικών αντιλήψεων και έχουν υιοθετήσει εξαιρετικά αντίθετες ηθικές αξίες. Αυτές έχουν επίσης διαδεχθεί η μια την άλλη σε κάποιο μέτρο στην ενδυνάμωση εκείνων των αξιών, με δύο τρόπους. Πρώτον με τη μεσολάβηση άμεσου εξαναγκασμού και δεύτερον δια μέσου της αφαίρεσης πιέσεων της κοινής έγκρισης ή απόρριψης, δηλαδή του «νόμου της υπόληψης». Η ηθική συνείδηση δεν είναι έμφυτη στον άνθρωπο. Πράγματι αυτή έχει πολύ διαφορετικές μορφές σε διαφορετικές χώρες. Αλλά για τον Λοκ υπάρχει μια μοναδική μορφή την οποίαν θα μπορούσε αυτή να λάβει παντού και πάντοτε.

Η μορφή αυτή διαφαίνεται στη χριστιανική αποκάλυψη και απαιτείται από το «νόμο της φύσεως», ένα νόμο τον οποίον οι άνθρωποι είναι τόσο ικανοί να τον κατανοήσουν σε έκταση και με ακρίβεια, όπως κατανοούν τις αλήθειες των μαθηματικών. Δεν υπάρχει λόγος να πιστεύουμε ότι ο Λοκ εγκατέλειψε αυτή την άποψη ποτέ. Αλλ' αυτό που σαφώς εγκατέλειψε μετά από μια σειρά άκαρπων προσπαθειών να συνθέσει ένα αποδεικτικό σχήμα αυτού του είδους, ήταν η ελπίδα ότι τέτοιες προσπάθειες στάθηκαν η εσχάτη ευκαιρία να επηρεάσουν πως οι πιο πολλοί άνθρωποι διάλεγαν στην πράξη να συμπεριφέρονται.

Αυτό φαίνεται καθαρά από όσα γνωρίζουμε για τη σύνθεση του «Δοκίμιου», ότι δηλαδή η παραπάνω εγκατάλειψη παρίστανε μια πιο μεγάλη αλλαγή στην πνευματική αντίληψη. Πραγματικά υπάρχει κάποιος λόγος να πιστεύουμε ότι αυτή αντανακλούσε την εγκατάλειψη του έργου και ακόμα τη διάψευση της αρχικής ελπίδας και του σκοπού, που τον οδήγησαν αρχικά στην ανάληψη της συγγραφής του. (Δοκίμιο, 7, 11, 46-7, Α' Σχεδιάγραμμα, 35-41, 80). Όμως όσο ανεπιθύμητο κι αν μπορεί να είναι ένα αποτέλεσμα, δεν είναι αιφνιδιαστικό το συμπέρασμα στο οποίο οδηγηθή-

καμε από τα επιχειρήματα του «Δοκίμιου» γενικά. Η αναφορά του Λοκ στο τελευταίο παράδειγμα είναι πως η γνώση και η ορθολογική πίστη είναι ισχυρές.

Αντιμέτωποι οι άνθρωποι με την φανερά κατανοητή σχέση μεταξύ των ιδεών και της άμεσης μαρτυρίας των αισθήσεων ή της καθαρά φαινομενικής ισορροπίας των πιθανοτήτων δε μπορούν παρά να γνωρίζουν, να αισθάνονται ή να κρίνουν, όπως αυτές υποδεικνύουν.

Η αποδεικτική ηθική θα μπορούσε ν' αποτελείται από μια ακολουθία σχέσεων μεταξύ των ιδεών, τις οποίες, αν εξετάσουν ένας καλός άνδρας ή μια γυναίκα με επιμέλεια και καλή πρόθεση, δεν θα μπορούσαν παρά να τις δουν, όπως ακριβώς είναι, και κατά συνέπεια δεν θα μπορούσαν να τις αρνηθούν.

Με τον ίδιο τρόπο ένας δε μπορεί παρά να κάνει τελικά ό,τι του φαίνεται πιο επιθυμητό, παρόλο που σίγουρα μπορεί, και συχνά πρέπει, να ελέγχει τις ορμές του και ν' αναγκάζει τον ίδιο τον εαυτό του να εξετάζει προσεκτικά και ευσυνειδήτητα αν αυτό, που ξαφνικά αισθάνεται παρασυρμένος να κάνει, θα είναι στην πραγματικότητα η καλύτερη πράξη από κάθε άποψη (είναι ιδιαίτερα σημαντικό γι' αυτόν να κάνει αυτό, τη στιγμή που τα απόντα αγαθά δεν τραβούν την προσοχή τόσο επίμονα όσο οι παρόντες πόνοι και ως εκ τούτου έχουν μικρότερη επίδραση στις ανθρώπινες επιθυμίες (Δοκίμιο 260-1).

Από μόνη της η ανθρώπινη νόηση στις πιο πολλές και σπουδαίες περιπτώσεις «εκείνες που αφορούν στη συμπεριφορά μας» (Δοκίμιο 46) λειτουργεί όπως ακριβώς θα έπρεπε να λειτουργεί. Όμως αυτό μπορεί να γίνει στην περίπτωση που οι άνθρωποι τη χρησιμοποιούν με ενέργεια, επιμέλεια και καλές προθέσεις. Στην περίπτωση της πρακτικής γνώσης της φύσης, η κακομεταχείριση του ανθρώπινου νου σπάνια υπηρετεί κάποιο σκοπό.

Μια προσεκτική παρατήρηση των τρόπων με τους οποίους ο νους λειτουργεί, όταν αυτός λειτουργεί επιτυχημένα, επόμενο είναι να βοηθήσει τους ανθρώπους να τον χρησιμοποιήσουν στο μέλλον πιο αποτελεσματικά στην επιστημονική και πρακτική έρευνα για το χαρακτήρα του φυσικού κόσμου και την αναζήτηση ανέσεων για τη ζωή. Στην περίπτωση όμως που πρόκειται ν' αποφασίσουν πως θα ζήσουν, όλοι οι άνθρωποι έχουν επίμονα και ισχυρά κίνητρα να σκεφτούν λιγότερο και να τα κάνουν έτσι όλα περισσότερο παραπλανητικά. Αυτοί δεν έχουν μόνο τέτοια κίνητρα, αλλά, όπως ο Λοκ προσπαθούσε να υποστηρίξει, οι περισσότεροι από αυτούς στην πραγματικότητα υποκύπτουν σ' αυτά προβάλλοντας μια πολύ μικρή αντίσταση. Αντί να ζουν τη ζωή τους στο φως των απειλών του Θεού με έναν ατελείωτο και αιώνιο πόνο (Δοκίμιο 74-5, 255, 273-4, 277, 281-2), πολλοί απ' αυτούς ακόμα και στις πολιτισμένες χώρες ζουν σαν να είναι άθεοι (Δοκίμιο 88). Όλοι οι άνθρωποι «υπόκεινται στο λάθος και οι πιο πολλοί απ' αυτούς βρίσκονται σ' αυτό από πάθος ή ενδιαφέρον ή κάτω από τον πειρασμό γι' αυτό» (Δοκίμιο 718). Για να βελτιωθεί η συμπεριφορά των ανθρώπων αυτό που πρέπει πολύ γρήγορα ν' αναζητηθεί δεν είναι η πιο έντονη διανοητική διαύγεια, αλλά μια περισσότερο αποτελεσματική εφευρετική βοήθεια για αντίσταση στον πειρασμό (συνέπεια αυτής της άποψης υπήρξε η απόφαση του Λοκ να συμπληρώσει μέσα σε λίγα χρόνια στην πρώτη έκδοση του «Δοκιμίου» του με μια ακόμα εργασία με τίτλο, «Η λογικότητα του Χριστιανισμού», η οποία δείχνει αυτό που από την αρχή προσπάθησε να επιτύχει, δηλαδή μια εξαιρετικά σαφή, απλή και καθοδηγητική ερμηνεία της χριστιανικής πίστης).

Αυτός ο αναπροσανατολισμός της προσοχής του, που συνοδεύθηκε με την λεπτομερή παράφραση των «Επιστολών» του Αποστόλου Παύλου (πάνω στις «Επιστολές» ο

Λοκ εργάσθηκε μέχρι το θάνατό του) φανερώνεται βαθύτατα. Αυτό που αυτός ο αναπροσανατολισμός της προσοχής του υπογραμμίζει είναι η στενή εξάρτηση της αντίληψης του για την ηθική ή ζωή του ανθρώπου με την υπόθεση ότι ο Θεός βλέπει τους ανθρώπους στο σκοτάδι, νοιάζεται για τον τρόπο που αυτοί επιλέγουν να πράττουν και τους τιμωρεί μετά θάνατον για κάθε πράξη τους που είναι αντίθετη στο νόμο του.

Δυο από τις πιο σημαντικές και εντυπωσιακές προσθήκες στο «Δοκίμιο» είναι πρώτον η αλλαγή αντιμετώπισης του προβλήματος της ελεύθερης δράσης και δεύτερο το εξολοκλήρου νέο κεφάλαιο πάνω στην ταυτότητα. Είναι κεντρικά θέματα που αναφέρονται στο ερώτημα για το πως η ίδια η θείκη τιμωρία μπορεί να ευαισθητοποιήσει τον άνθρωπο και να είναι η ίδια δίκαιη (Δοκίμιο, 270–1, 340–6 και 717).

Σε κανένα σημείο ο Λοκ δεν ήταν προετοιμασμένος να σχεδιάσει μια συνειδητή προτίμηση της πίστης από τα συμπεράσματα του λογικού (Δοκίμιο 667–8, 687–96, 698, 705). Ακόμα και μετά τη συγγραφή της «Λογικότητας» παρέμεινε ο ίδιος πεπεισμένος ότι η ύπαρξη της θεότητας, της μορφής που αναζητούσε, μπορεί ν' αποδειχθεί και ότι γι' αυτό μπορεί και πρέπει να θεωρηθεί ως συμπέρασμα του λογικού (Αλληλογραφία, VI, 243–5, 386–91, 596, 630, 788–91). Εύκολο είναι να δούμε γιατί αυτή η κρίση ήταν τόσο βασανιστική, αν εξετάσουμε χωρίς αυτό τις επιπτώσεις κάποιων άλλων γραμμών του στοχασμού του «Δοκιμίου».

Η φυσική κατάσταση του ανθρώπου δεν είναι μια γαλήνια κατάσταση.

Σπάνια νιώθουμε άνετα και αρκετά ελεύθερα από την πρόκληση των φυσικών ή επίκτητων (υιοθετημένων) επιθυμιών μας, σε σημείο ώστε μια ατελείωτη διαδοχή ανησυχιών έξω από τις συνηθισμένες στις οποίες οι φυσικές απαιτήσεις ή οι αποκτημένες συνήθειες περιέχονται,

παρασύρουν την βούλησή μας με το μέρος τους· και μια πράξη δεν εκτελείται νωρίτερα, από την οποίαν ξεκινάμε ένα τέτοιο ορισμό της βούλησης, από όσο μια άλλη ανησυχία είναι έτοιμη να μας βάλει σε δουλειά (Δοκίμιο, 262).

Στον κόσμο οι άνθρωποι είναι «πιεσμένοι με διάφορες ανησυχίες» και «ταράσσονται με διάφορες επιθυμίες» (Δοκίμιο 257). Ο πόνος και η ευχαρίστηση, το καλό και το κακό, μεταβάλουν τις ανθρώπινες επιθυμίες στο πλαίσιο της αντίληψής τους για την ευτυχία (Δοκίμιο 258–9). Όλοι οι άνθρωποι επιδιώκουν σταθερά την ευτυχία και επιθυμούν ο,τιδήποτε βλέπουν πως βοηθάει στην απόκτησή της. Αυτό δεν είναι θέμα επιλογής. Δε μπορούν να επιλέγουν έτσι ώστε να μην επιδιώκουν την ευτυχία. Όμως αυτό δε μειώνει σε καμιά περίπτωση την ευθύνη τους για αυτό που θα επιλέξουν να κάνουν. Ο Θεός ο ίδιος «βρίσκεται κάτω από την αναγκαιότητα του ευτυχισμένου όντος»· κι αυτό είναι το σημείο της ανθρώπινης ελευθερίας ότι δηλαδή οι άνθρωποι μπορούν να έχουν τη δύναμη και την ευθύνη να κρίνουν από μόνοι τους τι πραγματικά είναι καλό (Δοκίμιο 264–5). Όπως ακριβώς τα γούστα των ανθρώπων διαφέρουν στο φαγητό —μερικοί αγαπούν τον αστακό και το τυρί, ενώ άλλοι τα απεχθάνονται— έτσι και τα γούστα τους σ' αυτά διευρύνονται κι έχουν περισσότερο διαφορετικές αντιλήψεις για την ευχαρίστηση οι οποίες εξαρτώνται από το νου. Μερικοί εκτιμούν τα πλούτη· άλλοι τις σημαντικές απολαύσεις· άλλοι την αρετή κι άλλοι την μελέτη. Από τη στιγμή που η ευχαρίστηση είναι θέμα γούστου, τούτο είναι παράλογο ν' αρνούμαστε δηλαδή ότι η ευτυχία των ανθρώπων σ' αυτό τον κόσμο θα παίρνει πολύ διαφορετικές μορφές.

Αν επομένως οι άνθρωποι σ' αυτή τη Ζωή έχουν μόνο ελπίδα· αν σ' αυτή τη Ζωή μπορούν να χαίρονται μόνο, δεν είναι παράξενο, ούτε παράλογο ότι αυτοί μπορούν ν' αναζητούν την ευτυχία τους με την αποφυγή όλων των

πραγμάτων που τους δυσαρεστούν και την επιδίωξη όλων εκείνων που τους αρέσουν... Γι' αυτό αν δεν υπάρχει προοπτική πέρα από τον τάφο, η τακτική αυτή είναι σίγουρα σωστή «Ας φάμε και ας πιούμε, ας χαρούμε αυτό που μας αρέσει, γιατί αύριο θα πεθάνουμε...

Οι άνθρωποι μπορεί να επιλέγουν διαφορετικά πράγματα και ακόμη να επιλέγουν το σωστό, εκτιμώντας ότι αυτοί μοιάζουν με ένα σμήνος φτωχών εντόμων, από τα οποία μερικά είναι μέλισσες, που ευχαριστιούνται με τα λουλούδια και το μέλι τους· άλλα σκαθάρια που ευχαριστιούνται με άλλα είδη τροφής· αυτά, αφού χαρούν για μια εποχή, θα πρέπει να πάψουν να υπάρχουν και να μη διατηρηθούν άλλο στη ζωή για πάντα» (Δοκίμιο 269-70).

Περιστασιακά ο Λοκ προσπαθεί ν' αποδείξει ακόμα ότι σ' αυτή τη ζωή οι ανταμοιβές της αρετής είναι παραπάνω από εκείνες της αμαρτίας (Δοκίμιο 281-2). Αλλά το κύριο βάρος της θεωρίας του είναι ξεκάθαρα αντίθετο σ' αυτή την άποψη (Εργα, III 93). Αν η ευτυχία εξαρτάται αποκλειστικά από το προσωπικό γούστο κι αυτό με τη σειρά του είναι πέρα από την κριτική, τότε οι ανθρώπινες ορέξεις μπορεί να περιοριστούν μόνο με ανθρώπινες απειλές ψυχολογικές, ηθικές και φυσικές. Ακόμα μέσα σ' αυτό το κόσμο ο περιορισμός των ορέξεων του ανθρώπου θα είναι αναγκαίος, για να είναι δυνατό να διατηρηθεί η κοινωνία. «Πράγματι οι αρχές των πράξεων είναι συνδεδεμένες με τις ορέξεις των ανθρώπων. Όμως αυτές μακριά από το να είναι έμφυτες ηθικές αρχές, ώστε αν αυτές είχαν αφηθεί να είναι ασταθείς (σε πλήρη ταλάντευση), τότε θα οδηγούσαν τους ανθρώπους στην ανατροπή της ηθικότητας» (Δοκίμιο, 75). Αν η φύση των ανθρώπων τους υποχρέωνε να δουν τις ηθικές τους κατηγορίες, όπως τις είδε ο Λοκ, —«ένας ευχάριστος πειρασμός και το χέρι του Παντοδύναμου υψώνονται ορατά και προετοιμάζονται να πάρουν εκδίκηση» (Δοκίμιο

74)— τότε οι περισσότεροι από τους ανθρώπους σίγουρα θ' άλλαζαν τις συνηθισμένες επιλογές τους.

Όμως αν το λογικό των ανθρώπων έθετε σε αμφιβολία και απέρριπτε την πραγματικότητα αυτής της απειλής, τότε οι συνήθειες επιλογές τους θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ότι έχουν εκτιμηθεί αρκετά καλά και στην πραγματικότητα θα μπορούσαν να συγκριθούν μ' εκείνες του ίδιου του Λοκ. Το κλειδί της κρίσης για τον Λοκ είναι ότι ο άνθρωπος μπορεί ν' αξίζει την τιμωρία για μια κακή πράξη, επειδή αυτή η πράξη αποδεικνύει ότι αυτός έχει «χαλάσει τον ουρανό του». (Δοκίμιο 271). Αυτό εξαρτάται από τη συνέπεια του, όπως ακριβώς από τη δύναμη του, στο να είναι ένας ισχυρός κανόνας για την ανθρώπινη συμπεριφορά, ανεξάρτητος από αυτό που οι άνθρωποι τυχαίνει να βρίσκουν ως ελκυστικό.

Η φύση της Γνώσης.

Το μεγαλύτερο μέρος του «Δοκίμιου» δεν έχει άμεση σχέση με ηθικά προβλήματα. Αλλ' ακόμη και στα μέρη του βιβλίου, όπου ο Λοκ αναλύει τη θεωρία του για τον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι μπορεί να γνωρίζουν τη φύση η αντίληψη του για τις σχέσεις ανάμεσα στο Θεό και τον άνθρωπο παίζουν συχνά καθοριστικό ρόλο. Αυτό το κατορθώνει όχι με το να τροποποιεί τα συμπεράσματα της φιλόδοξης και της εντυπωσιακά συστηματικής θεωρίας που έχει αναπτύξει, και ακόμη λιγότερο με το να θέτει υπό αμφισβήτηση την αξία κάθε παρόμοιας θεωρίας, αλλά με το να θέτει αυτή σε ένα ευχάριστο φανταστικό πλαίσιο. Σε μερικά αξιόλογα σημεία βλέπει το πεδίο της ανθρώπινης γνώσης ως αρκετά περιορισμένο. Αλλά μέσα στο πλαίσιο αυτό του γνωστικού πεδίου, δεν έχει καμιά αμφιβολία για την πραγματικότητα της γνώσης. Παρά το γεγονός ότι αρνείται κατηγορηματικά την άποψη ότι η γνώση είναι τόσο παλιά όσο και ο άνθρωπος,

ωστόσο ο ίδιος θεωρεί τη γνώση σαν κάτι για το οποίο είμαστε ίσως σίγουροι, δηλαδή ικανοί εκ φύσεως. Ο Θεός ακόμη οι άγγελοι κι άλλα πνεύματα, ίσως, γνωρίζουν πολύ περισσότερα και σε μεγάλο βαθμό τα γνωρίζουν σωστά (= Μια εξέταση της γνώμης του Malebrance, 52). Όλοι οι άνθρωποι, ίσως, σφάλλουν σε μερικές από τις πίστεις τους (πεποιθήσεις). (Αν και ο ίδιος στην πραγματικότητα αμφέβαλλε αν οι πίστεις, τις οποίες οι άνθρωποι πραγματικά κατέχουν, είναι συχνά τόσο παράλογες όσο πολλοί είναι αυτοί που φθάνουν να υποστηρίξουν ότι τις πιστεύουν, Δοκίμιο 719). Ωστόσο κάθε άνθρωπος του οποίου η νοημοσύνη βρίσκεται στο σημείο να εξετάζει επαρκώς το ερώτημα, ίσως είναι εξολοκλήρου βέβαιος, ίσως να συνειδητοποιεί ότι αυτός ή αυτή μπορούν να φθάσουν στη γνώση.

Η θεωρία του Λοκ καλύπτει μερικά από τα πιο σημαντικά φιλοσοφικά θέματα, όπως τη σχέση της ανθρώπινης σκέψης και εμπειρίας με τα αντικείμενα τους, πως οι λέξεις αποκτούν και διατηρούν τις σημασίες τους, πως οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται, πως λειτουργούν η ανθρώπινη γνώση και νόηση. Αυτό που, όπως ο ίδιος κάνει πολύ φανερό, είναι ότι δεν συνέθεσε μια επιστημονική θεωρία, όπως για παράδειγμα μια θεωρία πως από ανθρώπινη πλευρά τα υλικά σώματα μπορούν ν' εξασκήσουν δύναμη ώστε να τροποποιήσουν το ανθρώπινο μυαλό ή μια θεωρία σχετικά με το ποια ακριβώς τμήματα της φύσης δρουν πάνω σ' άλλα, όπως ακριβώς τα παρατηρούμε να κάνουν. Σ' αυτά τα θέματα ο Λοκ υπήρξε σε μεγάλο βαθμό σκεπτικιστής, αμφέβαλε για το πόσο ο άνθρωπος είναι εφοδιασμένος με φυσικές ικανότητες για να κατανοεί με ακρίβεια και σε βάθος. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως και συνέβη, υπήρξε πολύ σκεπτικιστής. Σε αντίθεση όμως προς τους γνωστικούς περιορισμούς, που υποστηρίζονταν από ευσέβεια, ο ίδιος υποστήριξε με σθένος ότι οι άνθρωποι είναι ικανοί να

κατανοήσουν με σαφήνεια πως να διακρίνουν τι μπορούν οι ίδιοι να ελπίζουν ότι θα γνωρίσουν από εκείνο που δεν μπορούν να γνωρίσουν. Ακόμα πιο πολύ ήταν εξίσου βέβαιος ότι αν οι άνθρωποι κατορθώσουν να κατανοήσουν την παραπάνω διάκριση, χρησιμοποιώντας πρακτικά το νου τους, οι ίδιοι θα μπορούν στο πρακτικό επίπεδο της ζωής να είναι σίγουροι, όχι απλά και μόνον από το γεγονός ότι μαθαίνουν πρακτικά πολλές χρήσιμες πληροφορίες και επαυξάνουν την επιστημονική τους αντίληψη για τη φύση, αλλά επίσης και από το γεγονός ότι βλέπουν πολύ ξεκάθαρα πως οι ίδιοι οφείλουν να συμπεριφέρονται ως ηθικοί παράγοντες. Αντί ν' αφήσουν οι άνθρωποι τους στοχασμούς τους να χάνονται «μέσα στον απέραντο ωκεανό του όντος» (Δοκίμιο 47) θα ήταν πολύ καλύτερο να σκεφτούν με σύνεση τις ικανότητες της νόησης τους και να κατευθύνουν ανάλογα τη σκέψη και την πράξη τους (Δοκίμιο 46).

Με το «Δοκίμιο» υπόσχεται ο Λοκ «την εξέταση των κριτικών δυνάμεων του ανθρώπου, όπως αυτές λειτουργούν σε σχέση με τα αντικείμενα με τα οποία αυτές έρχονται σε επαφή». Δια μέσου «αυτής της απλής ιστορικής μεθόδου» ο Λοκ φιλοδοξεί να κάνει «μια αναφορά στους τρόπους με τους οποίους οι αντιλήψεις μας κατορθώνουν να προσεγγίζουν εκείνες τις ιδέες τις οποίες έχουμε για τα πράγματα» (Δοκίμιο 44).

Στο πρώτο βιβλίο του «Δοκιμίου» του ο Λοκ επιτίθεται κατά της θεωρίας των «έμφυτων ιδεών», δηλαδή ιδέες που έχουν οι άνθρωποι με τη γεννησή τους. Την άποψη ότι οι άνθρωποι έχουν έμφυτες ηθικές και θρησκευτικές ιδέες είχε απορρίψει ο Λοκ, όπως έχουμε δει, στο έργο του «Δοκίμια για το Νόμο της φύσης». Δε δυσκολεύτηκε καθόλου να παρουσιάσει την άποψη αυτή ως υπερβολικά ανόητη, αφού ο ίδιος γνώριζε το δεδομένο ότι υπάρχει μια ποικιλία από ηθικές αξίες και θρησκευτικές πεποιθήσεις σε διάφορες κοι-

γωνίες. Αυτή η συνολική στάση του Λοκ απέναντι στη θεωρία των εμφύτων ιδεών πρόσβαλε βαριά το Αγγλικανικό Ιερατείο και αποτέλεσε τη βασική αιτία για τη διαμόρφωση της φήμης ότι ο Λοκ διέσπειρε ασεβείς γνώμες.

Το πιο σημαντικό σημείο στο σύνολο του «Δοκιμίου» είναι η απόρριψη από τον Λοκ της άποψης, που υποστηρίχθηκε για παράδειγμα από τον Καρτέσιο, ότι η ικανότητα του ανθρώπου να κατανοεί τη φύση βασίζεται στην έμφυτη γνώση ενός αριθμού αξιωμάτων του λογικού, τέτοια όπως «Αυτό που υπάρχει, υπάρχει» (Δοκίμιο 48–65). Επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι (και κατά κύριο λόγο όλα τα μικρά παιδιά) αγνοούν εντελώς τέτοιου είδους αξιώματα, είναι ανόητο να θεωρεί κανείς ότι αυτοί τα γνωρίζουν. Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι κατανοούν τέτοια αξιώματα είναι δια μέσου της εμπειρίας συγκεκριμένων αντικειμένων. Επειδή είναι αλήθεια ότι αυτοί προκειμένου να τα κατανοήσουν στηρίζονται στην άσκηση των λογικών τους ικανοτήτων, γεγονός που σε καμιά περίπτωση δεν κάνει τη γνώση αυτών των αξιωμάτων έμφυτη.

Στα υπόλοιπα τρία βιβλία του «Δοκιμίου», ο Λοκ παρουσιάζει τη θετική θεωρία του για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι γνωρίζουν και πως οι ίδιοι μπορούν να συστηματοποιούν τις πίστεις τους (πεποιθήσεις) τις οποίες είναι λογικό για τους ίδιους να τις πιστεύουν.

Στο πρώτο βιβλίο αναπτύσσει τη θεωρία του για τη φύση των ιδεών, που είναι τα μόνα άμεσα αντικείμενα της ανθρώπινης σκέψης και γι' αυτό τα μόνα αντικείμενα σχετικά με τα οποία η ανθρώπινη γνώση είναι «ειδήμων» (Δοκίμιο 525). Ας σημειωθεί πως με τον όρο «ιδέα» ο Λοκ εννοούσε απλά «ο,τιδήποτε είναι αντικείμενο της νόησης, όταν ο άνθρωπος σκέφτεται» (Δοκίμιο 47).

Στο δεύτερο βιβλίο εξετάζει τη φύση των λέξεων και της γλώσσας γενικά, ενώ στο τρίτο συνοψίζει τα συμπεράσματα

των δύο πρώτων σε μια τολμηρή ανάλυση της φύσης της ανθρώπινης γνώσης. Η γνώση αυτή καθ' αυτή είναι μια μορφή αντίληψης: είναι η αντίληψη που έχουμε για «τη συνάφεια και συμφωνία ή διαφωνία και αντίθεση των ιδεών μας» (Δοκίμιο 525). Αυτό που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται άμεσα και ακόμα αυτό για το οποίο διαλογίζονται άμεσα είναι πάντοτε συγκεκριμένες ιδέες που υπάρχουν μέσα στο νου μας. Οποιαδήποτε αληθή γενικά συμπεράσματα στα οποία ο νους φθάνει εφαρμόζονται μόνο μέχρι εκεί, όπως άλλες συγκεκριμένες σχέσεις στη φύση, ή στη σκέψη άλλων ανθρώπων, που ανταποκρίνονται σ' αυτά (Δοκίμιο 680-1).

Όλες οι ιδέες είναι ή απλές ή σύνθετες. Απλές είναι εκείνες που απορρέουν κατ' ευθείαν από τις αισθήσεις (Δοκίμιο 310-12), και οι οποίες αποτελούν τις πύλες της γνώσης. Σύνθετες είναι εκείνες που σχηματίζονται με τη θεληματική πνευματική ένωση των απλών ιδεών (Δοκίμιο 163). Κάθε ανθρώπινη γνώση θεμελιώνεται στην εμπειρία και απορρέει από αυτή, είτε αυτή προκύπτει από την παρατήρηση των κατανοητών πραγμάτων που υπάρχουν μέσα στον κόσμο είτε από την εξέταση και αξιολόγηση των λειτουργιών του νου των ανθρώπων. Οι άνθρωποι μπορούν να σκέπτονται, να γνωρίζουν και να κρίνουν τους εαυτούς τους, και πρέπει ν' ασχολούνται μ' αυτό, αφού τελικά δε μπορούν να εμπιστευτούν άλλους να κάνουν κάτι τέτοιο παρά μόνο τους ίδιους τους εαυτούς τους (Δοκίμιο 100-17).

Όταν γεννιούνται τα παιδιά το μυαλό τους μοιάζει σαν «άγραφο χαρτί» (Δοκίμιο 81, 104). Παρ' όλο που τα παιδιά στην αρχή της ζωής τους σημαδεύονται από την καθαρά φυσική επαφή με συγκεκριμένες ιδέες με τη μεσολάβηση των αισθήσεων τους, στη συνέχεια παραμορφώνονται από την προληπτική και παράλογη διδασχία των ενηλίκων (Δοκίμιο 81-4, 394-401).

Καμιά φορά η παραμόρφωση είναι τέτοια, αφού η συνή-

θεια είναι μια δύναμη μεγαλύτερη από τη φύση (Δοκίμιο 82), ώστε μόνον μια ισόβια και άκαμπτη προσπάθεια, που θα πυροδοτείται από μια γνήσια αγάπη για την αλήθεια (Δοκίμιο 697) αυτή καθ' εαυτή μπορεί να βοηθήσει αρκετά στην επιδιόρθωση αυτής της παραμόρφωσης.

Ένας από τους βασικούς τρόπους με τον οποίο η ανθρωπινή νόηση φθάνει σ' αυτή την παραμόρφωση είναι μέσα από τις λέξεις με τις οποίες οι άνθρωποι εκφράζουν τις σκέψεις τους. Όπως ομολογεί ο ίδιος ο Λοκ η συστηματική ανάλυση της γλώσσας που περιέχεται στο τρίτο βιβλίο του «Δοκίμιου» του (Δοκίμιο 401, 437, 488) προέκυψε σαν κάποιας μορφής υστεροβουλία. Ο ίδιος ωστόσο δεν είχε καμία αμφιβολία όσον αφορά στην πρακτική σπουδαιότητα αυτής της ανάλυσης. Σημειώνει «το μεγάλο μέρος των προβληματισμών και των αμφισβητήσεων που περιπλέκουν την ανθρωπότητα εξαρτάται από την αμφιβολία και αβέβαιη χρήση των λέξεων» (Δοκίμιο 13). Αφού όλοι οι άνθρωποι τις πιο πολλές φορές σκέφτονται με λέξεις και αφού γενικές αλήθειες εκφράζονται πάντοτε με λέξεις, στην περίπτωση αυτή η σύγχυση ή η περιττή ασάφεια στη χρήση των λέξεων μπορεί να προκαλέσει ανυπολόγιστη ζημιά (Δοκίμιο 488-9). Επειδή οι λέξεις «παρεμβάλλονται τόσο πολύ ανάμεσα στις δικές μας αντιλήψεις και την αλήθεια» η ασάφεια και η αταξία στη θέση τους μπορεί «να ρίξουν ομίχλη μπροστά στα μάτια μας» (Δοκίμιο 488). Αυτό το αποτέλεσμα είναι καταστρεπτικό ειδικά στο νόμο, τη θεότητα και την ηθική θεωρία (Δοκίμιο 433, 480, 492, 496).

Αυτή η επιμονή του Λοκ στη σπουδαιότητα της λεκτικής σαφήνειας, η έμφαση που δίνει στον πρωτεύοντα ρόλο των αισθήσεων σχετικά με την απόκτηση των γνώσεων για τη φύση, καθώς επίσης και η αντίληψη του για το βρεφικό μυαλό ως άγραφο χαρτί πάνω στο οποίο γράφει η εμπειρία, είναι, ίσως, τα πιο αισιόδοξα θέματα από όσα εκθέτει ο Λοκ στο «Δοκίμιο». Τα δύο πρώτα βρήκαν μια κάπως νεότερη φιλοσο-

φική απόδειξη, ενώ και τα τρία μαζί ήταν εξίσου σημαντικά στη διαμόρφωση της εικόνας του Λοκ ως διαμορφωτή της φιλοσοφικής βάσης για την αισιοδοξία του Διαφωτισμού. Αντίθετα η επιμονή του στη δύναμη της συνήθειας από τη μια μεριά σχετικά με την επεξεργασία και την ύπουλη διαδικασία μέσα από την οποία οι άνθρωποι διαμορφώνουν τροποποιούν και υποστηρίζουν τις πεποιθήσεις τους και από την άλλη σχετικά με τον αναποτελεσματικό χαρακτήρα των περισσότερων εγκοσμίων ανθρωπίνων επιθυμιών (Δοκίμιο 67, 662) οδηγεί αποφασιστικά σε περισσότερο απαισιόδοξα συμπεράσματα. Αυτό βέβαια δεν δίνει, κατά κάποιον τρόπο, καμιά ενθάρρυνση στο Διαφωτισμό για πιο μεγάλες ελπίδες για την αναμόρφωση της ανθρωπίνης φύσης μέσα σε μια μάζα στην οποία αναπτύσσονται τα άτομα. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, επειδή οι στενοί δεσμοί τους οποίους ο Λοκ διαπίστωσε ανάμεσα στις βάσεις των ανθρώπων να εμπιστευθούν τις αισθήσεις τους και τη δύναμη των κοσμικών επιθυμιών. Στην τελευταία του θεώρηση απέρριψε τις σκεπτικές αμφιβολίες, όπως σε ποιο βαθμό οι αισθήσεις μας προσκομίζουν πράγματι κάποια γνώση, πάνω σε δυό πολύ διαφορετικά επίπεδα. Η άποψη του για τον τρόπο που οι αισθήσεις κατορθώνουν αυτό μπορούν να εξετασθούν με συντομία, ενώ οι βάσεις για την απόρριψη του σκεπτικισμού πρέπει πρώτα να εξετασθούν με λεπτομέρεια.

Μια βάση που είναι απλά θεοσεβής και απίθανο να εντυπωσιάσει ένα λαϊκό κοινό, αποτελεί απήχηση της σκέψης του Descartes. Ένας καλός δημιουργός δεν θα μπορούσε να προικίσει τους ανθρώπους με αισθήσεις οι οποίες να τους εξαπατούν συστηματικά (Δοκίμιο 375, 302, 624-5, 631). Η δεύτερη είναι τόσο περίπλοκη και δεν απαιτεί οποιαδήποτε αφοσίωση. Κάθε αίσθηση δεν υποστηρίζει μόνο την απόδειξη της δικής της φιλαλήθειας μέσα στο χρόνο, αλλά εξίσου υποστηρίζεται και από τις άλλες. Η εμπιστοσύνη στις αισθήσεις είναι τόσο απαραίτητη για την πρακτική πλευρά της ζωής και τόσο

άμεσα συνδεδεμένη με την υπερβολικά δυνατή παρόρμηση της ευχαρίστησης και του πόνου —«Οι περιστροφές πάνω στις οποίες τα πάθη μας γυρίζουν» (Δοκίμιο 229, 128-30, 254-280, 631, 133-4)— ώστε ο Λοκ δεν μπορεί να πιστέψει ότι οποιοδήποτε ανθρώπινο ον θα μπορούσε ειλικρινώς ν' αμφιβάλει για την ισχύ της αισθητηριακής εμπειρίας και ν' αφεθεί να ζει μόνο θεωρούμενο ως απατηλή εικόνα.

Οποιαδήποτε δύναμη των συγκεκριμένων επιχειρημάτων της σκεπτικής αμφιβολίας μόνο στην πράξη μπορεί να είναι συνηθισμένη, επειδή οι αισθήσεις παίζουν ένα τόσο κεντρικό ρόλο στην προσαρμογή των ανθρώπων και στον έλεγχο της φύσης. Επειδή ο Λοκ υποστήριξε μια τόσο καθαρή αντίληψη για τις απαιτήσεις της αρετής (Η αλληλογραφία του Λοκ, том I, 123) και για τις παγίδες των ελαττωμάτων και επειδή η πίστη στο Θεό ήταν βασική για τη στήριξη αυτής της αντίληψης, ο ίδιος ο Λοκ δεν κατέληξε σε κανένα ισχυρό συμπέρασμα πάνω σ' αυτή τη σχέση ανάμεσα δηλαδή στην αίσθηση και την επιθυμία. Για τον Λοκ, όπως για τον Νίτσε, κοντά δυο αιώνες αργότερα, αν ο Θεός δεν υπήρχε, ο άνθρωπος «θα μπορούσε να μην έχει νόμο παρά μόνο τη βούληση του, ούτε σκοπό παρά τον ίδιο τον εαυτό του. Ο ίδιος θα μπορούσε να είναι Θεός για τον εαυτό του και η ικανοποίηση της βούλησης του ο μοναδικός σκοπός και το μέτρο των πράξεων του». Θεμελιώδης επιλογή του ανθρώπου θα ήταν τότε η επιλογή τι είδους πλάσμα (δημιούργημα) να γίνει. Αλλά γι' αυτούς, όπως και για τον Bentham^[40], των οποίων η φαντασία ήταν λιγότερο αιχμαλωτισμένη από την αρετή, την τιμή και τις περιοριστικές απαιτήσεις, οι μυριάδες δεσμοί

[40] [Σ.τ.Μ.] J. Bentham (1748–1832) Άγγλος ωφελμιστής ηθικοφιλόσοφος που εφάρμοσε την εμπειροκρατία σε μεγάλα προβλήματα της ηθικής. Βασική θέση του ήταν «η μέγιστη ευτυχία για τον μέγιστο αριθμό ανθρώπων».

ανάμεσα στην αίσθηση και την επιθυμία θα οδηγούσαν σ' έναν περισσότερο άνετο και κοσμικό τρόπο ζωής. Ο ίδιος ο Λοκ υπήρξε ένας ωφελμιστής μόνον κάτω από την προοπτική ενός κόσμου που θα ερχόταν στο μέλλον. Αλλά είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς πόσο ένας νους λιγότερο ευσεβής θα μπορούσε να στηρίξει έναν εξολοκλήρου κοσμικό ωφελμισμό πάνω στην αντίληψη του για την ανθρώπινη νόηση. Όποια κι αν είναι η φιλοσοφική του θεωρία για τον τρόπο που οι άνθρωποι, έχοντας χάσει την πίστη στο Θεό, θα είχαν εύλογη αιτία να ζήσουν, είναι εύκολο να διαπιστώσουμε πως κάτω από αυτές τις συνθήκες ο Λοκ θα περίμενε από τους ανθρώπους τις παραπάνω κατηγορίας στην πράξη να επιλέξουν να ζήσουν. Εξετάζοντας την ιστορία της θρησκευτικής πίστης στη Δυτική Ευρώπη, όταν αυτός πέθανε, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι η αντίστοιχη ιστορία της ηθικής πίστης και του ηθικού αισθήματος θα έρχονταν γι' αυτόν περισσότερο σαν μια έκπληξη.

Οι μορφές της γνώσης.

Στην «Επιστολή προς τον Αναγνώστη» με την οποία ο Λοκ προλογίζει το «Δοκίμιο» εκφράζει τη φιλοδοξία να υπηρετήσει ως απλός εργάτης τους θεμελιωτές της φυσικής επιστήμης κατά τον 17ο αιώνα: Boyle^[41], Huygens^[42] και Newton, «απομακρύνοντας μερικές από τις ανοησίες που

[[41] [Σ.τ.Μ.] R. Boyle (1627–91), Άγγλος φυσικός φιλόσοφος, ιδρυτικό μέλος της «Βασιλικής Εταιρείας» του Λονδίνου.

[42] [Σ.τ.Μ.] Huygens Christian (1629–1695) γερμανός φιλόσοφος και αστρονόμος. Ένας από τους πιο σημαντικούς πειραματικούς επιστήμονες της εποχής του που επηρέασε με τις απόψεις του πολλούς και τον Leibniz. Έγραψε στη λατινική γλώσσα *Φυσική και Αστρονομία* (:Περί της κεντρομόλου δυνάμεως, 1703). Υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών. Κατασκεύασε πολλά πειραματικά όργανα.

είχαν τεθεί στο δρόμο για τη γνώση» (Δοκίμιο 9-10). Οι ανοησίες ή τα λάθη αυτά πρέπει ν' απομακρυνθούν προς δύο κύριες κατευθύνσεις, μια αρνητική και μια άλλη θετική.

Στην εξήγηση της φύσης οι εφευρετικές δυνάμεις του λογικού πρέπει να χαλιναγωγηθούν και να δοθεί περισσότερη εμπιστοσύνη στη λιγότερο απατηλή μαρτυρία των αισθήσεων. Οι άνθρωποι δεν μπορεί να ελπίζουν ότι θα κατανοήσουν τα έργα της φύσης με τόση σαφήνεια με όση κατανοούν για παράδειγμα την Άλγεβρα. Κατανοώντας όμως πως λειτουργεί η νόηση κατά την διαδικασία απόκτησης της γνώσης με την προσεκτική παρατήρηση της φύσης και την εξίσου προσεκτική έκφραση των αποτελεσμάτων αυτής της παρατήρησης (Δοκίμιο 476-7, 484, 501), μπορούν να ελπίζουν ότι θα διευρύνουν πολύ την κατανόηση τους. Ο ανθρώπινος νους ρέπει εκ φύσεως προς τη γνώση (Δοκίμιο 385). Αυτό είναι ένας λόγος, γιατί ένας πλατύς σκεπτικισμός είναι τόσο παράλογος ώστε η αντίθεση που δημιουργείται μεταξύ αλήθειας και απάτης να εξαρτάται από την ικανότητα να ξεχωρίζει ό,τι αρνείται «δεν μπορούμε να πράττουμε ο,τιδήποτε, αλλά όσα εξαρτώνται από τις ικανότητες μας ούτε να μιλάμε για τη γνώση αυτή καθ' εαυτή παρά μόνο με τη βοήθεια των ικανοτήτων μας, οι οποίες είναι κατάλληλες να αντιλαμβάνονται ολοκληρωμένα τι είναι η γνώση» (Δοκίμιο 631).

Οι άνθρωποι έχουν τρεις κύριους τύπους γνώσης: την ενορατική, την αποδεικτική και την αισθητηριακή (η κατάσταση της μνήμης είναι λίγο ασαφής). Από αυτές η ενόραση είναι η περισσότερο βέβαιη, επειδή έχει την ιδιότητα να μην μπορεί να την αποφύγει κανείς. Η γνώση του Θεού είναι ενορατική. Αυτός βλέπει τα πάντα με μια ματιά και από εκεί δεν έχει ανάγκη να σκέφτεται, όπως αυτό συμβαίνει με τους ανθρώπους (= Μια εξέταση της γνώμης του Malebranche, 52). Η βασική αλήθεια που οι άνθρωποι γνωρίζουν με την ενόραση

είναι η ίδια τους η ύπαρξη κι αυτό δε μπορούν να το αμφισβητήσουν. Η έγκυρη απόδειξη είναι μόνο τόσο ασφαλής γνώση όσο η ενόραση. Αλλά αυτή, αφού απαραίτητα περιέχει σχέσεις μεταξύ αρκετά διαφορετικών ιδεών, είναι «επώδυνη, αβέβαιη και περιορισμένη» (52) σε σύγκριση με την ενόραση και οι άνθρωποι μπορεί να κάνουν και κάνουν συχνά λάθος πιστεύοντας ότι την έχουν κατακτήσει.

Η μαθηματική γνώση είναι αποδεικτική. Παράλληλα η πιο σημαντική αλήθεια την οποία οι άνθρωποι μπορούν ν' αποκτήσουν με αποδεικτικό τρόπο είναι η ύπαρξη του Θεού.

Η αισθητηριακή γνώση προκύπτει από τη δράση των αντικειμένων του κόσμου πάνω στις ανθρώπινες αισθήσεις (Δοκίμιο 630-8). Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια πως αυτή αιτιολογείται (μια εξέταση της γνώμης του Malebranche, 10), αλλ' αυτή η άγνοια δεν κάνει αυτού του είδους τη γνώση λιγότερο αβέβαιη (Δοκίμιο 630). Βλέποντας το λευκό χαρτί καθώς κάποιος γράφει πάνω σ' αυτό είναι αδύνατο ν' αμφιβάλλει για το χρώμα που βλέπουμε ή την πραγματική ύπαρξη του χαρτιού όσο είναι δυνατόν ν' αμφιβάλλει για τη διαδικασία του γραψίματος ή την κίνηση του χεριού: «η βεβαιότητα είναι τόσο μεγάλη όσο η ανθρώπινη φύση είναι ικανή αναφορικά με την ύπαρξη οποιουδήποτε πράγματος, αλλά αυτό δεν ισχύει μόνο για την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη και την ύπαρξη του Θεού» (Δοκίμιο 631).

Η αισθητηριακή γνώση «δικαιούται εξολοκλήρου το όνομα της γνώσης» (Δοκίμιο 631). Αυτή η μορφή γνώσης εκτείνεται τόσο πλατειά όσο η παρούσα μαρτυρία των αισθήσεων μας, ενώ αναφέρεται σε συγκεκριμένα αντικείμενα, τα οποία στη συνέχεια την επηρεάζουν και δεν αναφέρεται σε τίποτα εκτός από αυτά με μόνη την εξαίρεση των αναμνησεών μας, οι οποίες, όταν είναι ακριβείς, μας παρέχουν γνώση της ύπαρξης μερικών αντικειμένων στο παρελθόν για τα οποία κάποτε μας παρέχουν διαβεβαιώσεις οι

αισθήσεις (Δοκίμιο 636). Η μνήμη είναι βασικό συμπλήρωμα τόσο για την αποδεικτική όσο και για την εννοιακή γνώση. Χωρίς αυτή καμιά γενική αλήθεια στα μαθηματικά δεν είναι δυνατόν να γνωσθεί, αλλά ούτε θα μπορούσαμε να κατακτήσουμε τη «συνηθισμένη» γνώση της αλήθειας από οποιεσδήποτε αποδείξεις που είχαμε κατορθώσει στο παρελθόν, εκτός κι αν εξετάσουμε πως θα τις επαναλάβουμε τέλεια στο παρόν. Για παράδειγμα, ως αναφέρουμε, πως ο Νεύτων γνώριζε τι είχε αποδείξει στα «Principia», τότε μόνον όταν συγκρατούσε ολόκληρη την αλυσίδα συλλογισμού «ως πραγματική ιδέα» (Δοκίμιο 528–30).

Αυτή η αντίληψη του Λοκ για τη γνώση έχει γίνει αντικείμενο κριτικής από πολλές απόψεις. Αρκετοί νεότεροι φιλόσοφοι σε κάποιο βαθμό θ' αποδέχονταν τη λοκιανή απόδειξη για την ύπαρξη του Θεού. Ωστόσο οι πιο πολλές από τις πλέον σοβαρές και διαδεδομένες επιθέσεις έχουν γίνει πάνω στην ανάλυση του για την αισθητηριακή γνώση. Μια σειρά από ικανούς κριτικούς με ευρύ πλάτος απόψεων από τους Berkeley, Th. Reid^[43] και Kant μέχρι σήμερα έχουν θέσει υπό αμφισβήτηση την ορθότητα των δύο βασικών στοιχείων της θεωρίας του: πρώτον ότι οι αισθήσεις παρέχουν στους ανθρώπους την γνώση του εξωτερικού κόσμου και δεύτερο ότι κάθε μορφή γνώσης εξισώνεται πνευματικά με τις ιδέες. Πραγματικά η θεωρία του Λοκ είναι πολύπλοκη και μοναδική και πολλές από τις ενστά-

[43] [Σ.τ.Μ.] Thomas Reid (1710–1796) Σκωτσέζος φιλόσοφος που δίδαξε στο King's College και διαδέχθηκε τον Adam Smith στο πανεπιστήμιο της Γλασκώβης. Τα πιο σημαντικά έργα του είναι α) «Μια έρευνα στον ανθρώπινο νου πάνω στις αρχές της κοινής αίσθησης» (1764) β) «Δοκίμια για τις πνευματικές δυνάμεις του ανθρώπου» (1785) γ) «Δοκίμια για τις πρακτικές δυνάμεις του ανθρώπου» (1788).

σεις που έχουν εγερθεί εναντίον της είναι βέβαιο ότι είναι άστοχες. Ο Λοκ υποστηρίζει αναμφίβολα ότι οι απλές ιδέες των φυσικών αντικειμένων αντιστοιχούν με έντονο κάπως τρόπο προς τον τρόπο που τα φυσικά αντικείμενα υπάρχουν πραγματικά με το να δίνουν στους ανθρώπους αυτές οι ιδέες τις ιδιότητες των φυσικών αντικειμένων. Με αυτή τη λειτουργία τους τέτοιες ιδέες διαφέρουν ριζικά, για παράδειγμα, από ηθικές αντιλήψεις με τις οποίες δεν γίνεται προσπάθεια να τεθούν κάποια προϋπάρχοντα αρχέτυπα έξω από τον ανθρώπινο νοη. Ο Λοκ βασικά υποστηρίζει με καθοριστικό τρόπο μια αιτιολογική θεωρία της αντίληψης. Αυτό σημαίνει τον τρόπο με τον οποίον οι αισθήσεις μας κατακτούν τη γνώση της φύσης μέσω των ιδιοτήτων των αντικειμένων που γίνονται αιτία για να δημιουργηθούν στο νοη μας ιδέες. Επίσης ο ίδιος ολοκάθαρα φαντάζεται τους αιτιώδεις μηχανισμούς σε άμεση σχέση με την επιστημονική αρχή του 17ου αιώνα: την ύλη και την κίνηση (μια εξέταση της γνώμης του Malebranche, 10). Είναι δηλαδή φανερό γι' αυτόν ότι «η κίνηση έχει να κάνει με την παραγωγή των ιδιοτήτων και παράλληλα η σαφώς προσδιορισμένη κίνηση, θεωρείται ως αιτία για να τις αποτιμήσουμε». Αλλά ο Λοκ δεν υπέθεσε ούτε για μια στιγμή πως οι άνθρωποι στην εποχή του κατανοούσαν σε κάποιο βαθμό με σαφήνεια πως ακριβώς λειτουργεί η αιτιότητα και ο ίδιος ξεκάθαρα αμφέβαλε ότι οι αισθήσεις τους ήταν αρκετά οξείες για να τους πληροφορήσουν γι' αυτήν, σε σημείο να την κατανοήσουν έστω και μ' ένα γενικό τρόπο. Επιπλέον παρόλο που η θεωρία ήταν πολύ επεξεργασμένη και σκεπτικιστική σε πολλά σημεία, από όσο αναγνωρίζεται σήμερα αυτή, έχει σημαντική αδυναμία.

Είναι λογικό να επιμένει ο Λοκ ότι κάθε γνώση εμπεριέχει την πνευματική διαδικασία και κάποια στοιχεία της συνείδησης. Τουλάχιστον παραμένει εύλογος ο ισχυρισμός

του σε σχέση με τον εξωτερικό κόσμο ότι «ενώ ο νους εξετάζει βαθιά τα πράγματα, κανένα από αυτά, εκτός από τον ίδιο, δεν είναι παρόν στη νόηση, είναι απαραίτητο κάτι άλλο σαν σημείο ή αναπαράσταση του πράγματος, που ο νους εξετάζει να είναι παρόν σ' αυτόν και αυτό είναι οι ιδέες» (Δοκίμιο 720-1). Ωστόσο παραμένει ως μη πειστική η άποψη ότι στο σύνολό της η ικανότητα του ανθρώπου να γνωρίζει μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς σαν απόκτηση και συνδυασμός απλών ιδεών, που εφοδιάζεται ο άνθρωπος από τις αισθήσεις χωριστά ή από την αναπαράσταση.

Παρ' όλα αυτά ο Λοκ ήταν σε θέση να οικοδομεί πάνω σ' αυτή τη βάση μια εντυπωσιακή ανάλυση της φυσικής φιλοσοφίας, δηλαδή «της γνώσης των πραγμάτων, όπως αυτά είναι στις πραγματικές τους καταστάσεις, ιδιότητες και λειτουργίες» (Δοκίμιο 720). Αυτό ήταν μια αναφορά με την οποίαν αναγνώριζε τις ενδεχόμενες απάτες των αισθήσεων και της μνήμης, χωρίς ο ίδιος να φθάνει σ' έναν ευρύ σκεπτικισμό. Ο Λοκ έκανε σταθερή, αν και όχι πολύ καθαρά πάντοτε, αυτή τη διάκριση ανάμεσα σε εκείνες τις «πρωτεύουσες» ιδιότητες των φυσικών σωμάτων, όπως το σχήμα, οι οποίες υπάρχουν στα σώματα εντελώς ανεξάρτητα από τον άνθρωπο ή άλλους παρατηρητές και εκείνες τις «δευτερεύουσες» ιδιότητες, όπως το χρώμα, οι οποίες εξαρτώνται σ' ένα βαθμό από τις δυνάμεις των αισθήσεων του παρατηρητή. Οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται έναν στέρεο κύβο σαν τέτοιο, γιατί απλά έτσι είναι, είτε το υποψιάζονται είτε όχι. Αλλά αντιλαμβάνονται ένα κόκκινο τριαντάφυλλο, γιατί, όταν το βλέπουν στο φως της ημέρας, οι φυσικές του ιδιότητες γίνονται αιτίες για να το αντιληφθούν ανάλογα. Όλες οι απλές ιδέες προκαλούνται από τις ιδιότητες των αντικειμένων, γεγονός που σημαίνει ότι πιθανόν δεν τις αντιλαμβανόμαστε και πιθανόν δε μπορούμε να τις αντιληφθούμε. Οι πρωτεύουσες ιδιότητες, διαφορετικά από τις δευτερεύουσες, με κανένα τρόπο δεν εξαρτώνται από

τη σχέση ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα και τα εξωτερικά αντικείμενα. Είναι φυσικό για τους ανθρώπους να σκέφτονται και τις δύο μορφές ιδιοτήτων σαν να υπάρχουν απλά στα εξωτερικά αντικείμενα. Ωστόσο αυτή η φυσική πεποίθηση του ανθρώπου μπορεί να έχει γενική ισχύ μόνο στην περίπτωση των «πρωτευουσών» ιδιοτήτων.

Η γνώση των φυσικών σωμάτων περιορίζεται στις απλές ιδέες της εξωτερικής αίσθησης, οι οποίες γίνονται αντιληπτές στο παρόν ή ανακαλούνται στο νου με τη βοήθεια της μνήμης, αλλά βέβαια η πίστη των ανθρώπων σχετικά με τη φύση εκτείνεται πολύ πέρα από αυτό. Αυτή η πίστη θεμελιώνεται κυρίως πάνω στις θεωρίες της πιθανότητας, που βασίζεται πάνω σε λεπτομερείς συγκρίσεις και συνδυασμούς ανάμεσα στις απλές ιδέες. Κατά συνέπεια αυτό δεν είναι μια μορφή γνώσης γύρω από τη φύση, αλλά μια μορφή περισσότερο ή λιγότερο καλά μελετημένης εικασίας γύρω από αυτήν. Στα πιο πολλά από τα σπουδαία θέματα της ζωής τους οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν αληθινά τι να πράξουν ή ποια είναι η κατάσταση. Το περισσότερο που μπορούν να κάνουν είναι να τις διακρίνουν συνετά όσο είναι δυνατόν κι αυτό απαραίτητα πρέπει να κάνουν, γιατί θα είναι καταστρεπτικό να επιμένουν στη γνώση για πρακτικά θέματα όπου αυτή δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί. Κάτι τέτοιο θα κάνει τους ανθρώπους ανίκανους απομακρύνοντας τους εξολοκλήρου από κάθε πράξη και οδηγώντας τη ζωή τους σε μια αμφιταλάντευση.

Γενικές αλήθειες σχετικά με τη φύση δε μπορεί να γνωσθούν και γι' αυτό, αν κρίνουμε με αυστηρότητα, δεν μπορεί να υπάρξει επιστήμη της φύσης. Είναι εξολοκλήρου σωστό να πιστεύουν οι άνθρωποι ότι οι ίδιοι γνωρίζουν τις δικές τους απλές ιδέες της εξωτερικής και εσωτερικής αίσθησης για να συνθέσουν την πραγματικότητα, του κόσμου και του τρόπου με τον οποίον οι ίδιοι υπάρχουν.

Ωστόσο, όταν οι άνθρωποι προσπαθούν να κατανοήσουν τον εαυτό τους και τη φύση, οι σύνθετες ιδέες που επεξεργάζονται στο νου τους έξω από αυτά τα απλά υλικά δεν μπορεί να γνωστεί ότι ταιριάζουν στην πραγματικότητα. Αντίθετα αυτό που οι άνθρωποι αναγκάζονται να κάνουν είναι να κρίνουν, αν η πραγματικότητα ταιριάζει με τις δικές τους σύνθετες ιδέες. Αν οι άνθρωποι κρίνουν προσεκτικά και συνετά αυτό θα τους εξυπηρετήσει αρκετά για όλους τους πρακτικούς σκοπούς, αλλ' αυτό που ζητάει ο Θεός από αυτούς δε μπορεί να είναι επιτρεπτό να γνωρίζουν. Το ν' ασχολείται κανείς αποτελεσματικά με τη φύση δεν απαιτεί γνώση, αυτό απαιτεί κυρίως ικανότητα εικασίας.

Οι άνθρωποι προκειμένου να αποκτήσουν μια αληθή επιστήμη της εξωτερικής φύσης χρειάζεται να έχουν αισθητηριακή γνώση των γενικών αληθειών γύρω από τις λειτουργίες της. Χρειάζεται να μπορούν να δουν κατά γράμμα πως δικαιολογούνται όλα τα φυσικά αποτελέσματα. Ο Θεός βέβαια κατέχει αυτή τη δύναμη της κατευθείαν θέασής τους. Είναι ακόμα πιθανό ότι οι άγγελοι, αν και σ' ένα μικρότερο βαθμό, μπορεί να είναι σε θέση ν' αντιλαμβάνονται απευθείας κάποιες από τις λειτουργίες της φύσης. Οι άνθρωποι όμως εξαιτίας των περιορισμών των αισθήσεών τους πρέπει ν' εξαρτούν σε σχετικά μεγάλο βαθμό τη δική τους κατανόηση της φύσης από τον αυτοσυνεϊδητο έλεγχο των δικών τους αντιλήψεων και ταξινομήσεων. Στην περίπτωση που δεν μπορούν οι άνθρωποι να γνωρίσουν γενικές αλήθειες γύρω από τη φύση, έχουν οι ίδιοι πολύ πρακτικά κίνητρα να προσπαθήσουν να σχηματίσουν ισχυρές γενικές «πεπειθήσεις» γύρω από τις λειτουργίες της. Για ν' αυξήσουν την πιθανότητα επιτυχίας σ' αυτό το εγχείρημα πρέπει να εστιάσουν ιδιαίτερα την προσοχή τους στους τρόπους με τους οποίους σχηματίζουν τις δικές τους σύνθετες ιδέες και σ' αυτούς με τους οποίους οι

ίδιοι χρησιμοποιούν τις λέξεις με τις οποίες ονομάζουν αυτές τις ιδέες. Οι απλές ιδέες είναι φυσικά σημεία των ιδιοτήτων των φυσικών αντικειμένων και οι λέξεις είναι ανθρώπινα σημεία για τις ιδέες του νου. Οι απλές ιδέες είναι εξολοκλήρου ακούσιες, ενώ οι λέξεις εξολοκλήρου εκούσιες. Οι σύνθετες ιδέες βρισκόμενες ανάμεσα σ' αυτές τις δύο μπορεί να υπόκεινται σε σκόπιμη ρύθμιση από το νου, αλλά εξαρτώνται όσον αφορά στο περιεχόμενο τους εξολοκλήρου από ό,τι παραδίδουν οι αισθήσεις ακούσια. Η βαθιά πνευματική και λεκτική αυτογνωσία απαιτεί από τους ανθρώπους να φροντίζουν τον πλήρη έλεγχο της συμπεριφοράς των δικών τους κατανοήσεων. Η συστηματική επιστημονική έρευνα και ο φιλοσοφικός διάλογος είναι οι δημόσιες και πρακτικές εκφράσεις μιας μορφής της πνευματικής φροντίδας και υπευθυνότητας που όλοι οι άνθρωποι έχουν το καθήκον ν' αναλάβουν στο πλαίσιο των ορίων των κοινωνικών τους ευκαιριών.

Η επιστημονική έρευνα, σύμφωνα με την άποψη του Λοκ, δεν αποδίδει γνώση και γι' αυτό η ίδια δεν αξίζει το όνομα της επιστήμης. Ωστόσο κάνει βέβαια τους ανθρώπους ικανούς ν' αποδεικνύουν από την πλευρά τους την κατανόηση της φύσης. Με το έργο των συγχρόνων του, που θαυμάζει ο Λοκ, όπως τον Boyle, Newton κι άλλων πρωτοπόρων στη «Βασιλική Εταιρεία» η επιστημονική έρευνα είχε σημειώσει μεγάλα βήματα. Δεν είναι ξεκάθαρο μέχρι ποιο βαθμό ο Λοκ προσδοκούσε ότι αυτή η εξειδικευμένη συστηματική και βαθιά θεωρητική έρευνα για το φυσικό κόσμο από μόνη της θα αύξανε τον έλεγχο του ανθρώπου πάνω στο φυσικό κόσμο ή θα αναβάθμιζε την ποιότητα ζωής στον κόσμο (στην περιοχή της Ιατρικής βέβαια ήλπιζε σε κάποιες άμεσες για τον κόσμο ωφέλειες· αλλ' ο ίδιος δεν προέβλεψε καθαρά ένα μετασχηματισμό της ανθρώπινης ικανότητας ώστε να ελέγξει την αρρώστια ή ν' ανακουφίσει τον πόνο). Επιπλέον, οποιαδήποτε κι αν αποδειχθεί ότι είναι η

προσωπική του συνεισφορά, ο Λοκ κατανόησε την επιστημονική έρευνα ως μια φυσική προέκταση της δραστηριότητας και πρακτικής προσπάθειας να εξηγήσει και να ελέγξει τη φύση, η οποία φύση ξεχώρισε, κατά την άποψη του, τα «ευγενή» από τα «αγενή» έθνη και έκαμε τη ζωή στους ανθρώπους των πρώτων πολύ περισσότερο αποτελεσματική από αυτή που ήταν στους δεύτερους (Δοκίμιο 646-47).

Ίσως το πιο εντυπωσιακό γνώρισμα αυτής της κατανόησης της φυσικής επιστήμης ήταν η εξήγηση των ορίων της φυσικής γνώσης των ανθρώπων. Κατά κάποιο τρόπο είμαι σίγουρος ότι ο Λοκ είχε δοκιμάσει να αιτιολογήσει πως ρητά εκτίμησε κακώς αυτά τα όρια της γνώσης βλέποντας ένα πλατύτερο χάσμα ανάμεσα στην ανθρώπινη ταξινόμηση και τις λειτουργίες της φύσης από όσο η μεταγενέστερη ιστορία της χημείας ή ακόμα και της βιολογίας. Ωστόσο η ισορροπία ανάμεσα στην εμπιστοσύνη, στην εξηγητική δύναμη του μηχανικού μοντέλου και την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να γνωρίζουν τις λειτουργίες της φύσης φαίνεται ακόμη καλά αιτιολογημένη.

Νεότεροι φιλόσοφοι της φυσικής επιστήμης μπορούν να εξετάσουν διαφορετικές επιστήμες, κάποιες με αξιοθαύματα πρακτικά αποτελέσματα. Αυτοί συμερίζονται μερικές από τις υποθέσεις και τα ενδιαφέροντα του Λοκ. Αντίθετα προς το Λοκ αυτοί δε θεωρούν τη γνώση σαν μια μορφή οράματος και δε συγκρίνουν τα όρια της γνώσης του ανθρώπου για τη φύση με το υποθετικά τέλειο όραμα ενός παντογνώστη Θεού. Ωστόσο οι πιο πολλοί επίσης από τους νεότερους φιλοσόφους, παρόλες τις διαφωνίες τους, εκφράζουν τόση βεβαιότητα όση μπορούν ν' αποκτήσουν με τις άμεσες πληροφορίες των αισθήσεων και την εξηγητική δύναμη των μοντέλων· οι ίδιοι επίσης μπορεί ν' αρνούνται ότι οι άνθρωποι μπορεί να γνωρίζουν με ακρίβεια, γιατί η φύση λειτουργεί, όπως αυτή λειτουργεί. Η φυσική επι-

στήμη, ανάλογα, δεν είναι τόσο πολύ μια μορφή γνώσης (όπως την αντιλήφθηκε ο Λοκ), αλλά είναι περισσότερο μια ιδιαίτερη σύνθεση και ελκυστική μορφή πίστης, ένα υλικό απόδειξης (ή εικασίας) και δεν είναι ένα άμεσο όραμα.

Ο Λοκ δεν αμφιβάλλει ότι κάτι προκαλεί τη φύση να λειτουργεί με κάθε λεπτομέρεια, όπως ακριβώς γίνεται. Τα αντικείμενα έχουν ιδιότητες και οι άνθρωποι γνωρίζουν την ύπαρξή τους, επειδή αυτές επηρεάζουν τις αισθήσεις τους με ιδιαίτερους τρόπους. Αλλ', αντίθετα προς τον Αριστοτέλη, ο Λοκ αμφεβάλλε, αν η φύση ήταν διαιρεμένη σε διακριτά είδη πραγμάτων με ξεκάθαρα όρια μεταξύ τους· ο ίδιος ήταν πεπεισμένος ότι οι άνθρωποι δε μπορούσαν να γνωρίζουν με ακρίβεια πως αυτή είναι διαιρεμένη και ήταν σχεδόν σίγουρος πως οι άνθρωποι δε μπορούσαν να γνωρίζουν με το να γνωρίζουν ακριβώς πως η ίδια η φύση είναι διαιρεμένη. Ωστόσο η ίδια η φύση είναι χωρισμένη, είτε αυτή η διαίρεση διαμορφώνει μια θολή συνέχεια ή αυτή συνίσταται από μια πολλαπλότητα εξολοκλήρου διακριτών ειδών των πραγμάτων· αυτό προκαλεί τους ανθρώπους να την παρατηρούν, όπως ακριβώς κάνουν· και ο Θεός μπορεί να βλέπει καθαρά πώς και γιατί γίνεται έτσι. Αλλά απ' όλα αυτά εκείνο που μπορούν οι άνθρωποι να κάνουν είναι να συνδέουν με επιμέλεια και ακρίβεια τις απλές ιδέες τους και να χρησιμοποιούν τα λεκτικά σύμβολα που αναφέρονται σ' εκείνες τις συνδέσεις με ίση φροντίδα και ακρίβεια. Αυτό που μπορούν οι άνθρωποι να γνωρίζουν σχετικά με τη φύση (εκτός από τις απλές ιδέες της εξωτερικής και εσωτερικής αίσθησης) είναι πως ακριβώς οι ίδιοι την αντιλαμβάνονται. Δε μπορούν να γνωρίζουν γενικά τι σκέφτονται ή για ποιο σχετικά μιλούν. Αυτοί δεν μπορούν, εκτός από μια συγκεκριμένη στιγμή, να γνωρίζουν πόσο αυτή είναι αληθινή.

Για τις ιδέες που διαμορφώνουν την πράξη —και ειδικά για ηθικές ιδέες— η κατάσταση είναι πολύ διαφορετική. Στην περίπτωση αυτή δεν υπάρχει χάσμα ανάμεσα σ' αυτό

για το οποίο οι άνθρωποι σκέφτονται και σ' αυτό που πράγματι υπάρχει. Πάνω σ' αυτό μπορεί να υπάρξει σύγχυση σχετικά με τα ηθικά θέματα, γιατί δεν υπάρχει κανένα χειροπιαστό εξωτερικό κριτήριο, που να δίνεται από τις αισθήσεις, το οποίο οι άνθρωποι πρέπει ν' αναζητούν να συλλάβουν και με το οποίο εύκολα να μπορούν να συγκρίνουν οι ιδέες τους. Αλλά οι ηθικές ιδέες τις οποίες οι άνθρωποι εξετάζουν απλά είναι οι πραγματικότητες με βάση τις οποίες προσπαθούν να σκέφτονται. Επειδή δεν υπάρχει χάσμα με αυτή την έννοια ανάμεσα σ' αυτό που ο Λοκ ονομάζει «ονοματική ουσία» και «πραγματική ουσία» των ιδεών, αυτές οι ιδέες σχετικά με την ηθικότητα μπορεί να γίνουν κατανοητές με μια σαφήνεια την οποίαν στερούνται αναγκαστικά οι ιδέες για τη φύση. Αυτό συμβαίνει, γιατί ο Λοκ υπέθεσε ότι η ηθικότητα μπορεί ν' αποδειχθεί και συνέχισε να υποθέτει μετά την εγκατάλειψη της προσπάθειας να το αποδείξει.

Αυτό που έκαμε τις ηθικές έννοιες ενδεχομένως τόσο καθαρές (και την ηθική παρερμηνεία παρόμοια καθαρή στην πράξη) ήταν η απουσία ενός δεδομένου κόσμου γι' αυτές να συνδυαστούν. Χωρίς έκπληξη όμως αυτή η μεγάλη απουσία τις κατέστησε τρωτές μ' έναν εξολοκλήρου άλλο τρόπο.

Όλοι οι άνθρωποι, όπως έχουμε δει, έχουν δυνατές εσωτερικές αρχές για πράξη που τους ωθούν να πράττουν μ' έναν τρόπο εξολοκλήρου αντίθετο προς τις ηθικές πεποιθήσεις του Λοκ. Οι ανθρώπινες κοινωνίες είναι δυνατόν να υπάρχουν, επειδή δημιουργούν αυτά τα κίνητρα στους ανθρώπους με την αντίθετη πίεση της επιδοκμασίας και με τις αποτελεσματικές απειλές της νόμιμης τιμωρίας. Αυτά τα δύο είναι απλά πρακτικά εμπόδια σε μια προσωπική επιδίωξη της ηδονής. Αυτά τα εμπόδια από μόνα τους δεν μπορούν να δώσουν στον άνθρωπο εύλογη δικαιολογία για να επιθυμεί να πράττει ηθικά ή για να επιλέγει να κάνει έτσι, όπως ο ίδιος είναι πεπεισμένος, για να αποφεύγει στην πράξη τις απειλές που

αυτά επισείουν εναντίον του. Ως εκ τούτου καθοριστικής σημασίας για την αντίληψη του Λοκ περί ηθικότητας είναι σαν μια απειλή τιμωριών του Θεού «που βλέπει τους ανθρώπους μέσα στο σκοτάδι» τις οποίες τιμωρίες κανείς δε μπορεί λογικά να ελπίζει ότι θ' αποφύγει. Αυτή την εξάρτηση διατύπωσε ο Λοκ με ιδιαίτερη σαφήνεια σ' ένα ασυμπλήρωτο χειρόγραφο με τίτλο «Γενικά περί Ηθικής» που πιθανόν το προόριζε ως τελευταίο κεφάλαιο του «Δοκίμιου» (Δοκίμιο για το Νόμο της φύσεως, 11). Για την αντιμετώπιση του παραπάνω προβλήματος της εξάρτησης της ηθικής από τη θείκη τιμωρία το «Δοκίμιο» στο σύνολο του είναι ολοφάνερα ατελές. Η αποδεικτική θεωρία για την ύπαρξη του «Θεού» που προτείνει σ' αυτό δεν απομακρύνει εξολοκλήρου τη θεμελίωση της πραγματικότητας ενός Θεού που να ενδιαφέρεται, να τιμωρεί ή να σώζει τα ανθρώπινα όντα. Η αναμφισβήτητα χριστιανική αντίληψη για το Θεό στην ύπαρξη του οποίου στηρίζει βολικά ο Λοκ τις ηθικές πεποιθήσεις του θα μπορούσε να δικαιωθεί μόνο από μια έκκληση στην Αποκάλυψη (ευτυχώς ο Νόμος του Θεού για τη φύση και η αποκαλυμμένη βούληση του ήταν εξολοκλήρου ταυτόσημα και πρόσφεραν «τον μοναδικό αληθινό κανόνα της ηθικής εντιμότητας» (Δοκίμιο, 352).

Πίστη.

Γι' αυτό ακριβώς στο τελευταίο μεγάλο έργο του ο Λοκ στράφηκε στην Αποκάλυψη. Το έγραψε για να διακηρύξει, σ' ένα βαθμό όπως δηλώνει ο τίτλος «Τη λογικότητα του χριστιανισμού όπως αποκαλύπτεται στις Γραφές». (Είναι το λογικό αυτό που πρέπει να κρίνει, αν ένα συγκεκριμένο μήνυμα αποτελεί ή όχι μια αποκάλυψη από το Θεό και αυτό πρέπει να ερμηνεύσει τι ακριβώς σημαίνει Αποκάλυψη). Αλλά και σ' ένα άλλο βαθμό στράφηκε στην Αποκάλυψη τόσο επίμονα, επειδή, μόνο μέσω της χριστιανικής αποκάλυψης, διατηρούσε την πεποίθηση ότι τα ηθικά καθήκοντα των

ανθρώπων γινόταν αποτελεσματικά «αν γίνουν γνωστά σ' όλη την ανθρωπότητα». Ο φυσικός νόμος σ' όλη του την έκταση δεν είχε ποτέ αποδειχθεί από κανέναν και μέχρι το 1694 ο Λοκ είχε εγκαταλείψει την ελπίδα να τον αποδείξει ο ίδιος (Λογικότητα του Χριστιανισμού IV, 768, 786).

Ο Θεός είχε δείξει σ' όλους τους ανθρώπους ότι επιθυμούσε να ζουν σύμφωνα με το νόμο της πίστης με τη διακήρυξή του σ' αυτούς από το Μεσσία Ιησού. Η στενή αντιστοιχία ανάμεσα στις μεσσιανικές προφητείες της Παλαιάς Διαθήκης και τα γεγονότα της ζωής του Ιησού μαζί με τα θαύματα που έκανε παρέδωσαν στους πιστούς του μια αποκαλυφθείσα γνώση ότι αυτός ήταν ο Μεσσίας. Ο ίδιος ο Ιησούς διακήρυξε το νόμο της πίστης, ζητώντας από τους πιστούς υπακοή και υποσχόταν ο ίδιος σε αντάλλαγμα τη σωτηρία (Λογικότητα, 71-5, Έργα III, 466).

Δέκα επτά αιώνες αργότερα οι άνθρωποι δεν είναι σε θέση να περιμένουν την ίδια άμεση παρόρμηση για να πιστέψουν, την οποίαν είχαν την τύχη να χαρούν οι τότε πιστοί, εφόσον η παραδοσιακή αποκάλυψη εξαρτάται από τον ιστορικό ορθολογισμό και όχι από την άμεση εμπειρία (Δοκίμιο, 664, 690-1). Αλλά, αν οι άνθρωποι αναλογιστούν τη μαρτυρία και ανοίξουν τη καρδιά τους, η πίστη ότι ο Ιησούς ήταν ο Μεσσίας και προσπαθούν γνήσια να υπακούουν στο νόμο του θα είναι και τα δύο μαζί αρκετά για να τους σώσουν. Η πίστη είναι μια μορφή αλήθειας, δεν είναι ενάντια στο λογικό^[44], αλλά πέρα από το λογικό. Απαιτεί προσπάθεια (γι' αυτό η

[44] [Σ.τ.Μ.] Πριν και μετά το Λοκ το πρόβλημα της σχέσης λογικού και πίστης ήταν πολύ επίκαιρο ενόψει της προσπάθειας απαλλαγής της Επιστήμης από πιθανούς περιορισμούς που επέβαλε η εκκλησία. Βλ. ενδεικτικά Ι. Δελλής, Ο «Σκεπτικισμός» και η «Νέα Επιστήμη» στη φιλοσοφία του J. Glanvill, Τυπωθήτω Αθήνα 1998, σσ. 191-244, όπου και βιβλιογραφία.

απιστία μπορεί να είναι ένα σφάλμα). Αυτή δηλαδή η πίστη παρέχει πραγματικά ανοιχτή ευκαιρία σε κάθε άνθρωπο να ζήσει μια καλή ζωή.

Αυτό δεν αποτελεί ένα επιτυχές συμπέρασμα σ' ένα φιλοσοφικό πρόβλημα που απασχόλησε το Λοκ για τρισήμισυ δεκαετίες. Δεν έχουμε λόγο να πιστεύουμε ότι ο ίδιος ο Λοκ εξέτασε το θέμα με ενθουσιασμό και δε θα ήταν καθόλου ευτυχής να το υιοθετήσει εξαρχής. Επιπλέον υπήρχε ένα πλήθος βασανιστικών επιπτώσεων. Αυτό σήμαινε, για παράδειγμα, ότι οι άνθρωποι, σύμφωνα με το κριτήριο του Λοκ και εξαιτίας των περιορισμών των φυσικών τους ικανοτήτων, δε μπορούν και δεν έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν πως να ζουν. Η κρίση και η πίστη μπορεί να είναι επαρκείς προϋποθέσεις για τη σωτηρία, αλλά γι' αυτό που προσφέρουν δεν ισοδυναμούν με μια μορφή γνώσης. Επίσης η μοίρα όλων εκείνων των ανθρωπίνων όντων που δεν ήταν αρκετά τυχερά ώστε να δεχθούν τα καλά μηνύματα της χριστιανικής Αποκάλυψης ήταν δύσκολο, από αυτή την άποψη, να αναρμονίσει την αντίληψη του Λοκ για τη θέση του ανθρώπου στη φύση με την κατανόησή του για τη δύναμη και την ευεργεσία του Θεού.

Αλλά όσο αποθαρρυντική μπορεί να είναι για τον ίδιο το Λοκ μια τέτοια έκβαση, τόσο καλό είναι να φωτίσουμε κάποιους περιορισμούς-κλειδιά που υπήρχαν στη φαντασία του. Η κρίση και η πίστη μαζί θα μπορούσαν να δώσουν στους ανθρώπους έναν επαρκή λόγο για να ζήσουν έτσι, όπως εκτιμούσε ότι έπρεπε να ζήσουν. Στην τελευταία περίπτωση, ήταν πιο σημαντικό γι' αυτόν ότι θα έχουν οι άνθρωποι επαρκές λογικό για να ζήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο παρά ότι θα έχουν τη δύναμη να γνωρίσουν πως να ζήσουν. Συνεπώς η γνήσια γνώση της ηθικής αποδεικνύεται στην πράξη ότι είναι πολύ πιο πέρα από τις δυνατότητες του ανθρώπου, όπως είναι και η αληθής επιστήμη της φύσης. Αυτό που την αντικαθιστά στην πραγματική ζωή

του ανθρώπου, όπως το φαντάστηκε ο Λοκ, είναι ένας συνδυασμός κρίσης με εμπιστοσύνη στην ευεργεσία του Θεού. Η εικόνα του για τις δυνάμεις των ανθρώπων σχετικά με τη γνώση της φύσης —ως μέτριες φυσικές ικανότητες— έρχεται σε αντίθεση με μια εικόνα της δύναμης του Θεού στη γνώση της φύσης. Αντιμετωπίζοντας αυτές τις μέτριες φυσικές ικανότητες η σκεπτική αμφιβολία παρουσιάζεται βεβιασμένη και ανόητη επειδή, σε αντίθεση με αυτές, δεν μπορεί ο σκεπτικισμός να παίξει κανένα ρόλο στις πρακτικές απαιτήσεις της καθημερινή ζωής. Από μια άποψη (και εδώ είναι ολοφάνερη η συμφωνία του Λοκ με την φιλοσοφία του Καρτέσιου που την διαφωτίζει) η δύναμη του σκεπτικισμού σε μεγάλο βαθμό προέρχεται από υπονοούμενη αντίθεση ανάμεσα σε μια μέτρια ικανότητα στην κατανόηση της φύσης, την οποία οι άνθρωποι χειροπιαστά κατέχουν, και σε μια μορφή κατανόησης, που είναι καθαρή, ευδιάκριτη μόνιμη και οριστική την οποία αυτοί θα μπορούσαν ν' αποδώσουν «καλή τη πίστει» στο Θεό, την οποία όμως οι ίδιοι σίγουρα δε μπορούν ν' αποκτήσουν. Από αυτό το σημείο της θεωρίας του Λοκ, μπορούμε να πούμε ότι προκύπτει η αλαζονική απάντηση ότι οι άνθρωποι θα μπορούσαν να κατανοήσουν τη φύση τόσο καθαρά όπως ο Θεός.

Με δισταγμό στην αλήθεια ως προς την ύπαρξη του Θεού και τα δύο αυτά η γνώση για τη φύση και την ηθικότητα φαίνονται αναπόφευκτα πολύ διαφορετικά από τον τρόπο με τον οποίον τα αντιμετώπισε ο Λοκ. Σ' ένα κόσμο χωρίς Θεό τα όρια του σκεπτικισμού ήταν σίγουρο ότι θα αποδεικνυόταν (και έχουν ήδη αποδειχθεί) πολύ δυσκολότερο να διαγραφούν.

Συμπέρασμα

Τον Ιανουάριο του 1698 σ' ένα γράμμα στο φίλο του William Molyneux ο Λοκ συνόψισε τις πεποιθήσεις μιας ζωής.

Αν θα μπορούσα να θεωρήσω ότι οι λόγοι και τα επιχειρήματα για τη νόηση ήταν σαν τα διάφορα είδη φαγητού σε διαφορετικούς ουρανίσκους και στομάχια, μερικά αηδιαστικά και καταστρεπτικά για τον ένα, ευχάριστα και τονωτικά για τον άλλο, δε θα σκεπτόμουν πλέον τα βιβλία και τη μελέτη και θα εκμεταλλευόμουν καλύτερα την ώρα μου σε *push pin*^[45] από όσο στο διάβασμα ή το γράψιμο. Όμως είμαι πεπεισμένος για το αντίθετο. Γνωρίζω ότι υπάρχει αλήθεια αντίθετη στο ψέμα, η οποία μπορεί να βρεθεί, αν οι άνθρωποι το θελήσουν και αξίζει η αναζήτηση της, γιατί δεν είναι απλά το πιο πολύτιμο, αλλά και το πιο ευχάριστο πράγμα στον κόσμο (Αλληλογραφία του Λοκ, VI, 294–5).

Είναι μια απλή και πλατιά διαδεδομένη πεποίθηση ότι η αλήθεια είναι ανεξάρτητη από τις ανθρώπινες επιθυμίες και προτιμήσεις και ότι κάποιο τουλάχιστον μέρος της υπάρχει μέσα στις δυνατότητες της ανθρώπινης νόησης. Αλλ' αυτή δεν είναι μια απλή πεποίθηση για να την εξηγήει και να την δικαιολογεί κανείς σε μεγάλο βάθος. Για τον Λοκ καθήκον ενός φιλοσόφου είναι να προσφέρει μια τέτοια εξήγηση και

[45] [Σ.τ.Μ.] Παιχνίδι με μπάλες. Μια παραλλαγή του bowling (μπόουλιν).

υποστήριξη της παραπάνω άποψης. Πολλοί νεότεροι φιλόσοφοι αμφισβητούν αν μια τέτοια υπεράσπιση μπορεί να γίνει. Ακόμα και ανάμεσα σ' εκείνους που πιστεύουν ότι θα μπορούσε να γίνει λίγοι είναι αυτοί που θεωρούν την προσπάθεια ιδιαίτερα επιτυχημένη.

Δεν υπάρχει λόγος να διαφωνήσουμε, με αυτή την άποψη του Λοκ. Αυτό που διακρίνει το Λοκ από τη μεγάλη πλειοψηφία των φιλοσόφων σήμερα δεν είναι τόσο η συνολική δύναμη των επιχειρημάτων του, αλλά είναι περισσότερο η εμβρίθεια με την οποία κατανοούσε το θεμέλιο της φιλοσοφίας πάνω στο οποίο οι άνθρωποι αποκτούν ένα στήριγμα για να ζήσουν. Αν τελικά η αλήθεια εξαρτάται από την ανθρώπινη επιθυμία κι αν οι άνθρωποι δεν έχουν σκοπό αλλά τη βούληση τους, τότε η ζωή που έζησε ο ίδιος ο Λοκ ήταν μια αστεία άσκηση αυταπάρησης. Σχεδόν τρεις αιώνες αργότερα είναι ακόμα πιθανόν να ισχύει το ίδιο για πολλές όψεις της προσωπικής μας ζωής. Σε μια πρώτη θεώρηση είναι σχεδόν κωμική η ιδέα ότι το αν γίνεται ή όχι λογική η ζωή μας εξαρτάται από τις υποδείξεις των φιλοσοφικών τμημάτων του Πανεπιστημίου. Αλλά στη τελευταία περίπτωση, όπως ισχυρίζεται ο Λοκ, το παιχνίδι είμαστε εμείς οι ίδιοι. Τη στιγμή που θα χάσουμε τη θρησκευτική συνείδηση ότι το λογικό «το κερδί του Κυρίου» είναι αρκετό να φωτίσει όλους τους σκοπούς μας, δε θα έχουμε κανένα πειστικό λόγο να περιμένουμε να φωτιστεί κανείς αρκετά. Και τη στιγμή που δεν θα μπορούμε πια να δούμε τους σκοπούς μας να μας ανατίθενται επιτακτικά από παράγοντες έξω από τον εαυτό μας, τότε γίνεται πολύ δύσκολο να κρίνουμε με ακρίβεια ποιοί σκοποί είναι σωστό να θεωρήσουμε ότι είναι δικοί μας ή να κάνουμε δικούς μας.

Μπροστά σ' αυτούς τους κινδύνους η αστάθεια της ανθρώπινης πίστης στο σύνολό της και το σκοτάδι που έχουμε σχετικά με τον τρόπο πως να ζήσουμε καλά, η φιλο-

σοφία του Λοκ μας φωτίζει περισσότερο για το πρώτο παρά για το δεύτερο. Αυτό βέβαια δεν είναι εκείνο που θα επιθυμούσαμε, αλλά η εξήγηση του είναι αρκετά εύκολη. Φυσικά πολλοί φιλόσοφοι σήμερα συμμερίζονται την πίστη του Λοκ ότι οι αλήθειες γαι τη φύση και οι σύνθετες επινοήσεις του ανθρώπινου νου, όπως είναι τα Μαθηματικά και η Λογική, είναι ανεξάρτητες από την ανθρώπινη επιθυμία. Κατά την άποψη του Λοκ οι βασικές αλήθειες, γιατί οι άνθρωποι έχουν σοβαρό λόγο να ζήσουν, είναι απλά ανεξάρτητες από αυτό που τυχαίνει συνειδητά οι άνθρωποι να επιθυμούν σε μια συγκεκριμένη στιγμή. Λίγοι σήμερα εμπιστεύονται με σιγουριά αυτή την άποψη και ίσως κανείς δεν έχει ιδέα πως να την υπερασπιστεί. Αλλά μερικοί ζουν ακόμα —και πολύ περισσότεροι επιχειρούν περιοδικά να ζήσουν— σαν να ήταν πραγματικά αληθινή. Ο Coleridge^[46] που υπήρξε ένας αυστηρός κριτής της ηθικής του Λοκ, έθεσε το ζήτημα σχεδόν πριν από δυό αιώνες με αυτό περίπου τον τρόπο: «Όλοι σχεδόν οι άνθρωποι, τη σημερινή εποχή, πράττουν και αισθάνονται περισσότερο με ευγενή τρόπο από όσο οι ίδιοι σκέπτονται».

Η άποψη ότι το παιχνίδι του push-pin, αν συμβαίνει ν' αρέσει τόσο πολύ στους ανθρώπους, είναι τόσο καλό όσο η ποίηση, αποτελεί ένα σύνθημα του ωφελιμισμού του Bentham, μιας νεότερης θεωρίας για το ανθρώπινο καλό, που άσκησε την πιο μεγάλη επίδραση. Αυτό που οδήγησε το Λοκ ν' απορρίψει το παραπάνω σύνθημα, ίσως, δεν είναι ο ωφελιμιστικός ισχυρισμός (και μοναδικά ανίσχυρος) ότι δηλαδή η αλήθεια είναι το πλέον ευχάριστο πράγμα στον

[46] [Σ.τ.Μ.] Samuel Coleridge (1772–1834) Άγγλος ποιητής κριτικός και φιλόσοφος. Βασική ιδέα που πρόβαλλε είναι η «ισοκρατία». Άσκησε μεγάλη επιρροή στις ιδέες του J. S. Mill. Εισήγαγε στη Βρετανία την καντιανή και ρομαντική φιλοσοφία.

κόσμο, αλλά η πιο θεμελιώδης πεποίθηση ότι η αλήθεια είναι διαφορετική από το ψέμα, και ότι αυτή μπορεί να βρεθεί και αξίζει η έρευνα της και πως στην περίπτωση που θα βρεθεί θ' αποκαλύψει καθαρά στον άνθρωπο πως να ζει. Πάνω σ' αυτή την πεποίθηση στήριξε τη θεωρία του κι έζησε τη ζωή του ο Λοκ. Γι' αυτό ακριβώς μας παρέχει, μέσα από τους αιώνες, το παράδειγμα μιας ζωής πνευματικής τόλμης. Ίσως να έκανε λάθος που την εμπιστεύθηκε. Κι αν έκανε λάθος, δύσκολα μπορούμε να βασιστούμε στον τρόπο της σκέψης του για να ενδυναμώσουμε τα νεύρα μας. Αλλά αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι κάθε στιγμή θα έχουμε ανάγκη από ένα τέτοιο πνευματικό κουράγιο, όσο εκείνος.

Σημαντικά χειρόγραφα κείμενα του Λοκ χρησιμοποιήθηκαν από:

- D. John Dunn, *The Political Thought of John Locke* (= Η Πολιτική Σκέψη του Τζων Λοκ) (Cambridge University Press, 1969).
- FB. H. R. Fox Bourne, *The Life of John Locke*, 2 vols (= Η ζωή του Τζων Λοκ, τομ. 2) (London, 1867).

Βιβλιογραφία

Πλήρης και λεπτομερής βιβλιογραφία των εκδόσεων των έργων του Λοκ που έχουν χρησιμοποιηθεί στις αναφορές αυτού του βιβλίου δίνεται στον πίνακα των συντομογραφιών που υπάρχει στην αρχή του βιβλίου.

Η Clarendon Press έχει αναλάβει σήμερα την έκδοση όλων των δημοσιευμένων έργων του Λοκ καθώς και αρκετών αδημοσίευτων χειρογράφων του. Μέχρι τώρα το «Essay concerning human understanding» (Δοκίμιο για την ανθρωπινή νόηση) και οι επτά από τους οκτώ τόμους της «Correspondence» (Αλληλογραφίας) του έχουν παρουσιασθεί στην έξοχη έκδοση των Peter Nidditch και E. S. de Beer αντίστοιχα. Υπάρχουν επίσης εξαιρετικές νεότερες εκδόσεις των «Two Treatises of Government» (Δύο Πραγματείες για την Κυβέρνηση) (εκδ. Laslett), των «Two Tracts on Government» (Δύο άρθρων για την Κυβέρνηση) (εκδ. Abrams), των «Essays on the Law of Nature» (Δοκίμια για το Νόμο της Φύσης) (εκδ. Von Leyden), των «Educational writings» (Κειμένων για την εκπαίδευση) (εκδ. James Axtell, Cambridge University Press, 1968) και των «Drafts A and B of the Essay» (Σχεδίων Α & Β του Δοκιμίου) (εκδ. Nidditch, 1980 & 1982) και μια κάπως λιγότερο ικανοποιητική έκδοση της «Letter on Toleration» (Επιστολή για την ανοχή) (εκδ. Klibansky και Gough). Δεν υπάρχει ακόμη κάποια επαρκής νεότερη έκδοση του έργου «The Reasonableness of Christianity» (Η λογικότητα του Χριστιανισμού). Άλλα έργα του Λοκ δημοσιεύθηκαν αρκετά επιτυχώς υπομνηματισμένα στις εκδόσεις του 18ου & 19ου αιώνα των «Απάντων» του (Collected works).

Του Maurice Cranston το έργο «John Locke: a biography» (Longman, London 1957) είναι ενημερωτικό αλλά λιγότερο ζωντανό από την Εισαγωγή του Laslett στις «Δύο Πραγματείες». Υπάρχει μια μεγάλη νεότερη βιογραφία του Shaftesbury από τον K. H. D. Haley: «The First Earl of Shaftesbury» (=Ο πρώτος κόμης του Shaftesbury) (Clarendon Press, Oxford, 1968). Η Εισαγωγή των von Leyden και Abrams είναι εξαιρετικά διαφωτιστική για την εξέλιξη της σκέψης του Λοκ πάνω στην Ηθική. Άριστη και συστηματική αντιμετώπιση του προβλήματος της Ηθικής έγινε από τον John Colman, «John Locke's Moral Philosophy» (=Η ηθική φιλοσοφία του Τζων Λοκ) (Edinburgh University Press, 1983). Οι θρησκευτικές απόψεις του Λοκ έχουν με σαφήνεια (και στο σύνολο με επιτυχία) παρουσιαστεί στο έργο του M. S. Johnson «Locke on Freedom» (=Ο Λοκ για την Ελευθερία) (Best Printing Co., Austin, Tex., 1978). Δεν υπάρχει ακόμη μια πραγματικά ικανοποιητική ανάλυση της φιλοσοφίας του Λοκ στο σύνολο της, αν και το κενό αυτό θα συμπληρωθεί πολύ σύντομα με τη δημοσίευση του πολύ μεγάλου έργου του Michael Ayer.

Ανάμεσα στα πολύ χρήσιμα έργα, γραμμένα στο πλαίσιο μιας ποικιλίας προοπτικών είναι: John W. Volton, «Locke and the Compass of Human Understanding» (Λοκ και η πυξίδα της ανθρώπινης νόησης) (Cambridge University Press, 1970)· Roger Woolhouse «Locke's Philosophy of Science and Knowledge» (Η φιλοσοφία της Επιστήμης και της Γνώσης του Λοκ) (B. Blackwell, Oxford, 1971)· Richard I. Aaron, «John Locke, 3η εκδ.» (Clarendon Press, Oxford, 1971)· James Gibson, «Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations» (Η θεωρία του Λοκ για τη Γνώση και οι ιστορικές τις σχέσεις) (Cambridge University Press, 1917)· Kathleen Aquadrito, «Locke's Theory of Sensitive Knowledge» (Η θεωρία του Λοκ για την αισθητηριακή

γνώση) (University Press of America, Washington, DC, 1978)· J. L. Mackie, «Problems from Locke» (Προβλήματα από τον Λοκ) (Clarendon Press, Oxford, 1976)· Jonathan Bennett, «Locke, Berkeley, Hume: central themes» (Λοκ, Μπέρκλεϋ, Χιούμ: κεντρικά θέματα) (Clarendon Press, Oxford, 1971)· Peter A. Schouls, «The imposition of method» (Η επιβολή της μεθόδου) (Clarendon Press, Oxford, 1980)· άρθρα συγκεντρωμένα στην έκδοση του I. C. Tipton: «Locke on Human understanding» (Ο Λοκ για την ανθρώπινη νόηση) (Clarendon Press, Oxford, 1977).

Υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός σπουδαιών άρθρων του Michael Ayers (βλ. ειδικά «Locke versus Aristotle on Natural Kinds» (Ο Λοκ εναντίον του Αριστοτέλη για τα φυσικά είδη), Journal of Philosophy, May 1981· «Mechanism, Superaddition and the Proof of God's Existence in Locke's Essay» (Μηχανισμός, επιπροσθήκη και απόδειξη της ύπαρξης του Θεού στο Δοκίμιο του Λοκ), Philosophical Review, April 1981· «The ideas of Power and Substance in Locke's Philosophy» (Οι ιδέες της δύναμης και της ουσίας στη φιλοσοφία του Λοκ), Philosophical Quarterly, January 1975.

Για την ανθρώπινη ευθύνη, βασικό θέμα για τον Λοκ, πολύ σαφείς διευκρινήσεις γίνονται από τον John Passmore «Locke and the Ethnics of Belief» (Ο Λοκ και η Ηθική της πίστης), Proceedings of the British Academy, 1978. Σχετικά με τις αντιλήψεις του Λοκ για τα πρόσωπα και την ταυτότητά τους, βλ. Ruth Mattern, «Moral science and the Concept of Persons στο Locke» (Ηθική επιστήμη και η αντίληψη του προσώπου του Λοκ), Philosophical Review, January 1980 και David Wiggins, «Locke, Butler and the Stream of Consciousness and Men as a Natural Kind» (Λοκ, Μπάτλερ και η εγγήγορση της συνείδησης και οι άνθρωποι σαν ένα φυσικό είδος), στην έκδοση του A. O. Rotry, «The Identities of Persons» (Οι ταυτότητες του προσώπου) (University of

California Press, Berkeley, 1976). Για τους παράγοντες διαμόρφωσης της ταυτότητας του Λοκ, βλ. J. Dunn, «Individuality and Vlientage in the Formation of Locke's Social Imagination» (Ατομικότητα και πλήθος στη διαμόρφωση της κοινωνικής φαντασίας του Λοκ) στο συλλογικό έργο εκδότης Renhard Brandit, «John Locke» (W. de Gruyter, Berlin and New York, 1981). Η πρωτοτυπία και η επίδραση της θεωρίας του Λοκ για τη γλώσσα αναλύονται αυθεντικά στο έργο του Hans Aarslett «From Locke to Saussure» (Από το Λοκ στο Σωσσύρ) (Athlone Press, London, 1982).

Η πλέον πλήρης εισαγωγή στην πολιτική σκέψη του Λοκ μέχρι τώρα είναι του Geraint Parry, «Locke» (George Allen and Unwin, London, 1978). Οι «Δύο Πραγματείες» αναλύονται στο έργο του J. Dunn, «The Political Thought of John Locke» (Η πολιτική σκέψη του Τζων Λοκ) (Cambridge University Press, 1969). Η ανάλυση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας γίνεται στο έργο του James Tully, «A Discourse of Property» (Μια ανάλυση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας) (Cambridge University Press, 1980)· παράλληλα του C. B. Macpherson, «The political theory of Possessive Individualism» (Η πολιτική θεωρία της ατομικής ιδιοκτησίας) (Clarendon Press, Oxford 1962). Ας σημειωθεί ότι σε ελληνική μετάφραση υπάρχει το έργο του Macpherson «Ατομικισμός και ιδιοκτησία. Η πολιτική θεωρία του πρώιμου φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke, μτφ. Ε. Κασίμη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986». Η Εισαγωγή στο συλλογικό έργο με εκδότες τους Istvan Hont και Michael Ignatiett, «Wealth and virtue» (Πλούτος και Αρετή) (Cambridge University Press 1983). Τα πολιτικά καθήκοντα αναλύονται από τον W. von Leyden, «Hobbes and Locke» (Macmillan, London 1981)· Πβλ. J. Dunn, «Political Obligation in its Historical Context», ch. 3 (= Πολιτικό καθήκον στην ιστορική του συνέχεια, κεφ. 3) (Cambridge

University Press, 1980). Υπάρχουν αρκετά χρήσιμα άρθρα στο έργο του J. W. Yolton, «John Locke: Problems and Perspectives» (J. Locke: Προβλήματα και Προοπτικές) (Cambridge University Press, 1969)· βλ. ειδικά τα άρθρα των Aarslett και Ashcraft. Μια πολύ διεισδυτική ανάλυση στην εξέλιξη των πολιτικών παραδόσεων του Λοκ βρίσκεται στον Richard Ashcraft, «Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government: Radicalism and Lockean Political Theory» (Επαναστατική πολιτική και οι Δύο Πραγματείες του Λοκ για την Κυβέρνηση: Ριζοσπαστισμός και πολιτική θεωρία του Λοκ), (Political Theory, November 1980)· Επίσης η συμβολή του ίδιου στο έργο με τον J. G. A. Pocock, «John Locke» (William Andrews Clark Memorial Library, Los Angeles, 1980)· επίσης του ίδιου στο έργο του Mark Goldie, «John Locke and Anglican Royalism» (Ο Τζων Λοκ και η αγγλικανική βασιλοφρόνηση), (Political Studies, March 1983), και η Εισαγωγή στην έκδοση των «Δύο Πραγματειών» στην έκδοση του Laslett.

Τα κείμενα του Sir Robert Filmer, που υπήρξαν ο κύριος στόχος των «Δύο Πραγματειών» του Λοκ είναι διαθέσιμα σε μια καλή νεότερη έκδοση του Peter Laslett (Basil Blackwell, Oxford, 1949). Οι απόψεις του Filmer παρουσιάζονται με σαφήνεια στο έργο του James Daly, «Sir Robert Filmer and English Political Thought» (Ο σερ R. Filmer και η Αγγλική πολιτική σκέψη), (University of Toronto Press, 1979). Το υπόβαθρο της σκέψης του Filmer μπορεί να προσεγγισθεί με τη βοήθεια του έργου του Gordon J. Schochet, «Patriarchalism in Political Thought» (Πατριαρχισμός στην Πολιτική Σκέψη) (Basil Blackwell, Oxford, 1975). Οι σχέσεις ανάμεσα στην πολιτική θεωρία του Λοκ και των διαδόχων του το 18ο αιώνα αναλύονται στο έργο του J. Dunn, «The Politics of Locke in England and America in the Eighteenth Century» (Η Πολιτική του Λοκ στην Αγγλία και η Αμερική του 18ου

αιώνα), (στο Political Obligation, κεφ. 4), και του ίδιου «From Applied Theology to Social Analysis: the break between John Locke and the Scottish Enlightenment» (Από την Εφαρμοσμένη Θεολογία στην Κοινωνική Ανάλυση: το ρήγμα ανάμεσα στον Τζων Λοκ και τον Σκωτικό Διαφωτισμό), (στον τόμο των Hont και Ignatiet, Πλούτος και Αρετή).

Υπάρχουν σημαντικές έρευνες πάνω στην πολιτική θεωρία του Λοκ στη Γαλλία, τη Γερμανία και ειδικά στην Ιταλία. Ένα ετήσιο περιοδικό το «The Locke Newsletter» (εκδίδεται από τον Roland Hall, Τμήμα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της York) παρέχει πληροφορίες πάνω στην τρέχουσα έρευνα για τη ζωή και τη σκέψη του Λοκ. Το πρώτο τεύχος ήταν αφιερωμένο στην βιβλιογραφία, επανεκδόθηκε σε μια πλήρη μορφή από τους Roland Hall και Roger Woolhouse, με τον τίτλο «Οκτώ χρόνια έρευνας για το Λοκ: ένας βιβλιογραφικός οδηγός» (Edinburgh University Press, 1983).

Υπάρχουν πέντε έργα τα οποία φωτίζουν θεμελιακά τις πιο σημαντικές απόψεις που διατυπώνονται στα κείμενα του Λοκ. Πρώτον Michael Hunter, «Science and Society in Restoration England» (Επιστήμη και Κοινωνία κατά την αγγλική παλινόρθωση) (Cambridge University Press, 1981)· δεύτερον Quentin Skinner, «The foundations of Modern Political Thought» (Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης), (τομ. 2, Cambridge University Press, 1988)· τρίτον Richard Tuck, «Natural Rights Theories: Their Origins and Development» (Θεωρίες φυσικών δικαιωμάτων: οι απαρχές και η εξέλιξή τους) (Cambridge University Press, 1979)· τέταρτον John W. Yolton, «John Locke and the Way of Ideas», (Ο Τζων Λοκ και η πορεία των Ιδεών) (Clarendon Press, Oxford, 1956)· πέμπτον Richard H. Popkin «Scepticism from Erasmus to Spinoza» (Η ιστορία του Σκεπτικισμού από τον Έρασμο στο Σπινόζα) (University of California Press, Berkeley, 1979).

Πίνακας Κύριων Ονομάτων και Όρων

- αίσθηση, αισθήσεις, 121, 136, 140, 141
Αγγλικανισμός, 52, 64
Αδάμ, 79, 84, 89
αδελφός, 33
αθεϊσμός, 49, 105, 113
Ακυνάτης, 91
Αμερική, 54, 85
Άμστερνταμ, 55
αποκάλυψη, 150, 152
Αποκλεισμού κρίση, 33, 39, 45, 69, 74, 80, 101, 110
Αριστοτέλης, 148
αρχαίος θεσμός, 110
- Βασιλική Εταιρεία, 138, 146
Βασιλική Αφρικανική Εταιρεία, 95
Βιβλιοθήκη καθολική, 55
Βολταίρος, 114
- Γαλλία, 38, 99, 111
Gassendi Pierre, 37
γέννηση, 132
Grotius Hugo, 56, 81
γλώσσα, 105
γνώση, 115, 130, κ.ε.
- Διάταγμα Νάντης, 43
Διαφωτισμός, 59, 60

Δοκίμιο για την ανθρώπινη νόηση, 37, 43, 44
Δοκίμιο περί ανοχής, 66, 112, κ.ε.
Δοκίμια για το νόμο της φύσης, 116, 132
δουλεία, 94
Δύο πραγματείες για την Κυβέρνηση, 53, 61, 69, 75, 98, 119,
κ.ε.
Δύο άρθρα για την Κυβέρνηση, 63, 95

Εκπαίδευση, 48
Edwards, John, 49, 51
ελεύθερη δράση, 126, 127
επιστήμη, φυσική, 144, 153
επανάσταση, 45, 117
Επιστολή περί ανοχής, 44, 46
Επιστολή από ένα πρόσωπο σε φίλο στην ύπαιθρο, 39
εργασία, 84, κ.ε.
Έσσεξ, 40, 41

Ηθική, 22, 122, 125, 150

θάνατος, 92
θεολογία, 22
Θεός, 65, 79, 81, 83, 93, 97, 128, 145

ιατρική, 146
ιδέες, 133
ιδέες απλές, 134, 144
ιδέες σύνθετες, 134
ιδέες έμφυτες, 132, 133
ιδεών σύνδεση, 120
ιδιοκτησία, 81 κ.ε., 88
Ιησούς, 151
Ιρλανδία, 53

Τροeton Henry, 83
Jefferson Thomas, 54

Καντ, 141
καπιταλισμός, 91, 93
Κάρολος Α΄, 89
Κάρολος Β΄, 32, 33, 39, 61, 73
κοινωνία πολιτική, 87, κ.ε.

λέξεις, 135
Leipniz, 52
Levellers, 77, 102
Le Clere, Jean, 55
Limborch, 34, 58, 47
Λουδοβίκος 14ος, 45, 114

Masham, Damaris, 37
Macpherson, C. B., 91
Μερικές σκέψεις για την Εκπαίδευση, 48, 119
μνήμη, 141
Molyneux, William, 48, 53, 58, 151

Newton Issac, 34, 141
Nicole, Pierre, 39
Nietzsche, 137
νομισματοκοποιία, 44, 100
Νόμος της φύσης, 72, 100, 116, 117, 124

Oakley, 42
Ουγενότοι, 45, 114
Ολλανδία, 41, 69
ουσία, 149
Otis James, 54

ορθολογισμός, ορθολογίζεσθαι, 119, 151
Οξφόρδη, 31, 35

Πατριάρχης όχι μονάρχης, 41, 42
Παύλος, Απόστολος, 22, 126
πίστη, 51, 121, 151
πόλεμος, 76
Roopham, Alexander, 29
Popple, William, 47
Proast, Jonas, 47
προτεσταντισμός, 45, 46
πουριτανισμός, 28
Putendorf Samuel von, 56
Putney, 83

Reid Thomas, 141
Rembroke Lord, 134
Ρόττερνταμ, 39
Russell, Lord William, 40
Rye House Plot, 40

σκεπτικισμός, 117, 153
Shaftesbury, Antony Asley Cooper, 31, 34
Sidney, Alger, 40
Σοσιανισμός, 49
Somers, Lord John, 34
Somerset, 27, 30
Stillingfleet, Edward, 42, 49
Strachery, John, 30
Sydenham. Dr. Thomas, 31, 36, 37

ταυτότητα προσωπική, 115
Thomas David, 31

Tolland John, 49, 52, 53
Tyrrell James, 42, 76

φιλοσοφία, 36
φύση, 36
φυσική κατάσταση, 97

χρήμα, 87 κ.ε.
Χριστιανισμός, 73
Hobbes, Thomas, 73, 96, 97
Hooke, Robert, 36
Hume David, 111
Huygens, Christian, 138

Ωφελιμισμός, 156

Ο JOHN LOCKE» ΤΟΥ JOHN DUNN ΣΕ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ Ι. ΔΕΛΛΗ ΕΚΔΟΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2000 ΑΠΟ ΤΙΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΠΑΤΡΩΝ. Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ
ΕΓΙΝΕ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΑΠΟ ΤΟ
ΤΥΡΟΡΑΜΑ ΚΑΙ Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΤΟΥ
ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΙΣ
ΤΑΧΥΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ – ΓΡΑΒΑΝΗΣ ΕΠΕ

ISBN: 960-530-049-4